

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

Тақтабгача таълим муассасаси раҳбар ходимларини
қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича
Республика ўқув-методика Маркази

**Ф.Р. ҚОДИРОВА
Р.М. ҚОДИРОВА**

**БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА МЕТОДИКАСИ**

Ўзбекистон Республикасининг олий ва ўрта-махсус таълим
муассасалари учун дарелик

Тошкент
«Истиқлол»
2006

Муаллифлар:

Ф.Р.Қодирова, Р.М.Қодирова — педагогика фанлари номзодлари, доцентлари. Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университети, Педагогика-психология факультети.

Тақризчилар:

Р.А.Мавлянова — Педагогика фанлари доктори, профессор.

Р.Расулов — Филология фанлари доктори, профессор.

Х.С.Алиходжаева — Тошкент ш., Яккасарой тумани, 100-сонли МТМ мудираси.

Мазкур дарсликда кичик ва мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш методикасининг назарий асослари баён қилинган. Бунда Россияда, хорижий давлатларда ва Ўзбекистон Республикасида нутқни ривожлантириш методикасининг фан сифатида таркиб топиши тарихига асосий эътибор қаратилади.

Мактабгача таълим муассасида она тилини ўргатиш ҳар хил иш турларида: бадий адабиёт ўқиш, атроф-оламдаги ҳодисалар билан танишиш, саводхонликка ўргатиш ва бошқа барча машғулотлар пайтида ҳамда улардан бўш вақтда амалга оширилади. Бироқ она тилини ўрганиш, нутқни ривожлантиришга бағишланган машғулотлар бу борада муҳим ўрин эгаллайди.

Кичик ва мактабгача ёшдаги болаларга она тилига ўргатиш ҳамда уларнинг нутқини ривожлантириш машғулотларини тўғри уюштириш учун педагог бу ишни амалга ошириш усуллари, воситалари ва йўллари пухта эгаллаган бўлиши керак.

Ушбу дарсликда болаларга тил ўргатиш ва улар нутқини ривожлантириш тизимига ялпи ёндашув қўлланилган бўлиб, бу нутқий ривожланишнинг турли жиҳатлари — фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини қамраб олади ва шу аснода бола нутқини ўстириш тизими очиб берилади.

МУАЛЛИФЛАРДАН

Ўзбекистон Республикасида Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий таркибий қисмларидан бири — шахсдир, у айна пайтда кадрлар тайёрлаш тизими, таълим хизматларининг истеъмолчиси ва ишлаб чиқарувчисининг бош субъекти ҳамда объекти ҳисобланади.

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири мустақил Ўзбекистондаги ўсиб келаётган ёш авлодларнинг тил маданияти ва мулоқот маданиятини тарбиялашдан иборат. Болалар шахсини шакллантиришнинг энг муҳим компоненти ҳисобланувчи ушбу иш она тили — давлат тили билан бир қаторда бошқа тиллар, айниқса жаҳон тилларига ҳам тенг даражада тааллуқлидир.

Бу жараёнда мактабгача таълим дастлабки бўғин ҳисобланади. Болаларнинг она тилида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ маънавий бойлигини мерос қилиб олишлари, тарбияланувчиларнинг келгусида ўз замонасининг илмий ютуқларини ўзлаштира олишлари, уларнинг инсониятнинг илғор ахлоқий ва эстетик идеалларига қанчалик содиқ бўлиб вояга етишлари бевосита тарбиячига боғлиқдир.

Илк ва мактабгача ёшдаги болалар тарбиячисининг болаларга она тилини ўргата олиш қобилияти унинг юқори маҳоратини белгиловчи асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Болага табиат ато этган барча ақлий қобилиятлар унда она тилини ўрганиб олиш, айниқса уни илк ёшларда ўрганиб олиш туфайли кўзга ташланади ва ривожланади.

Болага она тилини ўргатишни касб сифатида эгаллаш учун бўлажак тарбиячи методика назариясини яхши ўзлаштириши ва замонавий таълим технологияларини эгаллаши зарур.

Методика назариясини билиш — мактабгача даврдаги барча ёш босқичларида она тилини ўзлаштириш қонуниятларини тушуниш демакдир.

Замонавий таълим технологияларини, яъни ўқитиш технологиясини эгаллаш эса — у ёки бу дидактик моделнинг ҳаракат дастурини билиш демакдир.

Бўлажак тарбиячи нима учун ушбу усул болаларга фойда келтираётганлигини, нима учун бола завқ-шавқ билан яхши

уқийётганлигини англаса у ёки бу таълим усулини ўзлаштириб олади. Бу саволларга айнан методика назарияси жавоб беради, у тарбиячининг амалий фаолияти натижаларини олдиндан кўра олиш имконини беради.

Булажак тарбиячи учун методика назариясини ўзлаштириб олиш асосий вазифа ҳисобланади, чунки унинг билими унинг қандай маълумотга эгалиги ҳақида тушунча беради ва фақат зиёли одамгина танлаган мутахассислигида юқори амалий натижаларга эришиши мумкин. Болаларга она тилини ўргатишга доир амалий вазифаларни ҳал этишда зарур маълумотга эгалик ҳамда тажрибалилик – бу ўсиб келаётган авлодга малакали даражада таълим ва тарбия бериш учун тарбиячи эгаллаши шарт бўлган профессионал сифатлардир.

МУНДАРИЖА

I. Нутқни ривожлантириш методикаси предмети ва унинг назарий асослари	8
• Нутқни ривожлантириш методикаси – мактабгача ёшдаги болаларда нутқни ривожлантиришга йўналтирилган педагогик фаолият қонуниятларини ўрганувчи фандир	8
• Нутқни ривожлантириш методикасига оид олий ўқув юрти курсининг вазифалари	8
• Нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асослари Олий ўқув юртида нутқни ривожлантириш методикаси курси вазифалари	14
• Нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асослари	18
II. Нутқни ривожлантириш методикасининг фан сифатида шаклланиш тарихи	27
• Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари таълим ва тарбия ҳақида	27
• XVIII-XIX асрларда ўзбек олимлари, педагоглари ёзувчилари ўсиб келаётган ёш авлодга таълим ва тарбия бериш ҳақида ...	34
III. Нутқни ривожлантириш методикасининг фан сифатида шаклланиш тарихи (Россия ва Ўзбекистоннинг услубчи олимлари)	46
• К.Д.Ушинский – болаларга биринчи навбатда она тилини ўқитиш асосчиси	46
• Е.Н.Водовозова, унинг болалар нутқини ривожлантириш методикасига қўшган ҳиссаси	48
• Собиқ Совет даврида нутқ методикасининг ривожланиши	49
IV. Нутқни ривожлантириш методикасини шаклланиши	56
• Нутқни ривожлантиришда таълимнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида	56
• Чет элда, Россияда ва Ўзбекистон Республикасида мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир тадқиқотларнинг асосий йўналишлари.....	64
V. Мактабгача таълим муассасаларида нутқни ривожлантиришга доир ишлар тизими	80
• Болалар нутқини ривожлантириш соҳасида мактабгача таълим муассасаси фаолиятининг мақсад ва вазифалари	80
• Нутқни ривожлантириш дастурининг илмий асослари.....	97

• Барча ёш босқичларида болалар нутқини ривожлантиришга оид ишлар мазмуни ва шарг-шароитлари	101
VI. Нутқни ривожлантиришга доир ишлар воситалари ва методлари	115
• Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш дастурни амалга ошириш воситалари	115
• Мактабгача таълим муассасасида болалар нутқини ривожлантириш методи ва усуллари	120
• Тарбиячи нутқи	123
VII. Илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш	131
• Нутқнинг тайёргарлик босқичларини ўз вақтида аниқлашда эмоционал мулоқотнинг аҳамияти	131
• Нутқни тушунишни ривожлантиришнинг асосий методик усуллари	135
• Нутққача бўлган ривожланиш босқичлари: гугулаш, чучулаш; уларнинг нутқ билан алоқаси. Овозни англашни ривожлантириш методикаси (0-1 ёш)	136
VIII. Равон нутқни ривожлантириш методикаси	149
• Равон нутқ тушунчаси, уни ривожлантириш	149
• Болаларга диалогик нутқни ўргатиш	154
XI. Болаларга монологик нутқни ўргатиш	163
• Илк ёш босқичларида монологик нутқни ўргатиш ишининг мазмуни ва унинг вазифалари	163
• Қайта айтиб бериш методикаси	167
• Ҳикоя қилиб беришни ўргатиш. Ҳикоялар турлари ва уларни ўргатишнинг изчиллиги. Ҳикоя тўқишни ўргатиш	172
X. Луғатни шакллантириш методикаси	181
• Луғат ишлари моҳияти, мазмуни ва вазифалари	181
• Луғат ишининг метод ва усуллари	187
• Болаларда луғатни шакллантиришга доир машғулотлар турлари	191
XI. Нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш	203
• Мактабгача ёшдаги болаларда она тилининг грамматик қурилишини ўзлаштиришнинг лингвистик ва психофизиологик асослари	203
• Грамматик қурилишни шакллантиришга доир ишлар мазмуни ва вазифалари	215

• Барча ёш босқичларида сўз ўзгартиришни шакллантириш методи ва усуллари.....	219
XII. Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш	231
• Нутқнинг товуш маданияти тушунчаси.....	231
• Нутқнинг товуш маданиятига доир ишлар бўлимлари	234
• Ҳар бир ёш босқичида нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш	245
XIII. Болаларни бадиий адабиёт билан таништириш	265
• Болаларни ҳар томонлама тарбиялашда болалар бадиий адабиётининг аҳамияти.....	265
• Илк ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш.....	267
• Мактабгача ёшдаги кичик болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш	274
• Мактабгача катта ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш	279
Адабиётлар.....	289

I-МАВЗУ

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ ПРЕДМЕТИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Нутқни ривожлантириш методикаси – предмети.

Нутқни ривожлантириш методикасига оид олий ўқув юрти курсининг вазибалари.

Нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асослари.

Нутқни ривожлантириш методикаси – мактабгача ёшдаги болаларда нутқни ривожлантиришга йўналтирилган педагогик фаолият қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Илк ёшдаги ва мактабгача ёшдаги болалар тарбиячисининг болаларга уларнинг ўз она тилини ўргата олиш қобилияти унинг касбий тайёргарлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Болага табиат ато қилган барча ақлий қобилиятлар она тилини ўзлаштириш, айниқса уни мактабгача ёшда ўрганиб олиш туфайли юзага чиқади ҳамда ривожланади.

Болаларнинг она тилида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ маънавий бойликларини қанчалик мерос қилиб олишлари, тарбияланувчиларнинг келгусида ўз даврининг илмий ютуқларини ўзлаштира олишлари, уларнинг инсониятнинг илғор шерий ва эстетик идеалларига содиқлиги, яъни мустақил Ўзбекистонда демократик жамиятнинг тўлақонли қурувчилари бўла олишлари тарбиячига боғлиқдир.

Болаларга она тилини ўргатиш учун бўлажак тарбиячи нутқни ривожлантириш методикаси назариясини чуқур ўрганиши ва ушбу соҳанинг фанга маълум бўлган методларини ўзлаштириши, боланинг она тилини ўзлаштириш қонуниятларини тушуниб етиши лозим.

Она тилини ўқитиш методикаси педагогик фаннинг бир тармоғи ҳисобланади. Унда мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш методикаси ҳамда бошланғич ва ўрта мактабда ўзбек (рус) тилини ўқитиш методикаси ажратилган. Уларнинг ҳар бири ўз мақсади, вазибалари ва мазмунига эга.

Нутқни ривожлантириш методикаси – мактабгача ёшдаги болаларда нутқни ривожлантиришга йўналтирилган педагогик фаолият қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Методиканинг асосий вазифаси — илмий-педагогик асосда нутқни ривожлантиришнинг энг самарали воситалари, методлари ва усулларини ишлаб чиқиш ҳамда болаларда зарур нутқий кўникмаларни муваффақиятли равишда ривожлантиришлари учун болалар боғчалари тарбиячиларини улар билан қуроллантиришдан иборатдир.

Нутқни ривожлантириш методикасининг асосий мазмуни — болаларда оғзаки нутқни, унинг атрофдагилар билан нутқий мулоқоти кўникмаларини шакллантиришдир. Нутқни ривожлантириш методикаси қуйидаги асосий саволларга жавоб топиш имконини беради: нимани ўқитиш (болаларда қандай нутқий кўникмани тарбиялаш), қандай ўқитиш (болалар нутқини шакллантиришда қандай шароитларда қайси метод ва усуллардан фойдаланиш лозим), нега айнан шундай ўқитиш зарур (нутқни ривожлантиришнинг таклиф этилаётган усуллари назария ва амалиётнинг қайси маълумотларига асосланмоқда).

Нутқни ривожлантириш методикаси назариясида болаларга она тилини ўргатишнинг объектив хусусиятлари акс эттирилган, нутқни ривожлантириш методикаси соҳасида Ўзбекистон Республикасида ва хорижда яратилган ва ҳозирда мавжуд бўлган барча ижобий натижалар умумлаштирилган.

Нутқни ривожлантириш методикаси назарияси методик амалиёт билан биргаликда ривожланмоқда. Айрим методик қоидаларнинг яшовчанлиги амалиётда текшириб кўрилмоқда, амалиётнинг ўзи фан олдига ҳали ўз ечимини топмаган муҳим масалаларни қўймоқда.

Методик назарияни билмайдиган тарбиячи фақат ўз фаразларидан келиб чиқиб ёки бошқаларнинг тажрибаларидан нусха кўчирган ҳолда болаларни кўр-кўрона тарбиялайди. У кўп нарсани назардан қочиради, чунки ранг-баранг методлар ва усулларни билмайди.

Нутқни ривожлантириш методикаси мактабгача таълимдаги бошқа хусусий методикалар билан узвий боғлиқ бўлади, чунки нутқ — бола шахсини тўла-тўқис ривожлантиришнинг энг муҳим воситаларидан биридир. Атрофдагилар нутқини тушуниш ва боланинг ўз фаол нутқи ҳар қандай педагогик жараёнда зарур. Нутқ боланинг бутун фаолиятида унга йўлдош бўлади.

Е.И.Тихеевнинг кўрсатишича: «Она тили, уни ҳеч қандай тўсиқсиз ва ҳар тамонлама ривожлантириш тарбиянинг

асосини ташкил этмоғи лозим». Нутқни ўз вақтида эгаллаш болада тулақонли психика пайдо бўлиши ҳамда уни кейинчалик тўғри ривожлантиришнинг энг муҳим ва биринчи шартидир. Ўз вақтида дегани – демакки, бола туғилганидан кейинги дастлабки кунларда бошланадиган, тулақонли дегани – тил материали бўйича етарли бўлган ва боланинг ҳар бир ёш босқичида ўз имкониятларини тўлиқ ишга солган ҳолда нутқни эгаллашга ундовчи машғулотлар демакдир.

Дастлабки ёш босқичларида бола нутқини ривожлантиришга эътибор бериш шунинг учун ҳам муҳимки, ушбу даврда бола мияси жадал суръатда ўсиб боради ва унинг вазифалари шаклланади. Физиологларга маълумки, марказий асаб тизими вазифаларини айнан уларнинг табиий шаклланиш даврида осонгина машқ қилдириш мумкин. Машқларсиз ушбу вазифаларнинг ривожланиши секинлашади ва ҳатто умуман тўхтаб ҳам қолиши мумкин.

«Нутқ учун ривожланишнинг бундай «ҳал қилувчи» даври бола ҳаётининг дастлабки уч йили ҳисобланади: бу муддатга келиб мия нутқий соҳаларининг анатомик ўсиб етилиши асосан ниҳоясига етади, бола она тилининг асосий грамматик шаклларини ўзлаштириб олади, катта сўз захираси шаклланади. Агарда дастлабки уч йилда кичкинтой нутқига етарлича эътибор берилмаган бўлса, бу ҳолда келгусида унинг ўрнини тўлдириш учун жуда кўп меҳнат қилишга тўғри келади»¹.

Нутқни ривожлантириш методикаси бошқа ҳар қандай педагогика фани сифатида ижтимоий фанлар сирасига киради. Тил ва фикрлаш ҳақидаги таълимотлар унинг методологик асоси ҳисобланади.

Худди тил каби инсоннинг биргаликдаги меҳнат фаолияти мобайнида пайдо бўладиган ва ривожланадиган фикрлаш уни ўраб турган борлиқ акси ҳисобланади. Тилнинг фикрлаш билан мустаҳкам узвий боғлиқлиги кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолияти, фикр алмашиш ва биргаликда ҳаракат қилиш зарурати туфайли юз беради. Гарчи тил ва фикрлаш бир-бирисиз мавжуд бўлолмаса-да, улар айнан бир ҳодисага тааллуқли эмас.

¹ Кольцова М.М. Ребёнок учится говорить. М., 1973, 5-бет.

Фикрлаш — объектиб борлиқ акси, тил эса — фикрни ифодалаш, мустаҳкамлаш ва уни бошқа кишиларга етказиш усули ҳисобланади. Сўз ва тушунча диалектик жиҳатдан ўзаро бир-бирига боғлиқдир.

Тил билан фикрлашнинг ўзаро узвий боғлиқлиги ҳақидаги қоида болаларга она тилини ўқитиш тизимини ишлаб чиқиш, таълим ва тарбия ишларининг ўзаро боғлиқ бўлиши ҳақидаги талабни асослаш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Интеллект, яъни ташқи дунёни хотира, тасаввур, хаёл, фикрлаш шунингдек нутқ ёрдамида англаш қобилияти — бу инсонни ҳайвондан ажратиб турувчи муҳим хусусиятлардир. Ва интеллект ҳам, нутқ ҳам инсонда илк болалик ёшида пайдо бўлади ҳамда у ўсмирларда ва ёшларда фақатгина уларнинг организми ривожланаётгани учун эмас, балки улар нутқни ҳам ўзлаштириб олган тақдирдагина жадал такомиллашиб боради.

Агарда бола атрофидаги катталар уни бешикдан бошлаб тўғри сўзлашга ўргатсалар, бу ҳолда бундай бола интеллектуал жиҳатдан нормал ривожланади: унда тасаввур қилиш, сўнгра фикрлаш ва хаёл суриш қобилияти пайдо бўлади; ҳар бир ёш босқичда бу қобилият такомиллашиб боради. Бола интеллектининг ривожланиши билан бир вақтда унинг эмоционал-ирода соҳаси ҳам такомиллашиб боради.

Нутқни ривожлантириш методикаси ҳар қандай ривожланишнинг умумий шакллари, томонлари ва ўзаро боғлиқлигини акс эттирадиган диалектика қонунлари ва тоифаларига таянади.

Тил — тарихий ва ўзгарувчан ҳодиса. Ҳар бир халқ, миллат, элат ва одамлар қабиласи ўз тилига эгадир. Ҳар бир халқнинг тилида мазкур жамиятнинг тарихий ривожланиш жараёни, унинг турмуш шароити, ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришлар ва янгиланишлар, ижтимоий-меҳнат фаолиятидаги янги кашфиётлар ва эришилган натижалари акс этган.

Ҳар бир тил ўзининг асосий қисмларига эга — бу луғат бойлиги (лексика), товуш тизими (фонетика) ва грамматик тузилиши (грамматика)дир.

Луғат бойлиги (лексика) гўё ўзида бизнинг атроф-олам ҳақида, бир одамнинг психик ҳаёти ҳақидаги турли хил билимларимизни сақлайди. Сўздаги асосий нарса — унинг мазмуни ва семантик таркибидир. Лексика тилнинг қурилиш материали, унинг мазмун томони ҳисобланади. Тил қанчалик ривожланган бўлса, унинг луғат таркиби ҳам шунчалик бой

бўлади. Ҳар бир тилдаги кўп сонли сўзлар ичидан тилнинг асосий луғат жамғармасини ташкил қиладиган асосий ўзак сўзларнинг муайян гуруҳини ажратиш мумкин. Тилнинг луғат жамғармаси — бу лексиканинг жуда барқарор, асрлардан буён яшаб келаётган қисми бўлиб, у барча ёки деярли барча янги сўзлар ва сўз бирикмаларининг вужудга келиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Товуш тизими лексика ва грамматика билан узвий боғлиқдир. Жаранглаётган нутқ ёрдамида инсон бошқа кишилар билан мулоқотда бўлади ҳамда ўз фикрлари ва ҳис-туйғуларини ифода қилади. Бир тил фонетикаси одатда, бошқа тил фонетикасига ўхшаш эмас, яъни жаранглаётган нутқ гўё бир тилни бошқасидан узоқлаштиради. Бир тил доирасида талаффуз меъёрлари ягона бўлади (шевёлар адабий тилдан катта бўлиб, улар ундан фарқ қиладилар).

Тилнинг грамматик қурилиши гапда сўзлар ва сўз бирикмаларини ўзгартиришга оид қонунлар ҳамда қоидаларнинг умумийлиги ҳисобланади. Грамматика ёрдамида гапдаги сўзлар жойлаштирилади ва бир-бирлари билан қўшиладилар. Сўзлар фақат гаплар орқалигина мулоқот воситасига айланадилар. Гапдан ташқарида ҳар қандай сўз, хоҳ у она тилидаги, хоҳ чет тилидаги сўз бўлсин, муайян маънога эга бўлмайди. Шунинг учун тилни ўрганишда унинг грамматик тузилишини ўзлаштириш улкан аҳамият касб этади. Болаларга таълим беришда орфоэпия, грамматика ва лексиканинг замонавий меъёрларини ҳисобга олиш зарур.

Нутқни ривожлантириш методикаси психолингвистиканинг асосий қоидалари асосида қурилади. Унинг «тил инсон фаолиятининг барча соҳаларида мулоқот воситаси бўлиб хизмат қилади» деган асосий қоидаси нутқни ривожлантириш методикасида дастуриламал бўлиб ҳисобланади. Шу боис нутқни ривожлантириш методикаси тарбиячини мулоқот воситаси сифатида болалар нутқини ривожлантиришга оид билимлар ва қобилиятлар билан қуроллантиришга қаратилгандир.

Тилнинг асосини она тилининг лексикаси, товуш тизими ва грамматик тузилиши ташкил қилади. Мактабгача таълим муассасасининг нутқни ривожлантиришга доир дастури лингвистикада эришилган ютуқлар асосида ишлаб чиқилди ва у болалар луғатини бойитиш, она тилининг фонетик жиҳатларини, грамматик қурилишини ривожлантиришни кўзда тутади. Болаларнинг турли нутқий қобилиятларини

шакллантиришда уларга ўзларининг она тили бўлмиш ўзбек тили ўқитилади, яъни улар ўзбек лексикаси, ўзбек тилининг ўзига хос фонетикаси ва ўзбек тили грамматикасининг ўзига хос хусусиятларини ўрганадилар.

Болаларга она тилини ўқитишда профессионал маҳоратга эга бўлиш учун педагог нутқни ривожлантириш методикаси назариясини чуқур ўрганиши, ушбу ривожланишнинг илмий усулларини ўзлаштириши ҳамда боланинг нутқини ўзлаштириш қонуниятларини билиши шарт.

ХУЛОСАЛАР:

- Нутқни ривожлантириш методикаси — мактабгача таълим муассасасидаги мактабгача ёшдаги болаларда нутқни шакллантиришга қаратилган педагогик фаолият қонуниятларини ўрганувчи педагогик фандир.

- Методиканинг асосий вазифаси — илмий-педагогик асосда нутқни ривожлантиришнинг энг самарали воситалари. методлари ва усулларини ишлаб чиқиш, улар билан мактабгача таълим муассасалари тарбиячиларини қуроллантиришдан иборатдир.

- Методиканинг асосий мазмуни — болаларда оғзаки нутқни, атрофдагилар билан нутқий мулоқот кўникмаларини шакллантиришдан иборат.

- Нутқни ривожлантириш методикаси қуйидаги саволларга жавоб беради: нимани ўргатиш лозим (болаларда қандай нутқий қобилиятларни тарбиялаш лозим), қандай ўқитиш зарур (болалар нутқини шакллантиришда қайси методлар ва усулларни қўллаш лозим, уларни қандай шароитларда қўллаш зарур), нега энди айнан шундай ўқитиш керак (таклиф этилаётган усуллар назария ва амалиётнинг қайси маълумотлари билан асосланмоқда).

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- «Нутқни ривожлантириш назарияси ва методикаси» педагогик фани нимани ўрганади? Мазкур методиканинг асосий вазифасини айтиб беринг.

- Нутқни ривожлантириш методикаси қайси алоҳида методикалар билан алоқада бўлади? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар билан асослаб беринг.

- Нутқни ривожлантириш методикасининг услубий асосини айтинг. Ўз жавобингизни аниқ мисолларда асослаб беринг.

- Болада қайси психологик сифатларни ривожлантириш нутққа ёрдам беради? Уларнинг ўзаро боғлиқлиги, бир-бирига ўзаро таъсирини айтиб беринг?
- Ҳурғанилаётган тилнинг асосий бўлимларини айтинг. Уларнинг мазмуни, вазифаси нималардан иборат?
- Нутқни ривожлантириш методикасининг асосий вазифасини илмий асослаб беринг.

Олий ўқув юртида нутқни ривожлантириш методикаси курси вазифалари

Нутқни ривожлантириш – боланинг яқка тартибдаги психологик ривожланишида марказий ўрин тутадиган ижтимоий – тарихий тажрибани ўзлаштиришдаги ўта мураккаб кўп омилли жараён. Бу ижодий жараён, аммо у педагогик раҳбарликни талаб этувчи тасодифий жараён эмас. Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларни ўзида болаларга нисбатан қадриятли муносабатларни шакллантирган, яхши назарий ҳамда амалий тажрибага эга бўлган мутахассис ташкил қилиши ва амалга ошириши лозим.

«Нутқни ривожлантириш назарияси ва методикаси» курсининг мақсади – битирувчиларни мактабгача ёшдаги болаларда оғзаки нутқни шакллантиришга доир фаолиятга тайёрлаш ҳамда касбий таълимни иккинчи босқич – магистратурада давом эттириш учун замин яратишдан иборат.

Ушбу мақсадни амалга ошириш куйидаги вазифаларни ҳал этишни кўзда тутати:

- Турли ёш босқичларида бўлган мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш хусусиятларини кўра олиш ва тушуниш қобилиятини шакллантириш;

- Нафақат бола ёшини, балки унинг ўзига хос хусусиятларини ҳам ҳисобга олган ҳолда унинг нутқига таъсир кўрсатиш ва у билан ҳамкорлик қилишнинг энг самарали йўлини тўғри танлашни ўргатиш ҳамда олинган натижаларни таҳлил қилиш;

- Болалар нутқининг турли қирраларини ривожлантиришнинг аниқ методлари ва усулларига доир билимлар ҳамда уларни дидактик нутқий мулоқот вазиятларида қўллаш ўзлаштирилишини таъминлаш;

- Ўқув-методик қўлланмаларни танқидий таҳлил қилишга таянган ҳолда мактабгача ёшдаги болалар нутқига таъсир

кўрсатиш борасида ўзининг оригинал усуллари ва йўлларини яратишга интилишни рағбатлантириш.

Курсни ўрганиш жараёнида талабалар болалар нутқини ривожлантириш методикасининг назарий асослари, болаларга она тилини ўқитишнинг психолингвистик, лингводидактик асослари каби тушунчаларни ўзлаштиришлари даркор:

- Замонавий ўзбек тилини (ўзбек, рус тили ва бошқ.), илк ва мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш хусусиятлари, она тилини ўқитишнинг психолингвистик, лингводидактик асосларини билиш асосида уларни амалиётда қўллаш методикаси асосларини ўзлаштириш;

- Ўқишда ва нутқда мантиқий ҳамда эмоционал-образли ифодалиликни ўрганиш қобилияти ва кўникмаларини эгаллаш; бадий асарни таҳлил қила олиш ва уни ижро этишни билиш; болаларда лугат бойлигини ривожлантириш, талаффуз кўникмаларини, грамматик жиҳатдан тўғри нутқни шакллантириш мақсадида уларнинг нутқий фаолиятини йўлга қўйиш ҳамда болаларнинг бир-бирлари билан ҳамда бошқа шахслар билан мулоқотларини ташкил этиш кўникмаларини ўзлаштириш.

Нутқни ривожлантириш методикасини ўқитиш замонавий она тили (ўзбек, рус тиллари ва бошқ.) курсларига, адабиётшунослик асосларини ўзида жамлаган болалар адабиётига, умумий, болалар ва педагогик психологияга, умумий ва мактабгача ёшдаги болалар педагогикасига таянади.

Курсни ўқитиш сўнгги йиллардаги илмий тадқиқотлар яқунлари, турли ўқув муассасаларида дарс бериш тажрибаларини умумлаштириш ва муаллифларнинг синов ишлари натижалари асосида ташкил этилади.

Курснинг мазмуни ва уни амалга оширишнинг етакчи гоёлари сифатида қуйидагилар чиқадилар:

- Боланинг қадр-қимматини ва унинг ўзига хослигини тушуниш, бола нутқини «яқин ривожланиш ҳудуди»га қараб ўстиришни кўзда тутган ҳолда ривожлантириш хусусиятларини ҳисобга олиш;

- Педагогик мулоқотнинг бола билан эмоционал алоқа ўрнатишга, у билан диалогик ҳамкорлик қилишга йўналтирилганлиги;

- Мактабгача ёшдаги болаларга нутқни махсус ўргатиш асосининг коммуникатив ёндашув ташкил этиши лозим бўлган

нутқий фаолият тузилмаси доирасида амалга оширилатган ижодий жараён сифатидаги аҳамиятини тан олиш.

Курсни ўзлаштириш учта компонент: мотивация, назарий ва амалий тайёргарлик умумийлиги сифатида мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларга касбий тайёргарлик шаклланишини таъминлайди.

Нутқни ривожлантиришга оид ишларга касбий тайёргарлик шаклланганлиги мезони сифатида қуйидагилар чиқади:

- Нутқни ривожлантириш курсини ўрганиш ва болалар билан ишлашга масъулият билан ёндашиш;
- Болалар нутқини ривожлантириш механизми ва хусусиятлари, нутқий фаолиятнинг назарий асослари, яқка тартибда нутқий ривожланишни диагностика қилиш тамойиллари ва методикаси, нутқнинг турли қирраларини ривожлантириш методлари ва воситаларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги билимларнинг тўлиқлиги ва изчиллиги;
- Болаларнинг нутқий мулоқоти натижаларини мос равишда таҳлил қилиш ҳамда баҳолаш, бола нутқига педагогик таъсир кўрсатишнинг мақбул тизимини танлаш ва қўллашга қодирлик.

Мақсад ва вазифалар курсни қуйидаги тарзда тузган ҳолда амалга оширилади: биринчи тўрт жилдда методиканинг назарий асослари кўриб чиқилган, унинг илмий фан сифатидаги ўзига хослиги кўрсатилган, олий ўқув юрти курси вазифалари, мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга оид ишларга касбий тайёргарлик тушунчаси моҳияти, нутқ, нутқий фаолият онтогенези ҳақидаги замонавий тасаввурлар, шунингдек ҳозирги босқичда методиканинг фан ва унинг долзарб муаммолари сифатидаги қисқача тарихи, мактабгача таълим муассасаларида болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг мақсади, вазифалари, мазмуни ва шакли хусусиятлари очиб берилган. Мактабгача ёшдаги болалар билан мулоқот ўрнатишнинг ўзига хос жиҳатларини очиб бериш ҳамда болалар нутқини ривожлантириш учун улар билан мулоқотни тўғри ташкил этиш аҳамиятини асослашга алоҳида ўрин берилган.

Сўнгра методик мавзуларга ўтилади. Уларда болалар нутқининг тил элементларини турли ёш босқичларида

Ўзлаштириш сифатидаги ўзига хосликларини тавсифлашга жиддий эътибор берилган. Методик мавзулар ва уларнинг изчиллиги психологик жараён сифатида мулоқотни юзага келтирувчи нутқнинг (равон нутқ шаклида) болада яхлит бир ҳолат сифатида (луғат, грамматик қурилиш, товуш тизими) ривожланиши билан боғлиқдир. Илк ёшда кейинги босқичларда нутқни ривожлантириш учун пойдевор яратилади, шу сабабли илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш бошқа методик мавзулардан олдин кўриб чиқилади.

Нутқни шакллантиришнинг муҳим воситаси бўлган бадиий адабиёт бола нутқини ривожлантиришда алоҳида ўрин тутади. Болаларнинг ушбу санъат турини қабул қилишидаги ўзига хосликлар, мактабгача таълим муассасасида китоб ёрдамида амалга ошириладиган ишлар мазмуни ва методикаси тегишли мавзуда очиб берилади.

Мактабгача таълим муассасасида болалар нутқини ривожлантиришга оид ишлар тизими доирасида саводхонликка ўргатиш масалалари мактабгача ёшдаги болалар томонидан нутқни тушунишнинг психологик жиҳатлари билан узвий боғлиқ бўлган ишларнинг ўзига хос мазмун ва методикага эгаллиги боис дастурнинг алоҳида бўлимидан жой олган.

Курсни ўрганишда «Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўрганиш методикаси»га сезиларли ўрин берилган. Талабалар болалар нутқининг ривожланганлигини диагностика қилиш асослари билан танишадилар ва лаборатория-тадқиқот амалиётини бажариш жараёнида бундай иш кўникмасига эга бўладилар.

Сўнгги икки мавзу мактабгача таълим муассасаларида ва оилада болалар нутқини ривожлантиришга оид ишларни ташкил қилиш ҳамда унга методик раҳбарлик қилиш масалаларига бағишланган.

Нутқни ривожлантириш методикаси курсини ўқитиш уни назарий, амалий, лаборатория машғулотлари, ўқув ва илмий-назарий конференциялар билан биргаликда кўшиб олиб боришни кўзда тутади.

ХУЛОСАЛАР:

• Нутқни ривожлантириш — боланинг яқка тартибдаги психологик жараёнида марказий ўринни эгалловчи ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштиришига доир мураккаб кўп омили жараёндир.

922075

- Болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларни ўзида болаларга нисбатан қадриятли муносабатларни шакллантирган, яхши назарий ҳамда амалий тажрибага эга бўлган мутахассис ташкил қилиши ва амалга ошириши лозим.

- «Нутқни ривожлантириш назарияси ва методикаси» фанини ўрганиш жараёнида талабалар болалар нутқини ривожлантириш методикасининг назарий асослари, болаларга она тилини ўқитишнинг психолингвистик, лингводидактик асослари каби тушунчаларни ўзлаштиришлари даркор;

- Курсни ўзлаштириш учта компонент: мотивация, назарий ва амалий тайёрлик умумийлиги сифатида мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир ишларга касбий тайёргарлик шаклланишини таъминлайди.

- Нутқни ривожлантириш методикаси курсини ўқитиш уни назарий, амалий, лаборатория машғулоти, ўқув ва илмий-назарий конференциялар билан биргаликда қўшиб олиб боришни кўзда тутди.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- «Нутқни ривожлантириш назарияси ва методикаси» курсининг мақсадини таърифлаб беринг.

- Курс номини айтинг.

- Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш назарияси ва методикаси бўйича бўлажак бакалавр қандай тушунчалар, билимлар, қобилият ва кўникмаларни эгаллаши зарур?

- Бакалаврнинг болаларга она тилини ривожлантириш ишларига касбий жиҳатдан тайёрлигини белгилувчи компонентлар ва мезонларни айтиб беринг.

Нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асослари

Тил ҳаётимизнинг ажралмас қисми бўлиб, биз унга ўз-ўзидан бўлиши шарт бўлган нарса сифатида қараймиз. Тилнинг ўзи нима, биз унда қандай сўзляймиз, биз қандай қилиб сўзлашни ўрганишимиз ҳақида эса унчалик кўп ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Ҳаммага яхши маълумки, тилни ўрганувчи махсус фан мавжуд бўлиб, унинг номи — лингвистикадир.

Ушбу фан жадал ривожланаётгани ва шак-шубҳасиз бу борада сезиларли ютуқларга эришганига қарамасдан ҳозирги пайтда шу равшанки, биз инсоний хусусиятларнинг энг «инсонийси» бўлган ва усиз инсоннинг жамият аъзоси сифатида мавжуд бўлиши мумкин бўлмаган тил ҳақида жуда кам билар эканмиз.

Савол туғилади: ҳозирда инсоният олдида зудлик билан ҳал этилиши лозим бўлган кўплаб вазифалар турган бир пайтда тилни тадқиқ қилиш шунчалик зарурми? Тил сир-асрорларини ўрганиш учун куч-ғайрат ва маблағ сарфлаш ўринлими? Кўпинча лингвистика – иккинчи даражали фандир ва ҳозир инсоният учун бошқа фанларни, яъни физика, кимё, астрономия, тиббиёт каби фанларни ривожлантириш муҳимроқдир, деган фикрларни эшитиш мумкин.

Гарчи биз бошқа фанларни ривожлантиришнинг муҳимлиги ҳақида сўз бошлаган эканмиз, тил табиий фанлар ривожига бирон-бир таъсир кўрсата оладими, деган саволга жавоб берайлик. Ҳозирда тил ва назария замонавий фанларга оид методологик муаммоларнинг марказидан жой олган, чунки «умумлаштирилган билимлар тизимидан иборат бўлган ва билимни уюштирувчи бошланғич босқич сифатида чиқадиган назария тилда шаклланади, бу эса билиш жараёнида тилга алоҳида ўрин беради ва шу билан тил ҳақидаги фан олдида янги илмий уфқларни очади, уни ўзининг гуманитар моҳияти ҳақида орзу-хаёлларга берилган ҳолда доимо тинч-осуда ва жимгина ўтирадиган бурчагидан чиқишга мажбур қилади»¹.

Илмий баён қилиш тили мазкур фан даражаларининг мезонларидан бирига айланали. Таниқли физик В.Гейзенберг шундай қайд этган эди: «Физик учун оддий тилда баён қилиш имконияти тегишли соҳада қанчалик тушуна олиш босқичига эришилганлиги мезонларидан бири ҳисобланади»².

Илмий-техник тараққиётнинг жиҳатларидан бири фанни оммалаштириш, кенг аҳоли қатламларини илмий ютуқлар билан таништиришдан иборатдир. Ушбу ишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан илмий маълумотларнинг қандай баён қилиниши, уларнинг ушбу тил ифодасида кишиларга қанчалик тушунарли бўлишига боғлиқ бўлади. Ва биз бу ўринда тил муаммоларига дуч келамиз.

¹ Звегинцев А.В. Язык и лингвистическая теория. М., 1973. 3-бет.

² Гейзенберг В. Физика и философия. М., 1963, 141-бет.

Табий фанларнинг инсоният тараққиётида, бизнинг кундалик ҳаётимизда эгаллаган улкан ўрнини ҳеч бир камситмаган ҳолда шуни унутмаслик лозимки, барибир табиатнинг энг қизиқ, мураккаб ва ҳозирча ўрганилмаган ҳодисаси – бу инсоннинг ўзидир. Шунинг учун сўнги пайтда инсонни ўрганувчи фанларга, энг аввало психологияга катта аҳамият берилмоқда.

«Лингвистика» сўзи кўпинча «грамматика» сўзи билан, тилни ўрганиш эса – суффикслар, қўшимчалар, турлар қоидалари ва ҳоказоларни ўрганиш билан бир хил маънода қабул қилинади.

Албатта, бу ундай эмас. Замоनावий лингвистика ҳаддан ташқари кўп қиррали фан бўлиб, унинг айрим бўлимлари психология билан қўшилиб кетади. Лингвистлар ҳозирда тилга нисбатан бошқача қарашларни ривожлантирмоқдалар: эндиликда тилга нафақат қотиб қолган кўп сонли сўзлар ва уларни қўллаш қоидалари сифатида, нафақат ўтиб бораётган вақт мобайнида тарихан ривожланиб келаётган тизим сифатида, балки инсоннинг алоҳида бир фаолияти сифатида қаралмоқда.

Биз «тил» сўзини қўллаганимизда икки нарсани – тил ва нутқни назарда тутамиз. Бу фарқлашларни лингвистика фанига биринчи бўлиб швейцариялик олим Фердинанд де Соссюр киритди ва у тилни нутққа қарши қўйди, бу лингвистика фанининг кейинги ривожини учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди, чунки «биз тил ва нутқни ажратиш орқали ижтимоиятни индивидуалликдан ажратамиз»¹. Бошқача қилиб айтганда, бу алоҳида бир одам томонидан алоҳида ҳолатда амалга ошириш билан бирон-бир тилда сўзлаётган барча одамлар томонидан биргаликда амалга ошириш ўртасидаги фарқлашдир.

Биз учун бу фарқлашлар жуда муҳимдир, чунки биз тил ҳақида ҳам (бола нутқи тилдан ташқаридаги тизим билан белгиланган) ва нутқ ҳақида ҳам (бола нутқий фаолиятни, яъни тил тизимининг мавжуд бўлиш қоидалари ва усуллари) сўз юритамиз. Ўтган давр мобайнида бошқача тушунчалар тизимини жорий этишга бир неча бор ҳаракат қилинган. Булардан бири совет даврининг ганиқли тилшуноси Л.В.Щербага тегишлидир. У нутқий уюшишни (индивиднинг

¹ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933. 38-бет.

психофизиологик уюшуви), тил тизимини («барчалар асосида» чиқариладиган қоидаларни умумлаштириш) назарияда («муайян даврда у ёки бу ижтимоий гуруҳ ҳаётида рўй берган сўзлаш ва тушуниш ҳодисалари»¹) ҳамда тил материаллини (нутқий фаолиятни) ажратди. Сўнги ҳолатни Л.В.Щерба «сўзлаш ва тушуниш ҳодисаларининг умумийлиги» деб атайди. Л.В.Щербанинг ушбу уч аъзоли тизими совет даври лингвисти А.А.Леонтьев томонидан такомиллаштирилган.

А.А.Леонтьев «тилга қобилият»ни – тил тизимининг ушбу тилда сўзлаётган инсон онгида акс этишини, «тил жараёни»ни, яъни тилга қобилиятни амалга ошириш воситаси бўлган нутқнинг ўзини, ва «тил стандарти»ни – тилни индивиддан ташқарида мавжуд бўладиган тизим сифатида ажратган².

Шундай қилиб, у томонидан тил ва нутқни фарқлашдан ташқари одам онгида мавжуд бўлган ҳамда унга тилдан фойдаланиш, сўзлаш ва айтилган сўзларни тушуниш (тилга қобилият) имконини берувчи бир нарсани ҳам ажратиб кўрсатган. Бу – нутқий фаолиятни таъминлаш механизмидир.

Одатда нутқий фаолият тўртга ажратилади: ўқиш, ёзиш, тинглаш, сўзлаш. Улар ўзаро жуфт ҳолатда боғланади ва тил тизимини амалга оширишнинг икки шакли – оғзаки ва ёзма шакли орқали белгиланади.

Тилдан фойдаланиш инсоннинг психологик фаолияти билан мос равишда уйғунлашади. Тил унинг фаолиятига «қўшимча» эмас.

Тил энг бевосита тарзда фикрлаш билан боғлиқдир. Аслида тилнинг ўзи фикрлаш қуролидир. Фикрлаш жараёни доимо тилда кузатиб борилади, аммо унинг натижаси тил шаклига ўтказилиши ва шу тўғрисида келгуси авлодларга етиб бориши мумкин.

Тил ақлий фаолиятни режалаштириш имконини беради. Режалаштириш жараёнида тилнинг яна бир муҳим вазифаси – инсоннинг хулқ-атворини бошқариш вазифаси пайдо бўлади. Тил инсониятнинг ўтмиши мобайнидаги бутун тажрибасини тўплаш ва бир жойга жамлаш, инсонни ушбу тажриба натижасида ишлаб чиқилган меъёрларга бўйсундиришга ёрдам

¹ Щерба Л.В. О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Языковая система и речевая деятельность. Л., 364.

² Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.

беради. Биз ўз ўтмишимизда, бугунги кунимизда кўрган, ва ҳаттоки келгусида кўришимиз мумкин бўлган нарсаларнинг барчаси бизга тил орқали келади. Инсоннинг хулқ-атворини бошқарадиган нарсаларнинг барчасига, жумладан дунёқараш, ахлоқий ва эстетик идеаллар, маданий меъёрларга тил ва нутқий мулоқот орқали эришилади.

Инсон бутун ҳаёти мобайнида борлиқни англаш жараёнида иштирок этади. Билишга бўлган эҳтиёж кўп жиҳатдан тил орқали қондирилади.

Бола атрофни ўраб турган борлиқни қабул қилиш ва англаш учун тарқоқ предметлардан фойдалана олмайди, у аҳамиятга молик жиҳатларни (кублар, машиналар ва ҳ.к.) ажратиб кўрсатган ҳолда объектлар, тоифаларни бирлаштира бошлайди ва охир-оқибатда белгиларни умумлаштириш натижасида сўз билан ифодаланадиган тушунчалар пайдо бўлади. Бирон-бир тушунчанинг, хоҳ у маиший булсин, хоҳ илмий бўлсин, унинг сўз қобиғисиз яшаши қийин. Шу туфайли биз ўз билимларимизни тилимизда қайд этишимиз, уларни бошқа одамларга етказишимиз ва тил орқали янги билимларга эга бўлишимиз мумкин. Америкалик олим Ч. Пирс шундай қайд этади, «тил шундай бир нарсаки, биз уни билиш орқали янада кўпроқ нарсаларни билиб оламиз». Шундай қилиб, тилнинг бошқа яна бир муҳим вазифаси кўзга ташланмоқда, яъни: тил инсоннинг билиш қуролидир.

Инсоннинг яна бир ўзига хос хусусияти, ўзига хос инсоний эҳтиёжи мавжуд, бу — бошқа одамлар билан мулоқотга эҳтиёжмандлик, «эмоционал мулоқотга эҳтиёжмандлик»дир (К.Обуховский). Айнан шу эҳтиёж туфайли дастлаб тил пайдо бўлган. Мулоқотга эҳтиёжмандлик доимо тилни эгаллашга олиб келади. Боланинг сўзлашни ўрганишининг сабаби шуки, унга катталар билан биргаликдаги фаолиятда иштирок этишга тўғри келади, бунинг учун эса боланинг унга нималар дейишаётганини тушуниши ва ўзи ҳам сўзлаши лозим. Бу ўринда «тилнинг уч сифати» (тажрибани жамлаш ва синтез қилиш — фикрга жамлаш — мулоқотни амалга ошириш) ҳақида сўз юритиш мумкин (В.А.Звегинцев). Тилни тадқиқ қилиш мустақил, умумилмий қизиқишдан ташқари кўплаб долзарб амалий вазифаларни ҳал этишда улкан аҳамиятга эгадир. Ушбу вазифаларнинг айримлари бевосита тилнинг юқорида санаб ўтилган вазифаларидан келиб чиқади — тил ёрдамида инсоний тажрибани аниқроқ қайд этиш, тил ёрдамида ифода этилган

маданий меъёрлар инсоннинг хулқ-атвориغا янада кучлироқ ва мустақкамроқ тартибга солувчи таъсир кўрсатиши учун, кишиларнинг ўзаро мулоқоти (масалан, ижтимоий муносабатлар соҳасида) янада муваффақиятли амалга ошириши учун тилни тадқиқ қилиш зарур.

Бундан ташқари, ҳал этилиши тил муаммоларини тадқиқ қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа амалий вазифалар ҳам мавжуд. Психология, бошқарув назарияси, ижтимоий фанлар соҳасида иш олиб бораётган олимлар қатор лингвистик вазифаларга дуч келадилар. Хусусан, психологик жараёнларни тадқиқ қилиш дастлабки нутқий жараёнларни ҳам тадқиқ қилишни кўзда тутати. Тушунчаларни ривожлантириш, ақлий ва амалий вазифаларни ҳал этиш қай тарзда давом этмоқда, бола ташқи муҳитга (моддий ва ижтимоий) муҳитга қандай мослашмоқда – бу саволларга жавоблар нафақат предметли ҳаракатларни, балки нутқнинг ўзини ҳам ўрганишни кўзда тутати.

Мулоқот ва бошқарув – лингвистиканинг бошқа бир улкан соҳаси ҳисобланади. Тарғибот ва ташвиқот (у бевосита мулоқот тарзида ёки оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилишидан қатъий назар) моҳиятан инсоннинг психологик оламига таъсир кўрсатиши учун тилдан фойдаланиш шаклидир. Тил орқали таъсир кўрсатиш самарали бўлиши учун ушбу таъсирнинг механизмларини, ўзига хос нутқий механизмларни билиш зарур.

Соф лингвистик вазифалар масалан самолёт, космик кема ва ҳоказолар билан сўз орқали алоқа қилишни амалга ошираётган оператор фаолиятини оқилона ташкил этиш пайтида юзага келади.

Лингвистикани қўллашнинг яна бир соҳаси – тиббиётнинг миянинг яраланиши, жароҳат олиши ёки унга шикаст етиши натижасида нутқдаги бузилишларни ўрганувчи соҳа бўлиши афазисологиядир. Бу нуқсонларни аниқлаш ва даволаш кўп жиҳатдан беморнинг нутқида айнан қандай ўзгаришлар юз берганига боғлиқ бўлади. Бу аномал нутқ учун махсус тил хусусиятларини шакллантириш зарурати пайдо бўлади, ўз-ўзидан ушбу ўринда врач-афазисолог лингвистнинг ёрдамига муҳтож бўлади.

Нутқдаги бузилишлар – инсон аҳволини баҳолашда тил параметрлари ёрдам бериши мумкин бўлган ягона ҳолат эмас. Айрим вазиятларда (психологик зўриқиш, сиқилиш пайтида) яхши тайёргарликдан ўтган одамларда физиологик параметрлар

бўйича айрим нуқсонлар сезилмайди. Аммо уларнинг нутқи мутахассис бўлмаган одам тушуниши қийин бўлган даражада ўзгаради. Кўпинча фақат тил мезонларигина бундай ҳолат юз беришидан далолат бериши мумкин.

Юқорида қайд этилганидек, тил бевосита билиш жараёнлари билан боғлиқ ва бундан ташқари тилнинг ривожланиш даражаси умумий ақлий ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун бола нутқини махсус тадқиқ қилиш психологик ривожланишдаги нуқсонларни ёки ривожланиш секинлашганини аниқлашда ёрдам бериши мумкин, ҳаттоки бу усул бошқа текширув турлари бундай нуқсонларни аниқламаган тақдирда ҳам қўл келиши мумкин.

Лингвистика криминалистга ҳам катта ёрдам бериши мумкин. Масалан, жиноятчини унинг нутқининг бир парчаси (ёзма ёки оғзаки) бўйича топиш, кўрсатмаларининг ёлғонлигини фош қилиш (атайлаб ёлғон сўзлаганда инсон нутқи мутахассис бўлмаган одам сезмайдиган даражада ўзгаради) мумкин.

Ва ниҳоят, лингвистиканинг анъанавий амалий вазифаси – чет тилларга ўқитишдир. Тилни батафсил тавсифламасдан туриб ундаги нутқни ўрганиш мумкин эмас.

Замонавий лингвистика – бу нафақат мавжуд тилларни баён қилиш, балки тилга фаолият сифатида ёндашиш, сўзлаётган одамни ўрганиш ҳамдир.

«Тилда инсонни ва уни ўраб турган оламни билиш учун битмас-туганмас ҳамда ҳали қўл тегмаган имкониятлар мавжуд, бироқ унга тилни тавсифлаш орқали эмас, балки уни ўрганиш воситасида эришиш мумкин» (В.А.Звегинцев).

Тилни фаолият сифатида тадқиқ қилиш билан тез ривожланиб бораётган фан – психолингвистика шуғулланмоқда, у ҳозирда муҳандислик, авиация ва космик психологиянинг ажралмас қисмига айланди, ундан турли нутқий нуқсонларни аниқлаш ва даволашда фойдаланилади, у болалар нутқидаги муаммоларни ўрганишда, суд психологияси ва криминалистикада катта аҳамиятга эгадир.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш – бу мураккаб психологик жараён бўлиб, у фақат боланинг эшитган нутқига тақлид қилишдан иборат эмас. Бу жараён болаларда умуман мулоқот фаолиятини ривожлантириш ва биринчи навбатда, мулоқотга эҳтиёж мавжудлиги билан боғлиқдир.

Боланинг борлиқнинг янги томонларига йўналтирилганлиги: амалий фаолиятдан оламни, сўнгра

одамларни, уларнинг муносабатларини ўрганишга ўтиш янги мақсадларга хизмат қилувчи янги мулоқот воситалари заруратини келтириб чиқаради.

Бола лексикасини кенгайтириш, унинг ўз кечинмаларини янада кенг ва хилма-хил ифодалашни ўзлаштириши учун имконият яратади.

Нутқни замонавий ва тўлақонли ривожлантириш учун атрофдаги одамлар билан ўзаро ҳамкорлик боланинг мулоқотта бўлган эҳтиёжи таркибини бойитиши зарур. Болаларнинг нутқни эгаллаб олишларининг сабаблари уларнинг мулоқот фаолиятларининг асосини эҳтиёж-мотивация ташкил қилиши, унинг таркиби ўзгарганлигидадир.

Вербал босқичда болада сушт нутқ шаклланади. Ушбу босқичга бўлган даврнинг асосий аҳамияти шундан иборатки, унинг ичида навбатдаги босқич – фаол нутқ пайдо бўлиши босқичига ўтиш учун зарур бўлган шароит вужудга келади.

Боланинг фаол нутқни ўзлаштиришининг иккинчи босқичида учта асосий жиҳат ажралиб чиқади: эмоционал муносабатлар; биргаликда фаолият (ҳамкорлик) давомидаги муносабатлар; товушли муносабатлар.

Боланинг катталар билан мулоқот қилишининг кўриб чиқиладиган ҳар бир жиҳати унинг олдида катталар томонидан қўйиладиган ва сўздан жамиятда ўзаро бир-бирини тушуниш учун шартли равишда қабул қилинган восита сифатида фойдаланишни талаб қилишдан иборат бўлган коммуникатив вазифани қабул қилишига ёрдам беради. Бундан ташқари, коммуникатив омилнинг кўриб чиқиладиган ҳар бир жиҳати у ёки бу даражада ва ўз ҳолича болаларнинг коммуникатив вазифани ҳал этишларига, яъни нутқдан фойдаланишларига ёрдам беради.

Нутқни ривожлантиришнинг учинчи босқичида – унинг материяси (лексика ва грамматика) боланинг мулоқот вазифасини ўзгартирган ҳолда катталар билан мулоқотта бўлган эҳтиёжига ва унинг таркибига узвий боғлиқ бўлади. Бу бола нутқнинг янги, янада мураккаб ва кенг қамровли жиҳатларини ўзлаштиришига олиб келади.

Боланинг психологик шаклланишида нутқнинг ҳал қилувчи ўринни эгаллаши унинг турли босқичларда ривожланишига ёрдам берувчи шарт-шароитлар ва омилларнинг аҳамиятини янада оширади. Нутқ ривожини ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақидаги масала улар шиддат билан ва тўсатдан амалга оширилиши тўғрисида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Болалар нутқини

ривожлантиришни рағбатлантирувчи ёки уни секинлаштирувчи кучларни аниқлаш ушбу жараёнда аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда педагогик саъй-ҳаракатларни уюштириш калитидир.

ХУЛОСАЛАР:

- Тил ҳаётимизнинг ажралмас қисми ҳисобланади.
- Илмий баён қилиш тили муайян фан даражаси мезонларидан биридир.
- Тил фикрлаш билан боғлиқ ва у унинг қуроли ҳисобланади.
- Тил ақлий фаолиятни режалаштириш имкониятини яратади; бу жараёнда тилнинг муҳим вазифаси — инсоннинг хулқ-атворини бошқариш вазифаси пайдо бўлади.
- Тил кишиларнинг мулоқотга муҳтожлиги туфайли пайдо бўлган.
- Лингвистик билимларни қўллаш соҳалари жуда кенг: психология, психоллингвистика, тиббиёт, муҳандислик, авиация, космик, суд психологияси ва ҳ.к.
- Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш — бу мураккаб психологик жараён бўлиб, у фақат боланинг эшитган нутқига тақлид қилишидан иборат эмас, балки бу болаларда мулоқот фаолиятини ривожлантириш ва мулоқотга эҳтиёж мавжудлиги билан боғлиқдир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Тилнинг табиий фанлар тараққиётига таъсирини аниқланг.
- «Тил» ва «нутқ» тушунчалари ўртасидаги фарқни айтиб беринг.
- Тил қайси психологик жараёнларнинг ривожланишига таъсир кўрсатади? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар орқали асослаб беринг.
- Лингвистиканинг бошқа фанлар билан алоқасини аниқ мисолларда тавсифлаб беринг.
- Мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқини ўзлаштириш босқичларини аниқ мисоллар ёрдамида тавсифлаб беринг.
- Бола нутқини ҳаракатлантирувчи кучлар нималардан иборат?

II-MAВЗУ

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИНИНГ ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

(Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари)

Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари таълим ва тарбия ҳақида.

XVIII–XIX асрларда яшаган ўзбек олимлари, педагоглари ва ёзувчилари ўсиб келаётган ёш авлодга таълим ва тарбия бериш ҳақида.

Таълим ва тарбия муаммоси жуда қадимдан бери мавжуд. У ўрта асрлардаги шарқ ва ғарб мутафаккирларининг асарларида кўриб чиқилган. Ўша даврнинг буюк мутафаккирлари Абу Наср ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Жалолиддин Девоний, Алишер Навоий ва бошқалар феодал зулм ва мутаасиб руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан жаҳон фани, маданияти, маорифига беқиёс ҳисса қўшдилар.

Ўтган даврларда меҳнаткашларнинг ўз муносабатларини унинг ёшларга тарбиявий таъсирини янада кучайтириш мақсадида йўлга қўйиш борасидаги тажрибаларини нафақат халқ педагогикасининг қатор шакллари, усулларини қайта тиклаш учун, балки шахсни шакллантиришни бошқарувчи объектив умумий ижтимоий қонунлар, халқ турмуш тарзини тушуниш учун ҳам ўрганиш лозим.

Ўрта асрлар Шарқининг қомусий мутафаккири Абу Наср ал-Форобий (873-950) инсонни ҳар гомонлама такомиллаштириш, уларни умумий бахт-саодатга етаклаш йўллари ва усулларини ўзининг ижтимоий-сиёсий таълимоти марказига қўяди, бу эса унинг дунёқарашларнинг умуминсоний асосга эғалигидан далолат беради.

Айнан шундай мақсадлар Форобийнинг шахсни тарбиялаш ва таълим бериш, уни такомиллаштириш ҳамда унинг ижтимоий муаммоларни ҳал этишдаги фаол ролига нисбатан дунёқарашларининг бош мазмунини ташкил этади.

Унинг фикрига кўра, таълим ва тарбия оилада, ўқитувчи ёрдамида мактабда ва яхшиликка асосланган жамиятда унинг раҳбари ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Форобий фикрига кўра, таълим – бу нафақат ақлий ривожланиш, балки умуман маънавий ривожланиш, шу жумладан ахлоқан ривожланиш пойдеворидир. Таълим ва тарбия ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиб, улар шахсни маънан камолотга етказувчи турли йўллар ҳисобланади.

Форобий ижтимоий тарбияни тартибга солиш, уни бошқариш масалаларига алоҳида эътибор берган. У меҳнат фаолияти тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади, деган хулосага келади.

Абу Райҳон Беруний (971-1050 йилга яқин) қомусий олим сифатида тарихга кирган. У фанни диндан ажратиш зарур деб ҳисоблаган, акс ҳолда унинг фикрига кўра, илмий билимлар ҳақиқий бўла олмайди. Олимнинг динга бўлган танқидий муносабати кўп жиҳатдан унинг тарбия ва таълимга бўлган муносабатларини ҳам белгилаб берди.

Беруний ўз асарларида таълимнинг узлуксиз, кўргазмали, аниқ мақсадга йўналтирилиши лозимлигини ва унинг муайян тизим асосида ўтказилиши зарурлигини таъкидлаган.

Беруний шахс тарбия жараёнида шаклланади, деб ҳисоблаган. Бунда у меҳнатга алоҳида ўрин берган.

Берунийнинг қарашлари чекланган тусга эга эди, зеро у ҳам ўша даврдаги бошқа кўплаб олимлар сингари фан ва билим жамият тараққиётида мутлақ аҳамиятга эга, деб билган. Бироқ, фан, билим, меҳнатнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларнинг ўзи тўғри эди. Билим олишнинг ўзини Беруний куч, вақт ва сабр-тоқат талаб қиладиган меҳнат, деб ҳисоблаган.

Ибн Сино (980-1037) педагогика масалаларига ижодий ёндошган. У бола табиатини нафақат табиб, балки етук педагог сифатида ҳам чуқур билишини намоён қилган. Олимнинг болаларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги кўплаб фикрлари ўзининг чуқурлиги, инсонпарварлик руҳи билан йўғрилганлиги ва тарбиядек мураккаб муаммони тўғри талқин қилиши билан кишини лол қолдиради.

Ибн Сино таълим қилган тарбия ва таълим мазмуни ақлий тарбия, жисмоний соғломлаштириш, эстетик тарбия, ахлоқий тарбия ва ҳунар ўргатишларни ўз ичига олади. Ибн Сино бола тарбиясининг бутун машаққати ва мураккабликларини жуда чуқур тушунган. «Тиббиёт қонунлари»нинг «Тарбия ҳақида» номли бўлимида қўйилган

масалалар аниқ ҳал этилади, бола характерини тарбиялаш ҳақидаги қимматли фикрлар билдирилади.

Ибн Синонинг илмий-педагогик ижодиётида оилавий тарбияга алоҳида эътибор қаратилади ва бунда бош рол оила бошлиғи – яъни отага берилади. Ибн Сино нима учун болани онаси эмас, балки тарбиячи тарбиялаши лозимлигини тушунтириб беради. Унинг фикрларига қараганда, боланинг онаси ўз фарзанди тарбиясида кўпроқ ҳиссиётларга берилади ва бола тарбиясида тўғри йўлни танлай олмайди. Ибн Сино тарбиячи олдига аниқ вазифаларни қўяди: у ўз шогирдини қачон жазолаши ёки рағбатлантириши мумкинлигини яхши билмоғи лозим.

Ибн Сино бола шахсини ҳурмат қилиш, боланинг табиий ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг қизиқишларини ўрганишга чақиради. У ёшга қараб даврларга булиб чиқишга ҳаракат қилган. Ўсмирлик даврини у бешта даврга бўлган: чақалоқлик (бола туғилганидан бошлаб йўлга юриб кетгунича бўлган давр); болалик даври (йўлга юргандан сўнг); организм чиниққани ва қозик тишлари чиққанидан кейинги давр; ўсмирлик ва жинсий етилиш даври; ўсмирлик даври (ўсиш тўхтагунгача бўлган давр).

Ибн Сино бола тарбиясининг барча мураккабликлари ва қийинчиликларини тушунган. У жисмоний жазонинг меъёридан ортиб кетишига қарши чиққан. Унинг фикрига кўра, рисоладагидек тарбияни муваффақиятли амалга ошириш учун болаларга инсоний муносабатда бўлиш даркор. Тарбиячининг ўзи бола шахсини ҳурмат қилиши, уни севиши ва бола билан яхши муносабатда бўлиши лозим.

Ибн Сино тарбия омилининг аҳамиятини чуқур англаган ва ижобий омил аҳамиятини жуда қадрлаган, уни тарбиянинг асосий воситаларидан бири деб билган.

Юсуф Хос Ҳожиб (1019-1020 йилларга яқин) ўрта асрнинг бошқа кўплаб олимлари сингари мусулмон Шарқи халқларининг маданий ривожига сезиларли ҳисса қўшган. Унинг «Тақводорлар тўхфалари» девони (XII аср) инсонни ахлоқан тарбиялаш муаммолари кўриб чиқилган дастлабки дидактик асарларидан бири ҳисобланади. Шоирнинг сўзлашишдаги босиқлик ва одоб қоидалари ҳақида билдирган фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган: «Маърифатли кишининг сўзларини тингла. Тарбия қоидаларидаги асосий нарсa – бу тил, унга эҳтиёт бўлмоқ

лозим. Яхши сўзли киши ҳурматга, тили заҳар кишилар эса нафратланишга лойиқдир. Кишининг устидан кулма ва унинг жаҳлини чиқарма: ўқ етказган заҳмат битади, сўз билан етказилган заҳмат эса ҳеч қачон битмайди».

Бироқ ўз тасавурида шоир кишиларда олий ахлоқ сифатларини тарбиялаш орқали умумий фаровонликка эришиш мумкин, дея ҳисоблагани ҳолда ўша даврда ҳукмрон бўлган дунёқарашлардан юқори кўтарилмайди. Ўзбекистонда XVI асрдан кейинги асосий педагогик фикр йўналишлари ва уларнинг хусусиятларини тушуниш учун ўз замондошлари ўртасида жуда машҳур бўлган қомусий олим Жалолоддин Давоний (1427-1502) асарлари билан танишиш зарур.

Гарчи Давоний Эрон худудида яшаган ва ижод қилган бўлса ҳам унинг «Ахлоқи Жалоли» номли асари Октябрь инқилобига қадар Самарқанд ва Бухородаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган ҳамда ўрта Осиёдаги кўплаб илғор мутафаккирларнинг (Юсуф Қорабоғий, Абу Тоҳир Самарқандий, Абдулла Авлоний) педагогик ва ахлоқий қарашларини шакллантиришда катта роль ўйнаган. Ушбу фундаментал асарида Давоний ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш, Ўзбекистонда XVI асрдан кейинги асосий педагогик фикр йўналишлари тарбия ва таълим жараёнида ижобий сифатларга эга бўлиш лозимлиги ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

Давоний асарларида тарбия, таълим методикасида мактаб ва ўқитувчининг тутган ўрни ҳақида ижодий фикрлар жуда кўп. Унинг асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Давоний ўз даврининг илғор мутафаккири бўлган ҳамда унинг таълим ва тарбия ҳақидаги кўплаб ғоялари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Айниқса Алишер Навоий Ўзбекистон халқи қалбидан чуқур жой олган. Унинг асарлари беш юз йилдан буён кўплаб авлодларни ҳаяжонга солиб келади. Инсонпарварлик, муҳаббат ғоялари, инсоннинг олий мақсадларини куйлаш Навоий меросида асосий ўрин тутади.

Навоийнинг педагогик қарашлари ўта инсонийлиги билан ажралиб туради. У бола шахсини шакллантириш ва тарбиялаш масалаларига жуда катта аҳамият берган, Навоий фарзандни оилага қувонч ва бахт келтирувчи шамчирок, деб билган.

Навоий болага унинг ёшига қараб энг кичик ёшдан тўғри тарбия бериш зарур, фанларни ўрганишни иложи борича барвақт бошлаш лозим, дея таъкидлаган.

Буюк славян педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) Фарбнинг буюк олимларидан бири ҳисобланади. Унинг педагогик тизими ўсиб келаётган авлодни инсонийлик, тинчликсеварлик, тенглик ва биродарлик руҳида тарбиялаш ғоялари билан йўғрилган.

Ян Амос Коменскийнинг педагогик мероси улкан ва кўп қирралидир. Олимнинг чоп этилган фалсафий ва педагогик асарлари унинг тарихий аҳамиятини белгилаб берди. «Оналар мактаби»да қайд этилган болани дастлаб оилада тарбиялаш ва ривожлантириш ғоялари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Ҳажми кичик, бироқ мазмуни жуда чуқур бўлган мазкур асарни унда қўйилган муаммоларнинг долзарблиги ва аҳамиятлилиги, уларни амалга ошириш учун таклиф қилинаётган йўллар ва воситаларнинг соддалиги ҳамда ишончилиги, ниҳоят оила, аёллар, болалар ва уларни тарбиялашга бўлган муносабатнинг инсоний йўналишга эгаллиги бўйича мумтоз асарлар сирасига киритиш мумкин. «Инсон зотини ҳимоялаш энг аввало бешиқдан бошланиши лозим». Бундан ортиқ содда ва доно фикр бўлмайди. Уддабурон олимлар қайси бир ижтимоий тарбия тизимини кашф қилмасинлар, барибир болалар ҳаёт кечирадиган, улар жисмонан ва маънан ривожланадиган муҳит сифатида оила энг самарали тарбия тизими ҳисобланади.

Қаторлашган ғоялар тизимига эга бўлган «Оналар мактаби»ни бирламчи оилавий тарбия бўйича биринчи асар деб ҳисоблаш мумкин.

«Оналар мактаби»нинг бош ғояси — оиладаги бирламчи тарбиянинг бола учун қувончли бўлиши, унинг келажагини бахтли, ота-оналар учун ёқимли ва умидбахш, жамият учун фойдали қилишдан иборатдир.

Коменский табиий иқтидорни энг илк ёшдан бошлаб ҳар томонлама ривожлантириш ғоясидан келиб чиққан ҳолда оналар мактаби олдида қийин вазибаларни, яъни: болаларга билиш (билимга эҳтиёжмандликни тарбиялаш, билимга чанқоқлик)ни, ҳаракат қилиш (меҳнаткаш бўлиш, ўзини бошқара олиш ва яхши амаллар қилиш)ни ва гапириш (нутқ ва фикрлашни ривожлантириш)ни ўргатиш вазибаларини қўяди. Шу муносабат билан у

ақлий, жисмоний ва маънавий тарбиялаш, нутқ ва фикрлашни ривожлантириш бўйича аниқ маслаҳатлар беради.

«Оналар мактаби»даги алоҳида бир боб «қандай қилиб болаларга нутқни машқ қилдириш» лозимлигига бағишланган. Коменский «ақл ва нутқ»ни ривожлантириш учун бир хил ҳаракат қилиш зарур деб ҳисоблаган. У «ақл» ва «нутқ»қа органик бирикма сифатида қараган. Ва бу тасодифий эмас, зеро бола нутқ туфайли ўз фикрларини ифодалайди ва атрофдаги одамлар билан мулоқотга киришади, нутқни эгаллаш орқали у атрофни ўраб турган оламни англайди. Болада нутқ ва фикрлаш ривожланади.

У сенсор ривожлантириш ва тарбиялашга алоҳида эътибор берган, чунки усиз ақл ва нутқни муваффақиятли ривожлантириб бўлмайди. Ва буюк педагогнинг мазкур қоидага риоя қилишни «дидактиканинг олтин қоидаси» деб атагани ҳам бежиз эмас.

Нутққа тааллуқли бўлган бошқа бир ғояни Коменский она тилини ўқитиш, она тилида ўргатишни талаб қилиш шаклида ифодалаган. Мактабгача ёшда она тилини ўргатиш, Коменский хулосасига кўра, — бу энг аввало бола ҳаётининг биринчи йилидан бошлаб нутқни ривожлантириш, бўғинлар ва сўзларни аниқ талаффуз қилиш, гапларни синтактик жиҳатдан тўғри тузиш, нарсаларнинг номини тўғри айтиш ва мос фикр билдиришдан иборат. Ушбу мақсадда Коменский ота-оналарга болалар билан мулоқот қилишда нарсалар номларини ва сўзларни бузмасдан тўғри айтиш, болаларга талаффузи қийин бўлган ва нисбатан узун сўзларни айтишни машқ қилдириш ва бунинг учун ўйин услубидан фойдаланишни маслаҳат беради. Коменскийнинг хизмати шундан иборатки, у педагоглар ичида биринчилардан бўлиб бола нутқини ривожлантиришда, унинг она тилини бутун гўзаллиги ва миллий хусусиятлари билан биргаликда ўзлаштириб олишида шеърят, эргаклар, мақоллар ва маталлар, тез айтишларнинг тутган ўрнига биринчи бўлиб эътиборни қаратди. Гапиришни бошлаётган болаларнинг катталар нутқини тушунишлари учун улар сўзловчининг юзини ва унинг қўл ҳаракатларини кўришлари, унинг саволларини тушунишлари ва тўғри жавоб беришлари даркор, деб ёзган эди Коменский. Она табассуми ва бола томонга чўзилган қўллар, имлаш, каллани қимирлатиб қўйиш, қайғули юз ва бармоқ билан дўқ уриш — буларнинг барчаси сўзловчининг кайфиятини ифодалайди, буни бола қабул қилиб олади ва у айтилган фикрни тушунишга ёрдам беради. Бу риторик

ҳаракатлар мулоқотда жуда асқотади, нутқни ва фикрлашни ривожлантиради.

Ян Амос Коменскийнинг «Оналар мактаби» асари Фарбда ва Россияда оилавий тарбиянинг кейинги ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Песталоцци ва Фребель, К.Д.Ушинский ва Е.Н.Водовозова бирламчи оилавий тарбияга шахсни шакллантириш тизимидаги ўта зарур босқич сифатида қараганлар. Буларсиз ўсиб келаётган авлодни муваффақиятли тарбиялаш борасидаги барча ҳаракатларимиз зое кетади.

ХУЛОСАЛАР:

- Шарқ мутафаккирларининг асарларида тарбияга, шу жумладан оилавий тарбияга катта эътибор берилган.

- Уларнинг барча асарларида ўсиб келаётган авлодни маънавий камол топтириш, идеал жамият талаблари ва вазифаларига жавоб бера оладиган, юқори афзалликларга эга бўлган шахсни шакллантириш масаласи асосий ўрин тутди.

- Кенг қамровли шахсни шакллантириш фақат таълим ва тарбия орқалигина амалга оширилиши мумкин.

- Тарбиянинг барча мураккаблиги ва қийинчиликларини тушунган ҳолда Шарқ олимлари таълим ва тарбия мазмунини белгилаб беришга интиланганлар (Ибн Сино).

- Тарбия — ота-оналарнинг қандай мавқега эгалигидан қатъий назар уларнинг асосий вазифасидир.

- Олимларнинг бола шахсини ҳурмат қилиш, унинг қизиқишларини ўрганиш, табиий қобилиятини ҳисобга олиш ҳақидаги фикрлари (Ибн Сино, Ж.Давоний, Алишер Навоий) жуда қимматлидир.

- Я.А. Коменскийнинг «Оналар мактаби» асари бирламчи оилавий тарбияга оид яхлит тизимли биринчи асар ҳисобланади.

- «Оналар мактаби»нинг бош ғояси — оиладаги бирламчи тарбиянинг бола учун қувончли бўлиши, унинг келажагини бахтли, ота-оналар учун ёқимли ва умидбахш, жамият учун фойдали қилишдан иборатдир.

- Коменский фикрига кўра, шахсни шакллантиришни «ҳақиқий тарбиянинг пойдевори» бўлган илк ёшдан бошлаш осон.

- Табиий иқтидорни (мия, юрак, қўл, тил) ривожлантириш оналар мактаби томонидан боланинг илк ёшларидан бошлаб ўтказилиши лозим.

- Сенсор ва ақлий тарбия масаласини биринчи бўлиб Я.А.Коменский ўртага ташлади.

- Коменский ўтмишдаги педагоглар ичида биринчилардан бўлиб нутқни ривожлантириш, она тилининг бутун гўзаллигини ва унинг миллий хусусиятларини ўзлаштириб олишда халқ оғзаки ижодиётининг тугган ўрнига эътибор қаратди.

- Я.А.Коменскийнинг «Оналар мактаби» асари Фарбда ва Россияда оилавий тарбиянинг кейинги ривожига таъсир кўрсатди.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Ўрта асрлар Шарқи мутафаккирларнинг асосий таълим ва тарбия йўналишларини тавсифлаб беринг.

- Ибн Сино тарбиячилар олдида қандай талаблар қўйган?

- Юсуф Хос Ҳожибнинг «Тақводорлар туҳфалари» девонини тавсифлаб беринг.

- А.Навийнинг педагогик қарашлари аҳамияти нималардан иборат?

- Я.А.Коменскийнинг «Дидактиканинг олтин қонуни»ни аниқ мисолларда тушунтириб беринг.

XVIII-XIX асрларда яшаган ўзбек олимлари, педагоглари ва ёзувчилари ўсиб келаётган авлодга таълим ва тарбия бериш ҳақида

Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий (1809-1874) — шоир, кўплаб машҳур тарихий ва бадиий асарлар муаллифи, таржимон.

Огаҳий ижодий меросининг мазмунини маърифат, таълим, маънавий ривожланиш ва тарбия ғоялари ташкил этади. Огаҳийнинг алоҳида хизматлари шундан иборатки, саводсизлик ва диний мутаасиблик ҳукм сурган бир пайтда, у илм-фан ва маърифатни изчил ҳимоя қилиб чиқди. Шоир юксак маънавий кўтарилиш, билим олишга бўлган интилишлардан иборат ҳаётнигина муносиб ҳаёт деб ҳисобларди.

Оғаҳийнинг педагогик қарашлари унинг адабий-бадий, адабиётшунослик ва тарихий мавзулардаги асарларида ўз аксини топган. Айниқса у томнидан ХІ-асрнинг адабий ёдгорлиги ҳисобланадиган «Қобуснома» номли асарининг форсчадан ўзбек тилига таржима қилиниши Ўзбекистонда педагогика фанини ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб кўшилди.

Бердақ (Бердимурод Қарғабоев – 1827-1900) маърифатчи шоир, қорақалпоқ адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Бердақ ижодининг асосини тенглик, маърифат, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик ғоялари каби демократик қарашлар ташкил этади. Бироқ шоир ўша даврнинг бошқа кўплаб маърифатчилари сингари халқни озод қилишда билимнинг тутган аҳамиятини ҳаддан ташқари ошириб юборган. Бердақ ўз асарларида тарбияга нисбатан ўз муносабатларини инсонни тарбиялашни бошлашдан олдин уни ҳар томонлама ўрганиб чиқиш зарур, деган тасаввурдан келиб чиққан ҳолда баён қилди. Унинг фикрича, тарбия, жисмонан ва руҳан ривожлантиришдан иборат бўлиши лозим. Бердақ саёз мазмунли дарсликларни танқид остига олган, бутун халқни ёппасига саводли қилиш ғоясини олдинга сурган. У билим олиш, илм-фанни ривожлантириш жамиятнинг ҳам маънавий, ҳам моддий ривожланишига ёрдам беради, деб ҳисобланган.

Шунингдек, Бердақ ёшларни тарбиялашга катта эътибор берган. Ақлий ва ахлоқий тарбияни ўзаро бир-бирига боғлиқ, деб ҳисоблаган шоир фақат ақлан ривожланган одамларгина олий ахлоқ эгалари бўлиши мумкин, деган фикрни олдинга сурган. У қачонки одамлар маънавий жиҳатдан ўзини такомиллаштиришга, меҳнатга, инсонийликка, дўстликка, бирликка ва Ватанга хизмат қилишга интилсаларгина инсонлар бахтли жамиятга етишадилар, деб қаттиқ ишонган.

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий (1853-1921) – маърифатчи шоир бўлиб, ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни танқид қилган, ҳукмрон синфларни қоралаган. Завқий ҳам ўша даврдаги бошқа кўплаб маърифатчи демократлар – Фурқат, Муқимий каби халқни қолоқликдан чиқаришда маърифат, саводхонлик асосий ўрин тутаети, деб ҳисоблаган.

Маърифат ва мактаблар кенг аҳоли қатламларига ҳам етиб бориши керак, деган фикр улар қарашларининг асосини ташкил этди.

Капитализмнинг кириб келиши билан жамиятда айрим илғор ўзгаришлар рўй берганлигини тушуниб етганлиги Завқий қарашларининг муҳим жиҳати эди. У техник тараққиётнинг ижобий аҳамиятга эгаллигини тан олган ва Туркистоннинг Россияга қўшиб олинishi кўпроқ ижобий оқибатларни келтириб чиқаради, деб ҳисоблаган.

Саидахмад Сиддиқий (1864-1927) Европа, Осий мамлакатлари буйлаб кўп саёҳат қилган, Россияга ҳам ташриф буюрган. У Самарқандга қайтгач (1903), рус маданияти, фани ва техникасини зўр бериб тарғиб қила бошлади. У юқоридагиларни ўз халқи ичида тарқатиш учун биринчи навбатда рус тилини ўрганишни йўлга қўйиш зарур, деб ҳисоблайди.

Сиддиқий икки тилда: ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган. У ўзининг кўплаб асарлари ҳамда маърузаларида динга ва диний таълимга қарши чиққан, айти пайтда Улуғбек, Дониш, Фурқат, Муқимий каби мутафаккирлар бошлаб берган дунёвий таълим бериш ғояларини қизгин қўллаб-қувватлаган.

Сиддиқий фаолиятини тадқиқ қилиш жараёнида Ўзбекистонда педагогика тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб эгадиган янги фактларни аниқлашга муваффақ бўлинди. Чунончи, маълум бўлишича, у нафақат Самарқанд шаҳрида, балки вилоятнинг кўплаб туман ва қишлоқларида ҳам янги мактаблар очган ҳамда уларда маҳаллий миллат вакиллари, яъни ўзбек ва тожиклар фарзандлари билан бир қаторда рус болаларини ҳам ўқитган экан.

Сиддиқий ўз асарларида рус адабиёти муаммоларига кўп эътибор берган, у Л.Н.Толстой, И.А.Крылов, Н.В.Гоголь, М.Ю.Лермонтов, А.С.Пушкиннинг асарларини яхши билган, жумладан Гоголнинг «Шинель» асарини ўзбек тилига ўгирган. У доимо рус адабиётини ўрганишга ва шу билан ўз халқи маданиятини бойитишга чақирган.

Сиддиқий 1921 йилдан бошлаб то умрининг охиригача педагогик фаолият олиб борган. Унга «Хизмат кўрсатган ўқитувчи» унвофи берилган.

Анбар отин (1870-1915) – ўзбек шоираси ва маърифатчисидир. У қизларга шеър ёзиш қонун-қоидаларини, одоб-ахлоқни ўргатган.

Анбар отин ижодида маърифатчилик мавзуси фуқаролик, ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғоялари билан қоришиб

кетган. Шоира маърифатни шахсни озод қилиш йўлидаги бир машъала деб ҳисоблаган.

Халққа маърифат зиёсини тарқатиш ташвишида юрган Анбар отин Фурқатга шеърий мактуб ёзади, унда шоира унинг янги мактаб очиб ҳақидаги талабини қўллаб-қувватлашни сўрайди. Зеро, у мавжуд бошланғич мактаблар ва мадрасалар аҳоли саводсизлиги муаммосини ҳал қила олмаслигини яхши тушунарди.

Абдуқодир Шокирий (1875-1943) таниқли педагог бўлиб, у Самарқандда янги усулдаги илк мактабга асос солган ва Ўзбекистонда таълим ривожига улкан ҳисса қўшган шахсдир.

Шокирий янги мактаб учун мумтоз адабиётнинг энг яхши намуналарини ўзида жамлаган, дарсликлар ёзди. У биринчи бўлиб ўзбек ва тожик қизлари учун бир хил таълим беришни талаб қилиб чиқди, шунингдек у биринчи бўлиб ўз мактабида ўғил ва қиз болаларнинг биргаликда ўқишини ташкил этди. Бу Шўро инқилобигача бўлган Туркистон мактаб ва таълим тарихидаги жасорат эди.

Шокирийнинг ўз халқини маърифатли қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари унинг таълимда биринчи бўлиб илғор усуллари қўллагани билан чекланиб қолмайди. У ўзбек маданияти ва халқ таълимининг қатор арбобларини тарбиялаб, вояга етказган.

Абдулла Авлоний (1878-1934) – жамоат ва сиёсат арбоби, шоир ҳамда педагог бўлиб, у 1908 йилда камбағалларнинг фарзандлари учун мактаб очди. Унинг ўзи шу мактабда янги таълим усуллари қўллаган ҳолда она тилидан дарс беради.

Авлонийнинг халқ таълими соҳасидаги фаолияти унинг ёзувчи ва шоир, иқтидорли ёшлар театрининг тарбиячиси ҳамда сахналаштирувчи режиссёри сифатидаги фаолияти билан узвий боғлиқдир.

1916 йилда Россияда ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракатлари авж ола бошлайди. А.Авлоний бунда ҳаракат раҳбарларидан бири сифатида фаол иштирок этади. 1917 йилнинг ёзидан бошлаб Авлоний «Турон» газетасини чиқара бошлайди. Ушбу газета саҳифаларида Авлонийнинг халқ мактабини ташкил этиш, ўқитувчи кадрларни тайёрлаш ва дарсликлар чоп этиш масалаларига бағишланган кўплаб мақолалари босилади. Айниқса, у ўзбек қизларига таълим-тарбия бериш ва улар учун махсус мактаблар ташкил этиш муаммосига алоҳида эътибор беради. Ушбу йилларда Авлоний

«Адабиёт» (I-IV-китоблар), «Туркий гулистон», «Мактаб гулистони» каби китобларини ёзади ва чоп этади.

А. Авлоний дунёқарашининг шаклланишида илғор рус адабиёти ва маданияти муҳим роль ўйнайди. У А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, М.Горькийнинг ижодий меросларига катта ҳурмат билан муносабатда бўлган ва К.Д.Ушинскийнинг педагогик меросини юқори баҳолаган.

У муайян муддат мобайнида Туркистон Компартияси Марказий Қўмитасининг матбуот бўлимини бошқарган, сўнгра халқ таълими бўлимлари ишини бошқаришга ўтиб, кўплаб янги мактаблар қурилишига раҳбарлик қилади, ўқитувчиларни саводсизликни бартараф этиш ишларига жалб қилади.

Авлоний педагогика билим юрти, Ўзбекистон Ўлка маърифат институти, Тошкент ҳарбий билим юрти, Ўрта Осиё давлат университетида ишлаган кезлари ҳам маърифат тарқатиш ишига бутун куч ғайратини сарфлади.

Ҳамза (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – 1889-1929) – шоир, ёзувчи, актёр, бастакор, жамоат арбоби ва педагог бўлиб, у 1911-1915 йилларда Қўқон, Марғилон шаҳарларида камбағаллар ва етимлар учун мактаблар очган. 1-синф учун «Енгил адабиёт», 2-синф учун «Ўқиш китоби» ва «Қироат китоби» номли дарсликлар ёзган. Бу дарсликлар қўлёзма ҳолича қолиб кетган. Чунки бу пайтда босмаҳоналарга раҳбарлик қилганлар уни босишга рухсат бермаганлар.

Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолияти маҳаллий бойлар ва мутаассиблар томонидан кескин қораланди. 1912 йилда унинг мактаби ёпиб қўйилади, Ҳамзанинг ўзи эса ватанни тарк этишга мажбур бўлади. 1913 йилда у Афғонистонда, Ҳиндистонда, Туркия ва Арабистонда бўлди, шунингдек Россиянинг жанубий туманларига борди.

1914 йилда у Қўқонга қайтиб келди ҳамда маҳаллий тўралар, бойлар ва руҳонийларнинг қаршиликларига қарамасдан яна етимлар учун бепул мактаб («Дорил айтом») очди. Орадан кўп ўтмай ушбу мактабни ҳам ёпиб қўйишади.

1914 йилнинг охирида Ҳамза яна Қўқондан Марғилонга қочишга мажбур бўлади ва 1915 йилда у ерда мактаб очиб, катта педагогик ва маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогика фани ва амалиётини ривожлантиришдаги улкан хизматини қайд этган ҳолда шуни айтиш лозимки, у кўпроқ ёд олишга асосланган

эски мактабга қарши курашиш билан бир қаторда таълимнинг янги тузилмасини таклиф қилди. Хусусан у мактабларда она тили, табиатшунослик, математика, жўғрофия, рус тили ва мусиқа каби дунёвий фанларни ўқитиш ғоясини олға сурди. Ҳамза савод ўргатишнинг товушли методини биринчи тарқатувчилариларидан ҳисобланади.

Ҳамзанинг педагогик қарашлари ёшларни ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиялашнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоялар билан суғорилган. Айниқса, у тарбия ва таълим ишида ўқитувчига, унинг билим даражасига ҳамда ахлоқий қиёфасига алоҳида эътибор берган.

Садриддин Айний (1878-1954) филология фанлари доктори, профессор, Тожикистон фанлар академиясининг биринчи президенти, таниқли ёзувчи, жамоат арбоби ва Ўрта Осиё тарихи билимдони бўлиб, у минтақа халқлари маданиятининг йирик вакили ҳисобланади.

С.Айний дунёқарашларининг шаклланишига биринчи рус революцияси ва Ўрта Осиёда миллий озодлик ҳаракатлари катта таъсир кўрсатди. Ушбу даврда Айний меҳнаткаш халқ оғир аҳволда қолганлигининг сабаби унинг саводсизлигида деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам у янги мактаблар очишга зўр бериб ҳаракат қилган.

Октябрь инқилобидан сўнг С.Айний халқ таълими масалалари билан фаол шуғуллана бошлайди. У дарсликлар тузади, бошланғич ва ўрта мактаблар учун ўзбек ва тожик тилларида қатор дарсликлар тайёрлашда иштирок этади.

С.Айнийнинг ижтимоий ва педагогик қарашларига М.Горький катта таъсир кўрсатган.

С.Айнийнинг асарлари ичида «Аҳмад – руҳлар афсунгари», «Эски мактаб» каби асарлари алоҳида ўрин тутади, мазкур китобларда педагогика тарихи ва назариясининг муҳим масалалари ўз аксини топган.

Исматулло Раҳматуллаев (1883-1961) XX аср бошларидаги жамоат арбоблари ва педагоглари ичида кўзга кўринган маърифатпарварлардан биридир. У тарбияга оид ўз қарашларида А. Шокирийнинг издоши ҳисобланади. И.Раҳматуллаев 1905 йилдан бошлаб ўқитувчи бўлиб ишлаб бошлади ва айни пайтда рус-тузем мактабига ҳам қатнади.

И.Раҳматуллаев илк дарсликлар, алифболарни тузишда иштирок этади. Айниқса унинг 1915 йилда босилиб чиққан

«Раҳбар мактаби» номли дарслиги бугунги кунгача араб тилини ўргатишдаги энг яхши қўлланмалардан бири ҳисобланади.

Раҳматуллаев рус педагоглари К.Д.Ушинский ва Л.Н.Толстойнинг илғор педагогик ғояларининг фаол тарғиботчиси бўлган. Айниқса унинг моҳир педагог, Ўзбекистон учун миллий зиёлилар тайёрлаш ташкилотчиси, услубчиси ва фаол иштирокчиси сифатидаги хизматлари беқиёсдир.

П.И.Иванов (1891-1968) совет давридаги таниқли психолог бўлиб, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг психология кафедрасига раҳбарлик қилган. Кенг қамровли билимлар эгаси бўлган олим Платон Иванович Иванов Ўзбекистонда психология фанини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. У психология тарихи, умумий ёш ва педагогик психология, меҳнат таълимининг психологик асослари ҳақида 75дан ортиқ асар ёзган. Унинг илмий тадқиқотлари фикрлаш ва мантиқ психологияси муаммоларига бағишлангандир. Шунингдек, у қатор дарсликлар ҳам яратган.

1925 йилда П.И.Иванов биринчи рус мутахассислари қаторида Ўзбекистонга ишга таклиф этилган. Ўша пайтда республика педагогик кадрларга жуда муҳтож эди. У ўз фаолиятини маҳаллий кадрларни тайёрлашдан бошлади ва бу билан Ўзбекистонда психология фанининг пойдеворига асос солди.

Олим яратган дарсликлар ичида «Таълимнинг психологик асослари» номли китобни (1960 йилда рус тилида ва 1961 йилда ўзбек тилида чоп этилган) алоҳида қайд этиш зарур. Бу педагогик психология соҳасидаги биринчи ўқув қўлланмаси эди.

П.И.Иванов Ўзбекистонда илмий фаолиятдан ташқари катта жамоатчилик ишлари билан ҳам шуғулланган. У Тошкент шаҳар Кенгазининг депутаты, Республика «Тинчликни ҳимоя қилиш» жамғармаси аъзоси бўлган.

Тошмуҳаммад Ниёзович Қориев (1897-1970) олим ва жамоат арбоби, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги бўлиб, у ҳали ёшлигидаёқ Фарғонада биринчи ўзбек совет мактабини ташкил қилган. 1920 йилда Қўқондаги ушбу мактаб негизида вилоят педагогика техникуми очилган ва ўша йиллари мазкур билим юрти педагогик кадрлар тайёрлаш ўчоғига айланди.

Т.Н.Қориев 1930 йилда Ўрта Осиё Давлат Университетининг физика-математика факультетини тугатгач, Тошкент Давлат университетининг ректори вазифасига тайинланади. Ушбу даврдан бошлаб унинг катта педагогик ва илмий фаолияти бошланади.

1931 йилда у ўзбеклардан биринчи бўлиб профессор унвонига сазовор бўлади, 1939 йилда эса физика-математика фанлари доктори бўлади.

Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши Қори-Ниёзий номи билан узвий боғлиқдир. У 300 дан ортиқ асарларни, шу жумладан кенг илмий жамоатчилик томонидан тан олинган «Улуғбекнинг астрономик мактаби» номли асарни ёзган.

Қори-Ниёзийнинг илмий тадқиқодлари халқаро миқёсда ҳам тан олинган, жумладан 1954 йилда у Халқаро Астрономия жамиятининг аъзоси, 1968 йилда эса Фанлар тарихи бўйича XII Халқаро Конгресснинг Бош Ассамблеяси аъзоси этиб сайланган. Бундан ташқари, А.К.Боровков билан ҳамкорликда биринчи ўзбек-рус луғатини тузган. Мазкур луғат кейинги луғатлар учун асос бўлиб хизмат қилди ва ўзбек алифбосидан кирилл ёзувига ўтишда жуда иш берди.

Халқ таълими муаммоларига бағишланган ишлар Т.Н.Қори-Ниёзийнинг ижодий меросида алоҳида ўрин тутади.

Фафур Фулом (1903-1966) совет давридаги ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги ва халқ шоиридир. У 1918 йилда ўқитувчилар тайёрлаш курсини тугатиб, бошланғич мактабда ишлай бошлади. Шу даврдан бошлаб у биринчи ўзбек мактаб-интернатларини очишда фаол иштирок этди, сўнгра ўзи уларда мудир ва тарбиячи вазифаларида ишлади.

1943 йилдан бошлаб то умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академиясининг А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлади.

Фафур Фулом халқ таълими тизимидаги ишини журналистик фаолияти билан қўшиб олиб борди. Урушдан олдинги йилларда у 500 дан ортиқ шеър, поэма, ҳикоялар, очерклар ва фелъетонлар ёзган.

Улуғ Ватан уруши Ф.Фулом ижодида алоҳида ўрин тутади («Сен етим эмассан», «Соғинч», «Мен сени кутаман, ўғлим»). Ф.Фулом қатор рус ва чет эл ёзувчиларининг (М.Ю.Лермонтов, А.С.Пушкин, М.Горький, В.В.Маяковский; И.Бехер,

В.Шекспир, П.Бомарше, А.Гидош, Л.Хьюз, Лопе де Вега ва бошқ) асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Ғ.Фуломнинг шоир сифатидаги фаолияти Ўзбекистонда халқ таълимини ташкил этиш ва уни ривожлантиришга қаратилган кенг жамоатчилик фаолияти билан узвий боғлиқдир.

Шоирнинг саводсизликка қарши курашдаги ҳиссаси ҳам сезиларлидир. 1923 йилда унинг ташаббуси билан Дегрезли даҳасидаги (Тошкент) катталар учун саводхонлик курслари очилади. Ғ.Фулом педагог сифатида кўп қиррали шахс бўлган. Жумладан, мактабда унга адабиёт, жўғрофия, жамиятшунослик, мусиқа фанларидан ва рақсдан дарс беришга тўғри келган.

Ғафур Фуломнинг педагогик фаолияти ҳам худди унинг адабий ижоди каби ёшларга чуқур билим бериш, уларни ахлоқли ва дидли қилиб тарбиялаш, шунингдек педагогика фани назарияси ва амалиётини ривожлантиришга қаратилган.

Шоир асарларининг педагогик хусусиятларидан бири шуки, у болаларнинг ички дунёсини, уларнинг кайфиятини, кечинмаларини ва шахсий интилишларини ҳис қила олган. У яратган қаҳрамонлар образлари ҳаётдан олинган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Ғафур Фулом асарлари нафақат юқори савияли бадиий проза намунаси ҳисобланади, балки улар тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир.

Ғ.Фулом болаларни оилала тарбиялаш масаласига катта аҳамият берган. У боланинг қандай вояга етиши, унинг жамиятда қанчалик муносиб ўрин эгаллаши бевосита ота-оналарга боғлиқ деб ҳисобларди. Оилавий тарбияда у ота-оналарга асрлар синовидан ўтган халқ педагогикасини қўллашни тавсия қилган.

Ойбек (Мусо Тошмуҳаммедов – 1905-1968) совет давридаги ўзбек адабиётига асос солган ёзувчилар қаторига киради.

Ойбекнинг бадиий ва публицистик асарларида унинг педагогик ғоялари ва қарашлари яққол ифодаланган. Ойбек ёзувчи сифатидаги ўз вазифасини халққа, Ватанга хизмат қилишдан иборат деб билган, сўзни тарбиянинг қудратли ва ишончли воситаси деб ҳисоблаган.

Болада зиё ва маънавият уруғини экмай туриб, уни ҳақиқий фуқаро қилиб вояга етказиш мумкин эмас, деган фикр Ойбек ижодининг муҳим жиҳатларидан бири эди. Шунинг учун у

ёшларни билим олишга, халқнинг бой тарихий тажрибасини, бутун инсониятнинг маънавий бойликларини ўзлаштиришга чақирган. У ёш авлодни тарбиялашда меҳнатнинг тутган ўрнига катта аҳамият берган, фақатгина меҳнат ёрдамида ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни вояга етказиш мумкин, деб ҳисоблаган. Бу ёзувчининг асосий педагогик фикри эди.

Ҳамид Олимжон (1899-1944) — совет давридаги адабиётнинг йирик вакилларида биридир. 1923 йилда у Жиззахдаги нотўлиқ ўрта мактабни тугатган, сўнгра Самарқанддаги педагогика билим юртида ўқиди, уни тугатганидан сўнг Самарқанд педагогика академиясининг ижтимоий-иқтисодий факультетига ўқишга кирган.

Академиядаги таълимни ниҳоясига етказганидан сўнг Ҳ.Олимжон «Ёш ленинчи» газетасида, «Қурилиш» журналларида, сўнгра маданий қурилиш илмий-текшириш институтида ишлади. Кейинроқ «Совет адабиёти» журналинда масъул котиб вазифасини бажарди, Ўзбекистон Илмий қўмитаси ҳузуридаги Тил ва адабиёт институтида бўлим мудирини, Ўзбекистон Ўқув-педагогика нашриётида бўлим бошлиғини вазифаларида ишлади.

Ҳамид Олимжон совет давридаги ўзбек адабиёти ривожига ва Ўзбекистонда педагогика фанининг ривожланишига улкан ҳисса қўшди. У мактабларда, пионерлар саройларида, болаларнинг техник станцияларида, республикадаги олий ўқув юртларида тез-тез бўлиб турар, болалар билан суҳбатлар ўтказар ва уларга ўз шеърларидан ўқиб берарди.

Ҳамид Олимжон ўз асарларида инсониятнинг юқори идеалларига содиқ қолган ҳолда ҳаётни ҳаққоний акс эттирган. Бу асарлар ёш авлодни бадиий-эстетик тарбиялашда катта аҳамиятга эгадир.

Унинг кўплаб асарлари 20-асрнинг ниҳоясидан бошлаб то бугунги кунгача Ўзбекистондаги мактаблар, ўрта-махсус билим юртлари ва педагогика олий ўқув юртларининг ўқув режаларига киритиб келинмоқда.

ХУЛОСАЛАР:

— XVIII-XIX асрларда яшаган ўзбек олимлари, педагоглари ва ёзувчилари жамият фаровонлигини ошириш воситаси сифатида маърифатпарварлик, билим олиш ва фанларни ривожлантиришга катта аҳамият берганлар.

Ўзбек маърифатчи демократлари (Завқий, Фурқат, Муқимий) халқнинг қолоқлигини баргараф этишда маърифатнинг ўрни беқиёс деб билганлар. Капитализмнинг кириб келиши билан жамиятда юз берган айрим прогрессив ўзгаришларни англаш, Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши туфайли юз берган техникавий ривожланишни тан олиш улар дунёқарашларининг муҳим таркибий қисми эди.

– Ушбу даврдаги ўзбек олимлари, ёзувчилари рус мумтоз адабиёти, маданияти билан танишадилар, рус тилини ўрганадилар ва унинг Ўрта Осиёдаги фаол тарғиботчиларига айланадилар.

– Уларнинг ташаббусига кўра (С.Сиддиқий, А.Шокирий, А.Авлоний) янги усулдаги мактаблар очилади, уларда дунёвий фанлар ўқитилади; айниқса ўзбек қизларини ўқитишга алоҳида эътибор берилади.

– Улар томонидан мактаблар учун янги дарсликлар яратилади.

– Улар миллий илмий ва педагогик кадрларни, зиёлиларни тайёрлаш ишига катта ҳисса қўшганлар.

– 30-йилларда республикада психология фанига асос солинди, унинг асосчиси Ўзбекистонга таклиф қилинган биринчи рус психолог мутахассиси П.И.Иванов эди.

– 1931 йилда Қори-Ниёзий ўзбеклар ичида биринчи бўлиб профессор унвонига, 1939 йилда эса – физика-математика фанлари доктори илмий даражасига сазовор бўлди.

– Ўзбек ёзувчиларининг бутун адабий ижоди ва педагогик фаолияти ёшларга чуқур билим бериш, уларни ахлоқли ва дидли қилиб тарбиялаш, педагогика фани назарияси ва амалиётини ривожлантиришга қаратилган.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

– Абу Наср ал Форобийнинг тарбия ва таълимга оид қарашларининг бош мазмунини тавсифланг.

– Абу Райҳон Берунийнинг тарбия ва таълимга оид илмий қарашларининг илгорлиги ва чекланганлиги нималарда ифодаланади?

– Ибн Сино илмий педагогик ижодиётини, яъни унинг чуқурлиги, инсонийлиги ва тарбиядек мураккаб муаммонинг тўғри талқин қилинганлигини асослаб беринг.

– Юсуф Хос Ҳожибнинг “Одиллар тухфаси” поэмаси дидактик асоси нималарда ифодаланади?

– Д. Девонийнинг тарбия ва таълимга оид ижобий ғояларини тавсифлаб беринг.

– А.Навоий педагогик меросининг бош хусусияти нималарда ифодаланади?

– Я.А.Коменскийнинг “Олтин қоида”сини асослаб беринг.

– Огаҳийнинг маърифат соҳасидаги алоҳида хизматларини тавсифлаб беринг.

– Бердақ ижодидаги демократик фикрлар нималарда ифодаланади?

– Фурқат, Муқимий, Завқий дунёқарашларидаги асосий нарсани нима?

– С.Сиддиқийнинг педагогик фаолиятини тавсифлаб беринг.

– Анбар отининг маърифатпарварлик фаолияти нималарда ифодаланади?

– А.Авлонийнинг педагогик фаолиятини тавсифлаб беринг.

– Ҳ.Ҳ.Ниёзий педагогик қарашларининг янгилиги нимада?

– С.Айнийнинг педагогика назарияси ва тарихи масалалари ёритилган асарларини тавсифлаб беринг.

– И.Раҳматуллаевнинг педагог сифатидаги хизматларини асослаб беринг.

– П.И.Иванов ва унинг Ўзбекистон Республикасида психология фанини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси.

– Т.Н.Қори-Ниёзийнинг илмий-педагогик фаолиятини тавсифлаб беринг.

– Фафур Ғуломнинг саводсизликка қарши курашдаги роли.

– Ойбекнинг бош педагогик ғояси нималарда қўринади?

– Ҳ.Олимжон ҳамда унинг Ўзбекистонда ўзбек адабиёти ва педагогика фани ривожига қўшган ҳиссаси.

**НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИНИНГ
ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ**

К.Д.Ушинский – болаларга биринчи навбатда она тилини ўқитиш асосчиси.

Е.Н.Водовозова, унинг болалар нутқни ривожлантириш методикасига қўшган ҳиссаси.

Собиқ совет даврида нутқ методикасининг ривожланиши.

**К.Д.Ушинский – болаларга биринчи навбатда
она тилини ўқитиш асосчиси**

Рус педагоги К.Д.Ушинский (1824-1870) рус буржуа-демократик педагогикаси, хусусан, мактабгача педагогиканинг асосчиси ҳисобланади. У болаларни мактабгача тарбиялаш назарияси ва амалиёти масалаларини бошланғич таълим муаммоси билан боғлаган.

Ушинский педагогика тизимининг асосий етакчи ғояси халқона тарбия ғояси ҳисобланади, бунда ҳар бир халқнинг у яшайдиган ва меҳнат қиладиган тарихий, табиий шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган ўзига хослигини тушунади.

Ушинский она тили – халқоналикнинг энг яхши ифодасини тан олган ҳамда таълим ва тарбия ишида она тили асосий ўринни эгаллаши лозим, деб ҳисоблаган.

Она тилининг бола психологик кучларини ҳар томонлама ривожлантириш, тил моҳияти ва унинг вужудга келишининг бош манбаи эканлиги ҳақидаги таълимот К.Д.Ушинский педагогик таълимотида марказий ўринлардан бирини эгаллайди ҳамда унинг методик тизимини тушуниш учун асос бўлиб хизмат қилади.

К.Д.Ушинский она тилини бирламчи ўқитишнинг учта асосий мақсадларини шакллантирган:

I. Сўз имкониятларини ривожлантириш;

II. Болага фикрни ифодалаш учун она тилининг энг яхши шаклларида фойдаланишни ўргатиш, болаларни “она тилининг бойликларини эгаллаш”га жалб қилиш.

III. Тил қонунларини, унинг грамматикасини ўрганиш.

Она тилини бирламчи ўқитишнинг барча уч мақсадига кетма-кет эмас, балки бир вақтнинг ўзида эришилади.

1861 йилда Ушинскийнинг “Она тили” номли асари чоп этилди. Мазкур асар Константин Дмитриевичнинг болаларга бирламчи савод ўргатиш ва уларни тарбиялаш билан боғлиқ педагогик ғоялари ҳамда эстетик тамойилларининг ўзига хос яқунлари ва амалий ифодаси бўлди. Ўқиш китобининг бутун мазмуни муайян тизим бўйича берилган. “Она тили” китоби нафақат билимлар қомуси, балки бадиий энциклопедия ҳам ҳисобланади.

Унинг биринчи қисмидан 19 та эртак, 30 та топишмоқ, 123 та мақол ва матал, 13 та тез айтиш, 14 та қўшиқ, 14 та турли шоирлар шеърлари ҳамда Ушинскийнинг ўзи ёзган 43 та ҳикояси жой олган.

Ушинский биринчи бор китобларида болаларни ўз замондошлари – Тютчев, Некрасов, Огарев, Тургенев асарлари, шунингдек Карамзин, Лермонтов, Крылов асарлари билан таништирди.

Китобни тузиш тартиби қуйидагича: у боланинг табиат, кишилар ва жамият ҳақидаги билимларини кенгайтиргани ва чуқурлаштиргани ҳолда уни таниш нарсадан нотаниш нарсалар томон бошлаб боради.

Ушинский 6 ёшгача бўлган болалар нутқини тавсифлар экан, унинг айрим хусусиятларини, масалан: товушнинг тушунарлилиги, луғат бойлигининг етарли эмаслигини, ўзаро боғлиқликнинг йўқлигини алоҳида таъкидлаган. У болалар билан машғулот ўтказишнинг турли шакллари билан таклиф қилган:

- болалар ҳаётидан ҳикоялар;
- болага нарсаларнинг хусусиятларини кўришда, 6 ёшга келиб эса нарсалар жуфтлигини бир-бирига таққослаш, улар ўртасидаги умумийлик ва фарқларни топишда ёрдам берувчи машқлар;
- суратлар асосида ҳикоя қилиш, бу болаларга саволларга жавоб бериш, сўнгра эса раван, тушунарли ва эркин ҳикоя қилиб беришни ўргатади;
- болаларни ўқиш ва ёзишга тайёрловчи амалий машқлар.

К.Д.Ушинскийнинг тил ва унинг болани руҳан шаклланишида тугган ўрни ҳақидаги таълимоти нутқни ривожлантириш методикасини мустақил фан сифатида ажратиш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

1. Тил ҳақида, унинг вужудга келиши ҳақидаги таълимот – методиканинг назарий асослари ишлаб чиқилди; унинг ҳар бир одамнинг ривожланишида тутган ўрни кўрсатиб берилди, бу эса болаларни ривожлантириш ва тарбиялашда она тилининг етакчи ўрин тутишини асослаш имконини берди.

2. Болалар нутқини ривожлантириш иши мактаб таълимига қадар бошланадиган иш сифатида алоҳида бўлимга ажратилган.

3. Болалар нутқини ривожлантиришга боланинг узоқ давом этадиган она тили, унинг мазмуни ва шаклларини ўзлаштириш жараёни сифатида қаралган. Ушбу мураккаб жараён устоз томонидан тўғри ва фаол раҳбарлик қилишни талаб қилади.

4. Она тилини ўқитиш жараёнига раҳбарлик қилишнинг асосий қоидалари: она тилини бирламчи ўқитишнинг мақсадлари; уларни амалга ошириш мазмуни ва шакли; нутқни ривожлантиришда кўргазмавийликнинг аҳамияти ишлаб чиқилган ва асослаб берилган.

5. Бола нутқини унинг фикрлаши, маънавий ва эстетик ҳис-туйғулари билан биргаликда ривожлантиришни таъминловчи иш усуллари кўрсатиб берилган.

Е.Н.Водовозова, унинг болалар нутқини ривожлантириш методикасига қўшган ҳиссаси

Елизавета Николаевна Водовозова (1844-1923) К.Д.Ушинскийнинг шогирди ва издоши бўлиб, у мактабгача тарбия масалаларини назарий ишлаб чиқишга сезиларли ҳисса қўшган. Айти пайтда Е.Н.Водовозова таниқли болалар ёзувчиси бўлиб, ўз даврида Россия табиати ҳамда ғарбий Европа давлатлари халқлари ҳаётидан ҳикоя қилувчи ажойиб очерклар ва ҳикоялар ёзган.

1871 йилда унинг мактабгача педагогикага оид асосий асари – “Болаларда онг пайдо бўлган пайтдан бошлаб то 8 ёшгача уларни ақлан ривожлантириш” номли китоби чоп этилди. Водовозова тарбиянинг бош мақсади – “Инсонни – инсонийлик ғояларини ўзида жо қилган бўлажак ижтимоий арбоб ва ўз ватани фуқаросини тарбиялашдан иборат”, деб ҳисоблаган.

Водовозова мактабгача ёшдаги болаларни оилада ва жамиятда тарбиялаш тизимининг асосига халқоналикни

киритди. У болаларни илк ёшидан бошлаб тарбиялаш тизими халқ нутқи, халқ кўшиқлари, топишмоқлари, эртаклари ва уйинларидан фойдаланиш асосига қурилиши лозим, деб ҳисоблаган. Бу тизим болаларда халқига, ватанига муҳаббат туйғуларини тарбиялашни таъминлаши лозим.

Е.Н.Водовозованинг улкан хизматлари шундаки, у болаларда она тилини ривожлантириш дастурини ва болаларни тарбиялашда рус фольклоридан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқди. Водовозова ҳам худди К.Д.Ушинский каби эртакларни, айниқса халқ эртакларини ҳимоя қилиб чиққан. Е.Н.Водовозованинг фикрига кўра эртақ болаларнинг бой кузатишлари ва билимларига таянади, у болалар хаёлини ривожлантиради, болалар нутқининг бойишига кўмаклашади, уларга халқ ибораларини, нутқ оборотларини оддий ва жонли образларни ёд сақлаб қолишга ёрдам беради, маънавий жиҳатдан тарбиялашда кўмаклашади.

Водовозованинг “Ақлий ривожланиш” номли асариди мактабгача ёшдаги болаларни ривожлантириш учун имкон доирасидаги ва фойдали бўлган халқ эртаклари туркуми баён қилинган.

Собиқ совет даврида нутқ методикасини ривожлантириш

Нутқни ривожлантириш методикаси совет даврига келиб мустақил фан сифатида шаклланди. Ушбу даврнинг дастлабки йилларидаёқ (1918) нафақат Россияда, балки болалар миллий тилда ўқитиладиган барча миллий ҳудудларда ҳам оммавий равишда болалар боғчаларини ташкил қилиш бошланди. Умумий мактабгача таълим назарияси вужудга келди. Болалар нутқини ривожлантиришининг мазмуни ва унинг энг самарали йўллари аниқлаш вазифаси пайдо бўлди.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш методикасини фан сифатида шакллантиришга Е.И.Тихеева, Е.А.Флерица, О.И.Соловьева, А.Н.Гвоздев ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар.

Елизавета Ивановна Тихеева (1866-1944) истеъдодли педагог ва йирик жамоат арбоби. Е.И.Тихеева “энг яхши маънодаги инсонни” тарбиялашга ёрдам бериши ва энг илк ёшдан бошлаб то кексалikka қадар инсонни ҳар томонлама

ривожлантиришни таъминлайдиган педагогик назарияни яратиш устида ишлаган.

Е.И.Тихеева ўз педагогик фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ болаларни тарбиялашда она тилининг муҳим аҳамиятга эгаллигига эътиборини қаратган.

К.Д.Ушинский таълимоти асосида ҳали инқилобгача бўлган даврдаёқ ишлаб чиқилган оилада, Мактабгача таълим муассасасида, мактабда болаларга она тилини ўқитиш жараёнида уларнинг нутқини ўстириш методикаси Е.И.Тихееванинг педагогик назариясида марказий ўрин эгаллайди.

1913 йилда Е.И.Тихееванинг “Она тили ва уни ривожлантириш йўллари” номли асари босилиб чиқди. Тихеева нутқни ривожлантириш аҳамияти, йўллари ва воситаларига оид муҳим масалаларни, тил маданиятини умумий ривожлантириш, болаларда ўз халқига, ватанига муҳаббатни тарбиялаш билан боғлиқликда ҳал этган. Е.И.Тихеева тилни ўргатишни илк болалик чоғидан бошлаш зарур, деб ҳисоблаган, чунки тўғри нутқ кўникмаси бошқа кўникмалар сингари оилада орттирилади. Е.И.Тихееванинг фикрича, Мактабгача таълим муассасаси болаларнинг барча қобилиятларини ривожлантирган ҳолда нутқни эгаллашнинг жуда аҳамиятли ва муҳим қобилиятига эътиборни қаратиши даркор: “чунки нутқни мунтазам ўргатиш, нутқ ва тилни методик ривожлантириш Мактабгача таълим муассасасидаги бутун тарбия ишларининг асосини ташкил қилмоғи лозим”¹.

Мактабгача таълим муассасасининг Е.И.Тихеева томонидан олға сурилган асосий вазифаси — болаларнинг барча қобилиятларини, шу жумладан нутқни эгаллаш қобилиятини жадал ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат. Айни пайтда нутқни ўстириш мактабгача таълим муассасасидаги бутун тарбия ишларининг асосини ташкил қилмоғи зарур.

Иккинчи вазифа — болалар нутқининг шакли, унинг кичкинтой атрофлагилардан ўзлаштириб оладиган тузилмаси устида ишлашдан иборат.

Учинчи вазифа — болалар нутқини ривожлантириш вазифасини тарбиячилар зиммасига юклаган ҳолда педагог, Е.И.Тихеева фикрига кўра, болалар нутқини

¹ Е.И.Тихеева. «Развитие речи детей» М., 1981.

ривожлантиришнинг энг янги методларини ўзлаштириши, нафақат методик усулларни билиши, балки уларни болалар билан мулоқот чоғида қўллай олиши ҳам даркор.

Е.И.Тихеева ўз методикасида болалар нутқини ривожлантиришга оид ишлар мазмунини ҳамда нутқнинг ривожланиши, оғзаки нутқ ривожланиши рўй берадиган фаолият турларини аниқлайди.

Машғулотлар жараёнида ушбу фаолият турларини йўлга қўйишда Тихеева асосий эътиборни луғатни бойитиш ва раво нутқни ривожлантиришга қаратиш лозимлигини кўрсатади. У кўргазмавийлик ва кузатишни бола нутқини ривожлантириш асоси деб ҳисоблайди. Е.И.Тихеева томонидан экскурсияларни ўтказиш методикаси ишлаб чиқилган, экскурсияларни бундай ташкил қилиш унинг фикрича, болаларни бевосита табиатга ошно қилади, жонли борлиқни уларнинг табиий муносабатлари билан биргалликда таништиради.

Е.И.Тихеева нутқни ривожлантириш машғулотларига нисбатан қўядиган асосий талаблари қаторида болалар қизиқишлари ва тажрибалари, уларни жонли ўтказиш, ҳаракатланиш ва синаб кўриш имкониятлари билан алоқасини олға суради.

Ўз даврининг илмий ютуқлари доирасида Е.И.Тихеева қуйидагиларни ишлаб чиққан:

- болаларни мактабда таълим олишга тайёрловчи уюштирилган дастурий машғулотларни ўтказиш методикаси;
- мактабгача ёшдаги болалар нутқини, фикрлашини ривожлантириш ва уларга она тилини ўқитиш методикаси;
- оригинал дидактик материал тизими ва ундан Мактабгача таълим муассасасида фойдаланиш методикаси.

Синчиклаб ишлаб чиқилган нутқни ривожлантириш методикаси мактабгача тарбия назарияси ва амалиётига қўшилган улкан ҳисса бўлиб, у бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

1937 йилда Е.И.Тихееванинг “Мактабгача ёшдаги бола нутқини ривожлантириш” номли китоби босилиб чиқди, мазкур асар Мактабгача таълим муассасасида болаларга она тилини ўқитишга доир ишларни ташкил қилиш жараёнида улкан аҳамиятга эга бўлди.

1939 йилда эса Герцен номидаги педагогика институтининг мактабгача тарбия бўлими учун “Мактабгача ёшдаги бола нутқини ривожлантириш” курси дастури чоп этилди.

“Мактабгача ёшдаги бола нутқини ривожлантириш” китобида (1967, 1981) баён этилган амалий тавсиялар болалар боғчаларида ҳозирги кунгача қўлланиб келинмоқда.

Евгения Александровна Флерина (1889-1952) мактабгача тарбия соҳасидаги биринчи педагогика фанлари доктори бўлиб, у нутқни ривожлантириш методикасини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшган.

Е.А.Флерина умумий эстетик тарбиянинг таркибий қисми сифатида бадиий ўқиш муаммолари билан шуғулланган.

Болалар билан ишлаш ва педагогик борасидаги ўз тажрибаларини Е.А.Флерина “Мактабгача тарбия муассасаларида жонли сўз” номли мактабгача тарбия йўналишидаги бидим юртлари ва институтлар учун биринчи ўқув қўлланмасида акс эттирган (1933). Ушбу қўлланманинг асосий бўлимлари оғзаки нутқ, суҳбат, бадиий ўқиш ва болаларга ҳикоя қилиб бериш ҳамда болаларнинг ўзлари ҳикоя қилиб беришларига бағишланган. Айниқса Е.А.Флеринанинг бадиий асарга санъат асари сифатда катта эътибор бергани, бадиий матни болага етказишнинг турли усулларини, жумладан ўқилган асар бўйича суҳбат ўтказиш усулини ишлаб чиққанлиги жуда қимматлидир.

1948 йилда мактабгача тарбия масаласи бўйича Бутунроссия конференцияси ўтказилди, у сўнгги йиллардаги илмий-тадқиқот ишларига яқун ясади ва бу борада янги вазифаларни белгилаб берди. Илмий ва амалий ходимларнинг аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда аста-секинлик билан олиб борган ишлари натижасида Мактабгача таълим муассасасида она тилини ўқитиш тизими шаклланди. Тарбиячилар учун она тилига доир қўлланмалар, Мактабгача таълим муассасасидаги энг яхши иш тажрибалари ҳақида мақолалар тўпламлари мунтазам равишда чоп этила бошланди. 1956 йили мактабгача тарбия йўналишидаги педагогика билим юртлари учун биринчи марта “Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш ва она тилини ўқитиш” номли ўқув қўлланмаси дунё юзини кўрди. Мазкур қўлланма муаллифи О.И.Соловьева эди.

50-60 йилларда нутқни ривожлантириш методикасида янги бўлим — грамматик тўғри нутқни шакллантиришга катта эътибор берилди бошланди.

Ушбу масалани ёритишга профессор А.Н.Гвоздев улкан ҳисса қўшди, у ўзининг “Болалар нутқини ўрганиш масалалари” номли китобида (1961) болаларнинг илк ёшдан бошлаб грамматик тузилишни ўзлаштириб олишларининг қонуниятларини очиб берган.

50-60 йилларнинг мактабгача таълим дидактикасида таълимга тарбияловчи жараён сифатида қаралган. Тарбиячилар эътибори нутқий машғулотлар методикаси ва мазмунига қаратилган, аммо болалар фаолиятининг бошқа турларида нутқни ривожлантириш ишига жуда кам эътибор берилган.

1960 йилда жаҳонда биринчи марта собиқ Совет Иттифоқининг Педагогика фанлари академияси ҳузурида мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Унда нутқни ривожлантириш лабораторияси иш бошлади ва у илк болалик ёшидан бошлаган ҳолда турли ёш босқичларида нутқни ривожлантиришдаги ворислик масалаларини ўрганишга киришди. Мазкур тадқиқот материалларидан 1962, 1969 йилги дастурларда фойдаланилган.

60-70 йилларда болалар нутқини ривожлантириш масалалари фаол ўрганила бошланди. Мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ҳузуридаги нутқни ривожлантириш лабораторияси турли босқичларида нутқни ўргатишнинг илмий ва методик асосларини ўрганди (Ф.А.Сохин, О.С.Ушакова, Е.И.Струнина ва бошқ.) Бундан ташқари, мулоқот қилишни ўргатиш (А.В.Запорожец, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина, А.К.Маркова, А.Г.Рузская, В.В.Ветрова, М.Г.Елагина ва бошқ.); тил ва нутққа нисбатан таҳлилий муносабатни шакллантириш (Л.И.Айдарова, Л.Е.Журова, С.Н.Карпова, Д.Б.Эльконин ва бошқ.); нутқий фаолиятни унинг барча таркибий компонентлари билан биргаликда ривожлантириш (А.М.Богош, А.А.Леонтьев ва бошқ.) масалалари ишлаб чиқилди.

Она тилини ўқитишни ташкил этишнинг янги мазмун ва шакллари излаш 80-йилларнинг охирида авж олди, чунки бу даврга келиб болалар боғчаларида педагогик жараённи ташкил этишнинг энг аввало тарбиячининг болалар билан расмий, субъект-объект тусидаги муносабатларида кўринадиган ўқув-интизомий модели кескин танқид остига олинди.

ХУЛОСАЛАР:

- К.Д.Ушинскийнинг тил ва унинг маънавий шаклланишда тугган ўрни ҳақидаги таълимоти нутқни ривожлантириш методикасини мустақил фанга ажратиш учун қулайлик яратди.

- К.Д.Ушинскийнинг шогирди ва издоши бўлмиш Е.Н.Водовозова болаларда она тилини ривожлантириш дастурини ва болаларни тарбиялашда рус фольклоридан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқди. Водовозова ҳам худди К.Д.Ушинский каби эртақларни, айниқса халқ эртақларини ҳимоя қилиб чиққан.

- Нутқни ривожлантириш методикаси совет даврида мустақил фанга айланди(1918).

- Е.И.Тихеева нутқни ривожлантиришга доир ишлар, болаларни мактабда таълим олишга тайёрлаш бўйича машғулотлар ўтказиш методикаси; мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш ва уларга она тилини ўқитиш методикаси; дидактик материаллар тизими ва улардан фойдаланиш методикаси мазмунини белгилаб берди.

- Е.А.Флёрина – мактабгача тарбия соҳасидаги биринчи педагогика фанлари доктори бўлиб, у биринчи марта мактабгача тарбия йўналишидаги билим юртлари ва институтлар учун ўқув қўлланмасини яратган. (“Мактабгача тарбия муассасаларида жонли сўз”, 1933).

- 50-йилларда илмий ва амалий ходимларнинг аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда аста-секинлик билан олиб борган фаолияти натижасида болалар боғчасида она тилини ўқитиш тизими шаклланди: тарбиячилар учун мунтазам равишда она тили бўйича қўлланмалар, энг илғор иш тажрибалари ҳақидаги мақолалар тўпламлари чоп этила бошланди.

- 1956 йили мактабгача тарбия йўналишидаги педагогика билим юртлари учун биринчи марта О.И. Соловьеванинг “Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш ва она тилини ўқитиш” номли ўқув қўлланмаси чоп этилди.

- Грамматик жиҳатдан тўғри нутқни шакллантириш методикаси ривожига А.Н.Гвоздев улкан ҳисса қўшди, у болаларнинг илк ёшдан бошлаб грамматик тузилишни ўзлаштириб олишларининг қонуниятларини очиб берган.

- 1960 йилда жаҳонда биринчи марта собиқ Совет Иттифоқининг Педагогика фанлар академияси ҳузурида мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Унда нутқни ривожлантириш лабораторияси иш бошлади ва у илк болалик ёшидан бошлаган ҳолда турли ёш босқичларида нутқни ривожлантиришдаги ворислик масалаларини ўрганишга киришди.

- 80 йилларнинг охирида болалар боғчаларида педагогик жараёни ташкил этишнинг ўқув-интизомий модели кескин танқид остига олинди, бунинг оқибатида она тилини ўқитишни ташкил этишнинг янгича мазмун ва шакллари излаш ишлари авж олди.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- К.Д.Ушинскийнинг болаларга дастлаб она тилини ўқитиш таълимоти асосчиси сифатидаги фаолиятини таърифланг.

- Е.Н.Водовозованинг мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашдаги халқоналик ғояларини асослаб беринг.

- Е.И.Тихеева нутқни ривожлантириш методикаси соҳасида қандай илмий ютуқларга эришган?

- Е.А.Флерина ва унинг мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш методикасини ишлаб чиқишга қўшган ҳиссаси.

- Мактабгача таълим муассасасида педагогик жараёни ташкил этишнинг ўқув-интизомий модели танқид қилинишининг сабабларини асослаб беринг.

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТАРИХИ

Нутқни ривожлантиришда таълимнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида.

Чет элда, Россияда ва Ўзбекистон Республикасида мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир тадқиқотларнинг асосий йўналишлари.

Нутқни ривожлантиришда таълимнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида

Нутқни ривожлантириш муаммосига ёндашув педагоглар, психологлар ва методистларнинг (Л.С.Выготский, Л.А.Венгер, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, А.В.Запорожец, Н.Н.Поддьяков, А.П.Усова, Е.А.Флерица ва бошқ.) фундаментал тадқиқотларида асослаб берилган базавий умумпсихологик позициялар билан белгиланади. Ушбу тадқиқотларда ўқитиш ва ривожлантиришга бир хил қаралмайди, лекин айти пайтда ўқитишнинг болаларга «яқин ривожланиш ҳудуди»ни яратувчи борлиқда йўл топа олиш воситалари ва усуллари ишлаб чиқишда ёрдам берувчи етакчи аҳамиятга эгаллиги таъкидланади (Л.С.Выготский).

Нутққа ўргатиш муаммоси доимо мактабгача дидактиканинг етакчи муаммолари қаторида турган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Боланинг она тилини ўзлаштиришида ўқитишнинг тутган аҳамияти бир неча бор Шарқ (Ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқ.) ва Ғарб (Я.А.Коменский ва бошқ.) мутафаккирлари, шунингдек К.Д.Ушинский, Е.И.Тихеева, А.П.Усова, Л.А.Пеньевскаялар томонидан қайд этилган.

Ибн Сино болалар билан бақирмасдан хотиржамлик билан ва унинг шахсига тегмаган ҳолда суҳбатлашиш, суҳбатни ҳикоялар ва афсоналардан бошлаш зарурлигини ўқитган.

А.Навоий сўз, нутқ ва уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини образлар орқали юқори бадиий шаклда ифодалаган.

Я.А.Коменский табиий қобилиятни ҳар томонлама ривожлантириш ғоясидан келиб чиққан ҳолда илк ёшдан

бошлаб болаларга билишни, ҳаракат қилишни, сўзлашни ўргатиш каби вазифаларни қўйган. У «ақл ва нутқ»ни ривожлантириш ҳақида бир хил қайғуриш даркор, деб ҳисоблаган. Чунки, бола нутқ туфайли ўз фикрларини ифодалайди ва атрофдаги кишилар билан мулоқотга киришади, нутқни эгаллаб олиш орқали у атроф-оламни англайди, бошқа болалар билан мулоқот қилиш натижасида эса болада нутқ ва фикрлаш ривожланади.

К.Д.Ушинский дастлабки таълимда она тилини ўқитиш «бош, марказий предметни ташкил этиши» ҳақидаги тезисни олға сурган. Унинг фикрига кўра, «болакай ушбу анчайин улкан меросни узоқ вақт мобайнида, балки ҳеч қачон ўзлаштира олмаслиги — уни ҳақиқатдан ҳам ўзининг маънавий бойлиги қилиб ололмаслиги мумкин».

Е.И.Тихеева К.Д.Ушинскийнинг издошлари ичида биринчи бўлиб мактабгача ёшга нисбатан «тилни ўқитиш» атамасини қўллаган. Унинг фикрига кўра, болалар боғчасида тарбиялаш ишлари тизимининг асосини биринчи ёшдан бошлаб она тилини мунтазам ўргатиб бориш ташкил қилмоғи лозим, бу ўқувни у Мактабгача таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири деб ҳисоблаган.

Она тилини ўқитиш муаммосини ҳал этишга Е.А.Флерина ҳам улкан ҳисса қўшган. У катталарнинг болаларга нисбатан педагогик таъсирини тавсифлаш учун «ўқитиш» атамасини кенг маънода қўллаган. Таълимни бундай маънода тушунишдан келиб чиққан ҳолда у унинг учта шаклини ажратиб кўрсатган: боланинг кундалик ҳаётида, унинг хилма-хил фаолияти давомида ўқитиш; болалар хоҳишига кўра уюштирилган гуруҳ машғулотлари: «у ёки бу ўқув тарбия вазифалари бутун гуруҳ олдига қўйиладиган» мажбурий машғулотлар.

Е.А.Флерина «мактабгача ёшдаги болаларни ўқитиш муаммосини тор даражада ҳал этиш»нинг хавфлилиги ҳақида огоҳлантирган, мактабгача ёшдаги болани ўқитишнинг ўзига хослигини таъкидлаган: «Болалар бевосита ҳаёт билан мулоқотга киришиш йўли билан, тенгдошлари ва катталар мисолида ҳамда машғулотлар ва махсус машғулотларда тарбиячининг кўрсатиб ўтиши орқали ўқиб-ўрганадилар». У ўзининг тарбия тизимида санъатга ва ундан ҳар хил фаолият турларида, шу жумладан бадиий-нутқий фаолиятда бола имкониятларини ривожлантириш учун фойдаланишга асосий ўринни берган.

А.П.Усова Мактабгача таълим муассасасида ўқитишнинг умумий назариясини ишлаб чиққани ҳолда унда она тилини ўқитишга алоҳида ўрин берган. Унинг фикрича, таълим жараёнининг ўзи тўғри нутқий ривожланиш кафолати бўлиб хизмат қилади, чунки «болаларнинг нутқий ривожланишига шундай сифатларни киритадики, улар одатда, оддий шароитларда заиф ривожланадилар». Таълим нутқ ривожланиши қонуниятлари тўғри ҳисобга олинган тақдирда у барча болалар нутқининг мақбул даражада ривожлантирилишини таъминлайди, деб ҳисоблайди А.П.Усова. У болаларнинг мустақил равишда эгаллаб олишлари қийин бўлган ҳикоя қилиб бериш қобилиятини шакллантиришга алоҳида аҳамият берган. А.П.Усова она тили бўйича дастурни ўзлаштириш учун барча болалар билан машғулот ўтказиш лозим, деб ҳисоблаган. Айни пайтда у машғулот ўтказиш методикасини ишлаб чиқиш учун ҳам кўп ишларни амалга оширган.

Мактабгача таълим муассасасида она тилини ўқитиш ишларининг тузилмаси Л.А.Пеньевская томонидан ишлаб чиқилган. У қуйидагиларни ўз ичига олган: болаларнинг она тилидаги луғатни ва унинг грамматик тузилишини ўзлаштиришлари; оғзаки адабий нутқни шакллантириш ва тилнинг товуш тизимини ўзлаштириш; ҳикоя қилишни ўргатиш. Гарчи, Л.А.Пеньевский фикрига кўра, «белгиланган тил мазмуни узил-кесил ҳал қилувчи бўлмаса-да, «мактабгача тарбия натижасида болалар она тили бўлмиш тилда тўғри, соф ва ифодали сўзлашни билишлари, бой луғат заҳирасига эга бўлишлари, равон ва изчил ҳикоядан қабул қилиб олганларини айтиб бера олишлари шарт».

Кейинги йилларда мактабгача ёшдаги болаларга она тилидаги нутқни ўргатиш муаммосига доир тадқиқотлар иш таркибини аниқлаштириш ва таълим методикасини такомиллаштириш йўллари қидириш нуқтаи-назаридан олиб борилди. Тадқиқотчиларнинг асосий эътибори нутқий машғулотлар мазмуни ва методикасига қаратилди, бу аста-секин Е.А.Флерина оғоҳлантирган «нутқни ўргатиш» тушунчасининг торайишига, амалиётда эса — нутқни ривожлантиришга доир махсус машғулотлар аҳамиятининг ошишига олиб келди.

60-70-йилларда болалар нутқини ривожлантириш масалаларини ўрганиш ишлари фаоллашди. РСФСР

Педагогика фанлари академиясининг Мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ҳузурида нутқни ривожлантириш лабораторияси ташкил этилди. Унинг жамоаси турли ёш босқичларида нутқни ўргатишнинг илмий ва методик асосларини ўрганди (Ф.А.Сохин, О.С.Ушакова ва бошқ.)

Бундан ташқари, мулоқотдаги муаммолар туфайли мулоқот қилишни ўргатиш (А.В.Запорожец, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина, А.К.Маркова, А.Г.Русская ва бошқ.); тил ва нутққа нисбатан таҳлилий муносабатни шакллантириш (Л.И.Айдарова, Л.Е.Журова, С.Н.Карпова, Д.Б.Эльконин ва бошқ.); нутқий фаолиятни унинг барча таркибий компонентлари билан биргаликда ривожлантириш (А.М.Богуш, А.А.Леонтьев, А.И.Полозов, В.И.Яшина ва бошқ.) масалалари фаол ишлаб чиқилди.

Ушбу ишлар натижасида она тилини ўқитишга доир ишлар таркибидан болаларнинг тил борлигининг элементлари ҳақидаги билим ва тасаввурлари, мактабгача ёшдаги болаларни лингвистик ривожлантиришни таъминловчи тил умумлаштирмалари ажралиб чиқди, болалар билан таълим ишларини олиб бориш дастурлари ва методикалари яратилди, уларда асосий эътибор аниқ билимлар, қобилият ва кўникмаларга эмас, балки ақлий ва бадиий қобилиятларни ривожлантиришга қаратилади («Мактабгача таълим муассасасида таълим ва тарбиянинг намунавий дастури», «Камалак», «Ривожланиш» ва бошқ.)

Адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, мактабгача ёшдаги болаларга нутқни ўргатишнинг зарурлиги педагогика фанида аллақачон исботланган бўлиб, у шубҳага ўрин қолдирмайди. Ҳозирги пайтда болаларнинг юқори даражада ақлий ва нутқий ривожланишини, уларнинг тил қобилиятлари шаклланишини таъминлаш имконини берувчи болалар ўқувини ташкил этишнинг мақбул шаклини қидириш ишлари олиб борилмоқда. Назарий ва амалий тадқиқотларда бундай таълимнинг мазмуни ва шакллари ҳақидаги масалалар ҳал этилади. Илмий мактаблар, илғор амалий тажрибаларнинг муқобил (вариантли) дастурлари айнан ушбу жиҳатлари бўйича фарқланадилар.

Она тилини ўқитишни ташкил этишнинг янгича мазмун ва шаклларини излаш 80-йилларнинг охирида авж олди, чунки бу даврга келиб болалар боғчаларида педагогик жараённи ташкил этишнинг энг аввало тарбиячининг болалар билан

расмий, субъект-объект тусидаги муносабатларида кўринадиган ўқув-интизомий модели кескин танқид остига олинган эди. Бу муносабатлар фронтал машғулотлар мазмуни ва шаклида жуда сезиларлидир. Танқид тартибида айтиб ўтилган ўша далилларни таҳлил қилиш натижасида машғулотларни мактабгача таълим муассасасида ўқитишнинг асосий шакли сифатида салбий баҳолашнинг асосий йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- машғулотлардаги ўқитиш жараёнида тарбиячининг диққат-эътибори болаларнинг бошқа фаолият турларига зарар етказган ҳолда фақат шунга жамланади;

- тартибга асосланган ўргатувчи машғулотларга зўр бериб, тарбиячининг болалар билан муносабати расмий-лашувига олиб келади;

- болаларга қатъий дастурий ҳужжатлар асосида берилган катта ҳажмдаги аниқ билимлар таклиф этилади;

- мутлақ кўпчилик ҳолатларда машғулотлар номигагина ўтказилади, бу эса барча болаларнинг фаоллигини таъминлаш имконини бермайди;

- машғулотларда, одатда беихтиёр хулқ-атворнинг етарли даражада шаклланмаганлиги туфайли мактабгача ёшдаги болалар учун унчалик имкон даражасида бўлмаган ташкил этишнинг мактаб шаклидан фойдаланилади;

- юқоридаги сабаблар туфайли, шунингдек аксилалоқа ва ривожлантирувчи долзарб вазифаларнинг мавжуд эмаслиги боис машғулотлар самардорлигининг пастлиги.

Она тилини ўқитишда мактабгача таълим тизимининг ушбу камчиликлари қуйидагиларда намоён бўлди:

- машғулотларда она тилини ўқитиш кўпинча тил воситаларини йиғиш, тил бирликларини ўзлаштиришдан иборат бўлиб, у коммуникатив фаолият вазифаларини ҳал этишга йўналтирилмаган.

- Нутқнинг агарда, болалар нутқини мулоқот фаолияти доирасида кўриб чиқиладиган бўлса вужудга келадиган мотивацияси мавжуд эмас; нутқни ўқитиш шартлари кўпинча табиий мулоқот шартларидан фарқланади: суҳбатдош йўқ (фақат саволлар, кўрсатмалар берадиган, баҳоловчи хулосалар билдирадиган педагогнинг ўзи бор, холос), машғулотларни ташкил этиш мулоқот шартларига (стол агрофида бир-бирига жуда яқин ўтириш) мос келмайди ва ҳ.к.

- Фойдаланилган методларда репродуктив нутқ (катталар нутқиға тақлид қилиш) етакчи ўрин эгаллайди;
- Машғулотларда болаларнинг нутқий фаолияти тарбиячи томондан қаттиқ тартибга солинади, бу эса болалар нутқий фаолиятини сусайтиради ва ҳатто уларни буткул йўққа чиқаради.

Нутқни ўргатиш жараёнида ушбу салбий хусусиятлар педагоглар ва психологлар томонидан мавжуд амалиёт натижасида аниқланган бўлиб, у адолатли деб тан олинган.

Шу билан бирга, фронтал нутқий машғулотлар – анча тежамли ўқув шакли бўлиб, у дидактик ва тарбиявий вазибаларни ҳал этишга йўналтирилган; у юқорида кўрсатиб ўтилган салбий жиҳатларни бартараф этишда самарали бўлиши мумкин: агарда у ўйин, коммуникатив ва биллиш мотивацияси асосида қурилган бўлса, ҳукмронлик шароитида, болаларни уюштириш усуллари ўзгартирилганида (масалан, стол агрофида доира шаклида ўтириш, гиламда ўтириш, гуруҳ бўйича ҳаракатланиш ва бошқ.), болаларнинг билишга интилган нутқий фаоллигини жадаллаштириш методларидан фойдаланилганида субъект – тарбиячи билан болалар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг субъектив усуллариدير.

Амалиёт шунини кўрсатмоқдаки, салбий ҳолатлар нутқни ривожлантириш методикасининг назарий асосларини ва педагогик раҳбарлик қилишнинг аниқ усулларини билувчи педагог маҳорати билан ҳамда тарбиячилар билан ҳамкорликда энг кам даражага туширилиши мумкин.

Адабиётларда юқорида кўрсатилган кўпчилик салбий хусусиятлардан холи бўлган ва ижобий фаолият олиб бораётган педагоглар томонидан муваффақиятли равишда амалиётда қўлланилаётган машғулотлар вариантлари ишлаб чиқилган. Чунончи, мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институтининг болалар нутқини ривожлантириш лабораторияси илмий ходимлари томонидан ишлаб чиқилган машғулотлар асосини нутқий ривожлантиришнинг турли вазибаларини ҳал этишга нисбатан комплекс ёндашув ташкил этади. Ушбу машғулотларда болаларга тақлиф этилаётган топшириқлар мазмуни ва уларнинг кетма-кетлиги бола учун равон фикр тузишга ўтишни табиий ҳолга айлантириб қўяди. Бироқ нутқий машғулотлар самарадорлигини оширувчи омилларни энг кўп даражада ҳисобга олган тақдирда ҳам мазкур ўқув шакли тарбиячилар билан болалар ўртасидаги

ўзаро нутқий мулоқотларни ривожлантириш вазифаларига ҳар доим ҳам мос келавермайди. Ҳатто педагог машғулотларда болалар билан ўта демократик шаклда мулоқат қилганида ҳам катталарнинг «салобати босиб» туради (ва бу дидактик вазифаларнинг етакчилиги нуқтаи-назаридан ўринлидир). Болаларнинг хулқ-атвори тартибга солинади, ва бунда катталаф мулоқот ташаббускори сифатида чиқади. Шунинг учун нутқни ва нутқий мулоқотни ривожлантириш борасидаги вазифаларни ҳал этиш шакллари қидириш давом этмоқда. Бу ўринда Л.И.Айдарова томонидан ишлаб чиқилган «ривожлантирувчи диалоглар», А.Г.Арушанова томонидан таклиф этилган «мулоқот дарслари» қизиқарлидир.

Мактабгача ёшдаги болаларга она тилини ўқитиш масалаларига нисбатан турли ёндашувларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, нутқни ўргатишнинг назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ қилиш қуйидаги назарий қоидаларни тан олишдан келиб чиқадиган умумий бошланғич позицияга эга:

- таълим мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда, айниқса ҳозирги кундаги номақбул нутқий муҳит шароитида ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

- нутқни ўргатиш – ижодий жараён бўлиб, у нутқни ривожлантиришнинг ёш қонуниятлари ҳамда боланинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган «..дан ..гача» каби қатъий чекловларни қабул қилмайди;

- нутқни ўргатиш асосини коммуникатив ёндашув ташкил қилмоғи лозим, хусусан: тилни ўзлаштириш нутқий мулоқот фаолиятига қўшилиши зарур, таълим шарти табиий мулоқот шароитларига яқинлаштирилиши даркор;

- ўқитиш чоғида катталарнинг бола билан ўзаро муносабати хусусияти ушбу бола учун етакчи бўлган мулоқот шакли билан белгиланиши лозим;

- тил устидаги ишларни нутқ фаолиятининг барча компонентларини, яъни: ундов-мотивация, мўлжал-тадқиқот, ижро компонентларини ҳисобга олган ҳолда унинг тузилмаси доирасида амалга ошириш даркор;

- нутқни ўқитиш болаларнинг тилни ўзлаштириш борасидаги мустақил фаолиятига асосланиши ва бола фаолиятининг бошқа турлари билан боғланган бўлиши лозим.

Мактабгача ёшдаги болаларни нутққа ўргатиш муаммосини тадқиқ қилиш ишлари айнан юқоридаги методик қоидалардан келиб чиққан ҳолда давом эттирилмоқда.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш ва уларга она тилини ўргатиш соҳасидаги психолого-педагогик тадқиқотларни таҳлил қилиш қўйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

- нутқни ривожлантириш — бу боланинг индивидуал ривожланишида марказий ўринни эгалловчи ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштиришига оид ўта мураккаб ва кўп омилли жараёндир.

- Бу стихияли жараён эмас, балки педагогик раҳбарликни таклиф қилувчи ижодий жараёндир.

- Боланинг нутқий ривожланиш жараёнини бошқарувчи педагог ушбу жараён қонуниятлари, механизмлари ва унинг турли ёш босқичларидаги хусусиятларини билиши, нутқий ривожланишнинг индивидуал хусусиятларини кўра билиш ва боланинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг нутқига педагогик таъсир кўрсатишнинг энг самарали йўллари танлаши шарт.

«Бола нутқини ривожлантириш» ҳодисасининг ўзини ва уни бошқариш жараёнини таҳлил қилиш мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш соҳасида ишлаш учун педагоглар махсус тайёргарликдан ўтишлари зарур, деган хулосани келтириб чиқаради.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда таълимнинг туган ўрни ва аҳамиятини тавсифланг.

- Ўрта асрлардаги таниқли Шарқ мутафаккирлари ўсиб келаётган ёш авлодга таълим-тарбия бериш масаласига қандай аҳамият берган?

- Табиий иқтидорни ҳар томонлама ривожлантириш борасида Я.А.Коменский томонидан қўйилган вазифаларни айтиб беринг.

- Е.А.Флерина, А.П.Усова, Л.Н. Пеньевская томонидан нутқни ривожлантириш методикаси масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг методик асосини тавсифланг.

- Мактабгача тарбия бўйича Илмий-тадқиқот институти ҳузуридаги нутқни ривожлантириш лабораторияси ҳамда унинг мактабгача ёшдаги болаларга она тилини ўқитиш ва улар нутқини ривожлантириш методикасини такомиллаштиришда тутган ўрнини айтиб беринг.

- Нутққа ўргатиш ва уни ривожлантириш соҳасидаги психологик тадқиқотларни таҳлил қилинг.

- Болаларга она тилини ўқитишга доир машғулотларнинг салбий жиҳатларини тавсифланг.

- Мактабгача ёшдаги болаларга она тилини ўқитиш масалалари бўйича умумий назарий ва амалий позицияларни тавсифланг.

Чет элда, Россияда ва Ўзбекистон Республикасида мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир тадқиқотларнинг асосий йўналишлари.

Нутққа оид замонавий тадқиқотлар тизимли ёндашувга эга, бу “у яхлит бир тизим сифатида мавжуд бўлган кўплаб ташқи ва ички муносабатлар” (Б.Ф.Ломов) ҳодисасини ўрганишда намоён бўлади. Нутқ-тил тизими кўплаб алоқаларга киришади, жумладан, маънони сўзга айлантирадиган ҳамда инсон онги ва ҳис-ҳаяжонлари билан узвий боғлиқ бўлган семантик ахборот аппарати, психофизиологик ҳодисаси (яъни, мия вазифаси, товушлар чиқарувчи ҳамда уларни қабул қилувчи ва табақалаштирувчи қурилма), мулоқот ва ижтимоий алоқа воситачилари уларнинг асосийлари ҳисобланадилар.

Даставвал “нутқ” тушунчасига мурожаат қиламиз. Нутққа нисбатан илмий тадқиқот объекти сифатидаги умумий ёндашувларни таҳлил қилиш психик ривожланишнинг барча жиҳатларини тушуниш учун ўрганилиши фавқулодда муҳим бўлган ушбу ҳодисанинг ўта мураккаблиги ва кўп қирраллиги ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. “Нутқ ўзига хос фаолият сифатида бошқа фаолият турлари билан бир қаторда турмайди, у психологик ривожланиш жараёнида марказий ўринни эгаллайди...” (А.Н.Леонтьев).

Нутқ тарихан шаклланган ва тил орқали ифодаланадиган мулоқот шакли, яхлит фаолият кўринишида ва нонутқий фаолиятга қўшилган нутқий ҳаракат сифатида чиқиши мумкин бўлган нутқий фаолият (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, А.А.Леонтьев, И.А.Зимняя) сифатида кўриб чиқилади, нутқ –

тилдан фойдаланиш жараёни, тил воситасида мулоқот қилиш жараёни, психик акс эттириш жараёни (С.Л.Рубинштейн), мулоқот жараёнида тил воситасида фикрлар, ҳиссиётлар, ифодаларни ифодалаш жараёнидир (Л.С.Рубинштейн, В.А.Арметов); нутқ — тилдан яқка тартибда фойдаланиш ҳодисасидир (Ф.Де Соссюр).

Тилни турли нуқтаи назардан тавсифловчи мазкур ёндашувларни таққослаш орқали нутқнинг илмий ўрганиш объекти сифатидаги умумий хусусиятларини ажратиш мумкин.

- Нутқ — бу тилни ишга солиш жараёнидир. (И.А.Зимняя, В.М.Солнцев). Субъектнинг нутқий фаолияти ички восита ва уни амалга ошириш усуллари сифатида тил ва нутқни ўз ичига олади.

- Нутқ — бу психик ҳодиса, кишиларнинг шахслараро ўзаро муайян ҳамкорлиги шароитида ривожланадиган, индивидуал хусусиятларга эга бўлган шахс мулкидир. У тилдан фарқли равишда ижтимоий-тарихий шароитларда ривожланадиган халқ ижтимоий мулки ҳодисасидир.

Методик адабиётларда “нутқ”, “нутқий фаолият” атамалари кўпинча синоним сифатида, шунингдек “нутқий мулоқот” тушунчасига тенг бўлган атама сифатида қўлланилади.

“Тил”, “нутқий фаолият”, “нутқий мулоқот” тушунчаларини бир-бирига таққослаш тил ва нутқ ўқитилиши туфайли алоҳида аҳамият касб этади. Чет тили (И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев) ва она тили (А.М.Богуш, М.Р.Львов, А.К.Маркова, Ф.А.Сохин) бўйича мутахассислар фикрига кўра, ўрганиш объекти сифатида “нутқий фаолият” тил воситасида ифодаланган, инсоннинг мулоқот жараёнида коммуникатив билишга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган фикрларини (ҳис-туйғуларини) узатиш ва қабул қилишнинг фаол, аниқ мақсадга йўналтирилган ва предметли (мазмунли) жараёнидир.

Олимларнинг тилни (чет тилини) ўргатишда биринчи ўринда тил воситаларини тўплаш, тил бирликларини ўзлаштириш эмас, балки тилни коммуникатив фаолиятда қўллаб туриши зарурлиги ҳақидаги фикрлари бир жойдан чиқади. Акс ҳолда нутқнинг табиий коммуникативлиги пасаяди, у “зўрма-зўраки” бўлиб қолади.

Мактабгача ёшдаги болаларда нутқий фаолликни нутқий фаолият назарияси асосида шакллантириш масалалари мактабгача таълим амалиётининг назарияси учун ва айти пайтда амалиёти учун ҳам ўта долзарб ва аҳамиятлидир.

Адабиётлар таҳлили нутқий фаолиятнинг мотивацион компоненти эҳтиёжларини шакллантириш масалалари кўпроқ даражада ёритилганини кўрсатмоқда. Назарий ва методик ишларда нутқий фаолиятни бойитиш болалар нутқини ривожлантиришга доир ишлар самарадорлигини ошириши ишончли тарзда исботланган (В.В.Гербова, Э.П.Короткова, М.Р.Львов, А.К.Маркова, Ф.А.Сохин ва бошқ.).

Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьевнинг ишлари методологик аҳамиятга эга, зеро уларда нутқ психик ривожланиш жараёнида марказий ўринни эгаллаши, унинг фикрлаш билан ички боғлиқлиги, сўз инсон нутқининг бирлиги сифатида умумлаштириш манба эканлиги, унинг ёрдамида ва тил воситасида инсоннинг тушуниш тизимининг шаклланиши ва мавжуд бўлиши (реал борлиқни умумлаштирган ҳолда акс эттириш) ҳақидаги қонда шакллантирилган.

Лингвистика, психофизиологияга доир ишлар, замонавий тадқиқотларда нутқ семантикаси масаласининг биринчи ўринга қўйилиши (Т.Н.Ушакова, А.М.Шахнорович), ушбу муаммолар бўйича синов ишланмаларига қизиқиш ортиб бораётганлиги ҳақида сўз юритиш имконини беради.

Нутқий фаолият механизмларини ўрганувчи психофизиологик тадқиқотлар фаннинг қизиқарли ва истиқболли йўналиши ҳисобланади. Биринчи бўлиб ушбу муаммони Н.И.Жинкин кўтариб чиққан. Унинг қайд этишича, “нутқ механизми – бу жонли, мослашувчан ва доимо такомиллашиб борадиган механизмдир”.

Нутқий фаолият механизмларини таҳлил қилишда олимлар бир томондан, Н.И.Жинкин концепциясига, иккинчи томондан, механизмларни нутқий фаолият босқичлари билан таққослаган ҳолда инсоннинг нутқий хулқ-атворига нисбатан фаолият нуқтаи-назаридан ёндашишга оид асосий қондаларга асосланадилар.

Мотивацияни ҳаракатга келтириш, яъни фаолиятнинг биринчи босқичини амалга ошириш сўзлашнинг бошланғич механизми ҳисобланади. И.А.Зимняянинг фикрича, ушбу механизмга қуйидагилар қиради:

- эҳтиёжни қўшиш;

- эҳтиёжнинг сўзлаш предмети – сўзловчининг фикри билан учрашиши;
- ушбу эҳтиёжнинг эмоционал кечинмалари, яъни қизиқиш;
- ирода билан бошқариш;
- қизиқишни қўллаб-қувватлаш;

Сўнги ўн йилликда лингвистлар, психологлар томонидан “тил қобилияти” муаммоси қизғин муҳокама қилинмоқда, бунда тил қобилияти деганда “тил тизимини ўзлаштиришда кўникма ва малакаларни тезлик билан шакллантиришга ёрдам берадиган индивидуал хусусиятлар” тушунилади (Ф.Де Соссюр, Л.В.Шерба, Ж.Грин, М.К. Кабардов, В.И.Маркова ва бошқ.).

Нутқни психологик тадқиқ қилишнинг истиқболли вазифаси сифатида инсон нутқий қобилиятининг концептуал моделини қуриш психологик ҳодиса сифатида кўриб чиқилади (Т.Н.Ушакова). Моделда қуйидаги ҳодисалар ўз изоҳини топиши лозим: нутқ ёрдамида мулоҳоза қилинган фикрни узатиш (яъни, нутқий семантика муаммоси), бунда грамматик қоидалардан фойдаланиш (яъни, тилни ишга тушириш), акустик канални ишга тушириш, мулоқот ва ижтимоий алоқа сифатида нутқни қўллаш, ушбу барча операцияларни мия ҳаракатлари билан мувофиқлаштирган ҳолда баён қилиш имкониятининг мавжудлиги.

Нутқни тушуниш борасида юқорида баён қилинган фикрлар ва тавсифлардан келиб чиққан ҳолда “нутқни ривожлантириш” тушунчасига мурожаат қиламиз. “Нутқни ривожлантириш – бу оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига ўтишдан иборат бўлган ўзгариш; миқдорий ўзгаришларнинг аста-секин йиғилиши сифат ўзгаришларининг юз беришига олиб келадиган жараёнدير”.

Нутқ онтогенези ҳақидаги тасаввурлар таҳлили ўта муҳимдир. Нутқ онтогенези XIX асрлардан бошлабоқ олимларни қизиқтира бошлаган (В.А.Александров, И.И.Срезневский, И.А.Сикорский, К.Д.Ушинский).

К.Д.Ушинский, болаларни она тилида ўқитиш заруратини асослагани ва болаларга она тилни бирламчи ўқитиш методикасини ишлаб чиққани ҳолда, болалар томонидан тил ўзлаштирилишининг тил ва фикрлаш муносабатларини чуқур фалсафий таҳлил қилиш, ўз-ўзини

ривожлангириш ва таълимга асосланган хусусиятлари ҳамда қонуниятлари борасида фикр билдирган.

Ота-оналарнинг кундалик ёзувлари узоқ вақт мобайнида нутқий онтогенез ҳақидаги маълумотлар манбаи бўлиб хизмат қилди. Бу асарларда жуда кўп қизиқарли фактлар бўлиб, улардан олимлар кейинчалик боланинг нутқий ривожланишини таҳлил қилишда фойдаланганлар (рус тилшунослари В.А.Богородицкий, А.А.Потебня, Л.В.Щерба ва бошқ.).

Айниқса А.Н.Гвоздевнинг «Болалар нутқини ўрганиш масалалари» номли асари жуда муҳим аҳамиятга эгадир, унда муаллиф кўп сонли фактларни таҳлил қилган ҳамда боланинг рус тилининг фонетик тизими ва грамматик қурилишини ўзлаштириш қонуниятларини кўрсатиб берган.

Чет эл фанида нутқ онтогенези борасидаги тадқиқотларни бир нечта назарий йўналишларга ажратиш мумкин.

20 – йилларнинг охири 30-йилларнинг бошларида Ж.Пиаже ўзига кўплаб издошлар топган интеллектнинг наслий назарияси тилни ўзлаштириш учун зарур бўлган мантиқий операциялар туғма бўлмай, ривожланиш жараёнида аста-секин шаклланади, деган хулосага келди.

XX асрнинг 50-йилларида бихевиоризм ва необихевиоризм доирасида имитацион ёндашув ажралиб чиқди. П.Скиннер концепциясига кўра, нутқий кўникмаларни шакллантириш рефлексларнинг оперант («операция» сўздан) шартлари вужудга келиши қонуниятларига мувофиқ ҳолда рўй беради. Ушбу ёндашувда тилни ўзлаштириш товушлар, тайёр иборалар туркумини такрорлаш, боланинг катталар талаффузига тақлид қилишидан иборат бўлади, бола тилидаги ҳар бир янгилик эса – ушбу тайёр сўзлар, ибораларга ўхшаб ҳаракатга ундайди. Имитацион давр боланинг тушуниши ва унинг янги, илгари ўзига таниш бўлмаган нутқий тузилмаларни тузиши ҳодисасини тушунтириш имконини бермайди (В.А.Звегинцев).

60-йилларнинг бошларида грамматикани вужудга келтирувчи трансформацион назарияга асосланган болаларнинг таклиф яратиши назарияси кенг тарқалди. Мазкур назариянинг асосчилари лингвист Н.Хомский ва психолог Ж.Миллер эди. Улар, умумий грамматик тамойиллар ҳақидаги тасаввурларнинг айрим тизимлари сифатида кўриб

чиқиладиган тил қобилиятини туғма, деб ҳисоблаганлар. Тилни эгаллаш учун лингвистикагача бўлган билимлар ҳам, катталар билан мулоқот ҳам керак эмас: ягона чеклов бу — хотира ҳажми ва диққат-этибор даражасига доир чекловлардир. Бошқача қилиб айтганда, ушбу назарияга биноан, бола тилни ўзлаштириши унинг атрофдагилар томонидан эмас, балки боланинг ички механизми билан йўналтирилади. Тилни эгаллаш борасида Н.Хомский томонидан таклиф этилган концептуал схема табиий тилнинг энг муҳим хусусиятларини акс эттирмайдиган абстракт моделлигича қолади. Нутқ онтогенезини тадқиқ қилиш рус олимлари томонидан асосан Л.С.Выготскийнинг маданий-тарихий назарияси ва А.Н.Леонтьевнинг фаолият назариясига таянган ҳолда ўтказилган. Натижада шундай қарашлар тизими шаклландики, унга кўра нутқнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши атрофдаги одамлар билан мулоқот жараёнида рўй беради. Бунда бола катталарнинг нутқ намуналарини суст равишда қабул қилиб олмасдан, нутқни умуминсоний тажрибанинг бир қисми сифатида фаол ўзлаштиради.

Л.С.Выготский ва А.Н.Леонтьевларнинг қоидаларига таянган ҳолда 70-йилларда А.А.Леонтьев нутқий фаолиятнинг шаклланиш концепциясини ишлаб чиқди.

А.А.Леонтьев фикрига кўра, бола нутқини ривожлантириш — бу энг аввало мулоқот усулларини ривожлантиришдир, чунки усиз тил қобилиятларини шакллантириб бўлмайди. Ўз навбатида тил қобилиятларини шакллантириш бир томондан, асаб-психологик механизмларининг пишиб етилиши билан, иккинчи томондан эса — ижтимоий эҳтиёжлар билан боғлиқдир.

Мазкур концепция доирасида рус психолингвистикасида нутқ онтогенезининг турли қирраларини тадқиқ қилиш ишлари олиб борилмоқда (Е.И.Исенина, Н.И.Лепская, С.Н.Цейтлин, А.М.Шахнорович, Н.М.Юрьев ва бошқ.).

М.И.Лисинанинг коммуникатив фаолият сифатида мулоқот генезиси ҳақидаги концепцияси нутқий ривожланиш муаммоси туфайли аҳамиятга моликдир. Ушбу концепция доирасида бажарилган тадқиқотлар (В.В.Ветрова, М.Г.Елагина, А.Г.Рузская, Е.А.Смирнова ва бошқ.) шуни кўрсатдики, мулоқот — ҳал қилувчи шарт бўлиб, у сўзнинг пайдо бўлиши, болаларда нутқ пайдо бўлиш муддати ва унинг ривожланиш суръатларини белгилаб беради. Шунинг учун мулоқотнинг

нутқий воситалари генезисида болаларнинг атрофдагилар билан мулоқот қилиш борасида орттирган тажрибаси ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Онтогенезда нутқ дастлаб мулоқот воситаси сифатида, кейинроқ эса — фикрлаш, ўз хулқ-атворини бошқариш воситаси сифатида ривожланади.

Нутқий ривожланиш муаммоси юзасидан ўтказилган тадқиқотларни таҳлил қилиш нутқ онтогенези ҳақидаги замонавий тасаввурларни тавсифловчи асосий қоидаларни шакллантириш имконини беради.

Нутқий ривожланишга тил қобилиятларини — тил элементлари ва улар билан операциялар ўтказиш қоидаларини ўз ичига олувчи ҳаракатчан, функционал тизимларни шакллантириш сифатида қаралади. Бу тил умумлаштирилари негизида яратиладиган индивидуал тил тизимидир. Турли ёш босқичларида турли тил воситаларини, яъни: нутқ товушлари, лексик-грамматик материаллар ва бошқаларни ўзлаштиришда болалар нутқида индивидуал фарқлар кузатилади. Шунингдек, болалар нутқи шаклланишининг асосий босқичларида ҳам индивидуал фарқлар кузатилади.

Болалар тили нафақат катталар тилининг дастлабки босқичи, балки ўз хусусий қонунларига бўйсунадиган тўла мустақил тузилмалар ҳамдир.

Бола нутқи — болага оид бўлган ўзига хос маданиятнинг қимматли овозидир. Нутқни ривожлантириш нафақат болани атроф-олам билан таништириш томони, балки умумий психик ривожланиш устуни ҳисобланади. Бола нутқининг ривожланиши умуман шахсни ва шу билан бирга барча психик жараёнларни шакллантириш билан боғлиқдир. «..Тилни эгаллаш жараёни — бу фақат ва шунчаки билимлар, маҳорат ҳамда кўникмаларни бериш жараёни эмас. Бу энг аввало тарбиядир. Қалбни тарбиялаш, ақлни тарбиялаш, фикрлар тузишни шакллантириш, инсон психологик қиёфасининг энг нозик қирраларига чидам билан ишлов беришдир» (К.Д.Ушинский).

Бола нутқий ривожланишининг, бир томондан, ташқи таъсирлар билан белгиланиши, иккинчи томондан эса унинг тўсатдан юз бериши, «ўз-ўзидан ҳаракатга келиши» билан тавсифланишини тушуниш нутқ онтогенези ҳақидаги замонавий тасаввурларга хос ҳолатдир. Нутқни ривожлантиришнинг ана шу қонуниятлари ва механизмларини тушуниб етиш уларни батафсил кўриб чиқишни талаб қилади.

Мулоқот ва батафсиллик жараёнида тилни эгаллаш бола ихтиёрида бўлган тил воситалари билан уларга нисбатан нутқий мулоқот шартли фаолияти томонидан қўйиладиган талаблар ўртасидаги ҳамда бола эҳтиёжи, атроф-оламни ўзлаштириш билан уни англаш борасида эришилган натижалар ўртасидаги зиддиятларни ҳал этиш орқали рўй беради (Е.И.Тихеева, Е.А.Флерица, Ф.А.Сохин ва бошқ.).

Айрим қатор тадқиқотлар ва айрим методик қўлланмаларда (А.П.Еремеева, Л.П.Федоренко, Г.А.Фомичева) асосли ривожлантиришга нисбатан бутунлай тақлидга нисосланган, боланинг тилни ички сезги ёрдамида беихтиёр ўзлаштириб олиш жараёни сифатида қараш каби илгари кенг тарқалган нуқтаи-назар сақланиб қолган. Ваҳоланки, бу қарашлар ўтган асрнинг 30-йилларидаёқ Вильгельм фон Гумбольдт томонидан рад этилган: «Болаларнинг тилни ўзлаштиришлари – бу уларни сўзлар билан таништириш, хотирага муҳрлаш ва уларни тақлидан такрорлаш эмас, балки йиллар ўтиши билан машқлар натижасида тил қобилиятининг ўсишидир».

Гумбольдт, И.А.Бодуэн де Куртен, Л.В.Щербанинг нутқни мустақил равишда ривожлантириш ҳақидаги ғоялари Ф.А.Сохин томонидан болаларга она тилини ўқитиш методикасини асослаш учун фойдаланилган ва бойитилган. Ф.А.Сохин ҳамда унинг шогирдлари туфайли нутқни мустақил равишда ривожлантириш муаммоси мактабгача педагогика ва болалар психологиясида чуқур назарий асосга эга бўлди.

«Тилни эгаллаш фақатгина катталар нутқи намуналарини тақлид қилиш асосида айтиш ва тил меъёрларини ички сезги асосида (беихтиёр) ўзлаштиришдан иборат эмас, у энг аввало тил умумлаштирмаларини ривожлантириш ва тил ҳодисаларини оддий англаш билан тавсифланади. Бу ривожланиш махсус таълимдан ташқарида ҳам рўй беради» (Ф.А.Сохин).

Қайд этиш лозимки, олимлар фикрига кўра, ўз-ўзини ривожлантириш жараёнлари нафақат нутқда, балки мутлақо болалар фаолияти бўлиши уйинлар ва болалар қизиқувчанлиги жараёнида ҳам ёрқин намоён бўлади (Н.Н.Подьяков) ҳамда у катталар ролини инкор этмайди: катталар болаларнинг фаоллигига жавоб беради, болага эътиборини қаратгани ҳолда уни фаолиятга, мулоқотга чорлайди.

Ф.А.Сохиннинг асл кашфиётчилиги ва унинг хизматлари шундаки, у тил мулоқоти табиатини нутқни ривожлантиришнинг ижодий хусусияти билан боғлашга муваффақ бўлди. Содда қилиб айтганда, боланинг умумлаштирмалар сифатида тил бирликларини ўзлаштириши унинг нутқини ижодий нутққа айлантиради (К.И.Чуковский).

Сўнги йилларда нутқ ривожланишидаги айрим босқичларни ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Маълумки, ҳар бир инсон бутун умри мобайнида тил бойликларини эгаллагани ҳолда ўз нутқини такомиллаштириб боради. Ҳар бир ёш босқичи унинг нутқий ривожланишига бирон-бир янгилик олиб қиради. Нутқни эгаллашдаги энг муҳим босқич мактабгача ёшга тўғри келади.

Замонавий олимлар нутққача бўлган босқичнинг муҳим аҳамият касб этишини яхши англайдилар ва уни синчиклаб таҳлил қилмоқдалар (М.Г.Елагина, И.М.Кононова, Г.М.Лямина, Л.Г.Ружская ва бошқ.).

Вербал босқичгача бўлган даврни (ёки тайёргарлик босқичини) психологик таҳлил қилиш тадқиқотчиларни нутқнинг муҳим омиллари айнан ушбу даврда шаклланади, деган хулосага олиб келмоқда. Зеро, мазкур даврда мулоқотга эҳтиёж шаклланади, атрофдаги катгалар билан эмоционал алоқа ўрнатилади, овоз муносабатлари, нутқ-ҳаракат аппарати, фонематик тинглаш қобилияти, катталар нутқини фаол қабул қилиш ва тушуниш ривожланади. Ушбу омилларнинг шаклланиши – ривожланишнинг нутқ босқичига ўз вақтида ўтишнинг муҳим шартидир.

Сўнги йилларда олинган фактлар боланинг ўз вақтида ва тўғри ташкил этилган катталар билан бевосита-эмоционал мулоқотининг боланинг катталар нутқини қандай тушуна бошлашини, унинг қачон фаол сўзлай бошлашини ва келгусида унинг нутқи қандай суръатда ривожланишини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эгалигидан далолат бермоқда.

Илк болалик даври чегаралари билан туташ бўлган нутқининг шаклланиш босқичи турли соҳа олимларини, жумладан: психологлар, педагоглар, лингвистларни энг аввало бу нутқ ривожидagi ўзига хос алоҳида даврлиги билан қизиқтириб келади. Бунинг ўзига хослиги шундаки, у нутқни ривожлантириш учун сентизив ҳисобланади; мазкур даврда нутқ мулоқот воситаси сифатида пайдо бўлади ва

такомиллашади; унинг ривожланиши шундай тез суръатларда амалга ошадики, кейин у келгусидаги барча онтогенез мобайнида бошқа кузатилмайди. К.Д.Ушинский шундай қайд этган эди: «бола... икки-уч ёшида шунчалик енгил ва тез ўзлаштириб оладики, кейин йигирма йил кунт билан ўқиганида ҳам унинг ярмини ҳам ўзлаштира олмайди».

Илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш масалалари кўп йиллар мобайнида ишлаб чиқилган. Ушбу давр тадқиқотчиларни нутқ ривожланишининг нафақат муайян даврда, балки боланинг келгуси ривожда ҳам катта роль ўйнайдиган томонлари билан ўзига жалб қилади. Нисбатан катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришдаги нуқсонлар ва кечикишларни келтириб чиқарувчи сабабларнинг кўпчилиги кўпинча илк босқичларда бола нутқи шаклланишининг ўзига хос жиҳатларига боғлиқ бўлади. Ушбу жиҳатга Е.И.Тихеева ҳам эътиборни қаратган. Илк ёшлардаги болалар нутқини ўрганиш ишига Е.И.Тихеева, Н.М.Шелованов, Ф.И.Фрадкина, Н.М.Аксарина, Г.М.Лямина, В.А.Петрова каби таниқли олимлар, амалиётчи педагоглар ва методистлар сезиларли ҳисса қўшдилар.

Боланинг фаол нутққа ўтиш пайтида унинг нутқини ривожлантиришга оид кўп сонли тадқиқотлар натижаларини умумлаштириб, ушбу асосий қоидаларни баён қиламиз.

Илк ёшда нутқни ривожлантириш икки йўналиш бўйича олиб борилади: бола нутқини такомиллаштириш ва унинг ўз фаол нутқини шакллантириш. Илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш чоғида нутқнинг талаффуз жиҳатларини шакллантириш муддати ва суръатларидаги индивидуал фарқлар жуда сезиларли бўлади, одатда фаол нутқ 2-2,5 ёшларга келиб пайдо бўлади. Боланинг ўз яқинлари бўлган катталар билан мулоқотга эҳтиёжи нутқни ўз вақтида ва тўғри ривожлантиришнинг ҳал қилувчи шарти ҳисобланади. Коммуникатив функция нутқнинг бирламчи вазифасидир.

Ушбу даврда нутқ болани ижтимоий тажриба билан таништириш, унинг фаолиятини катталар томонидан бошқаришнинг энг муҳим воситасига айланади, нутқ таъсири остида барча психик жараёнлар қайта қурилади. Боланинг катталар билан амалий ҳамкорлигига оид вазиятларда фаол нутқдан фойдаланиши нутқ шаклланишининг учинчи босқичига — уни мулоқот воситаси сифатида такомиллаштириш даврига ўтишнинг асосий мезонларидан

бири ҳисобланади. Нутқ онтогенезига оид кўп сонли тадқиқотлар айнан шу босқичга бағишланган.

Мактабгача даврдаги болалик лингвистларни шуниси билан жалб қиладики, бунда ўрганилаётган предмет (бола нутқи) лингвистик жиҳатдан кўп қиррали ва қизиқарлидир. Лингвист олимлар фикрига кўра, бола нутқига оид ҳар бир факт камида икки йўналиш бўйича кўриб чиқилиши мумкин ва шарт: 1) «Катталар тили» томон боришдаги вақтинча нутқ сифатида (агарда сўз инновация ҳақида бораётган бўлса); 2) Боланинг автоном тил тизими элементи сифатида, унинг ичида бола муайян функционал вазифага эга бўлади.

Болалар нутқини ривожлантиришнинг методик масалаларини ишончли тарзда психолингвистик асослаш замонавий педагогик тадқиқотларга хос жиҳатлар ҳисобланади. Рус педагогика фанининг энг яхши анъаналари руҳида бажарилган ушбу тадқиқотлар катта фактик материалларга эга бўлиб, бола нутқининг объектив қонуниятларини аниқлайди. Ф.А.Сохин ва О.С.Ушаковларнинг таснифидан фойдаланган ҳолда болалар нутқини психологик-педагогик тадқиқ қилишни учта йўналишга ажратиш мумкин: тузилмавий (тил тизимининг турли тузилмавий даражаларини: фонетик, лексик, грамматик даражаларини шакллантириш), функционал (коммуникатив фаолиятда тилни эгаллаш кўникмаларини шакллантириш); когнитив (тил ва нутқ ҳодисаларини оддий англашни шакллантириш).

Ўзбекистон Республикасида нутқни тадқиқ қилиш 50-йиллардан бошлаб амалга оширила бошланди. А.В.Никольская миллий болалар боғчаларида маҳаллий миллат фарзандларига рус тилини ўқитиш зарурлиги ҳақидаги масалани биринчи бўлиб кўтариб чиқди.

Тошкент шаҳридаги мактабгача тарбия муассасаларида (№67, 70) ўтказилган тадқиқот синовлари (1958-1960) асосида у томонидан мактабгача катта ёшдаги ўзбек болаларига русча сўзлашишни ўргатиш методикаси мазмуни ва унинг асосий вазифалари ишлаб чиқилди. 1961 йилда А.В.Никольскаянинг «Ўзбек болалар боғчаларида русча нутқни ўқитиш» номли методик қўлланмаси, 1967 йилда эса мактабгача тарбия билим юртлири учун «Ўзбекистон миллий болалар боғчаларида русча сўзлашув нутқини ўқитиш методикаси» номли ўқув қўлланмаси чоп этилди.

Юқорида кўрсатилган ўқув-методик қўлланмаларининг чоп этилиши Ўзбекистон Республикасининг миллий

мактабгача тарбия муассасалари учун кадрлар тайёрлашда ҳамда мактабгача катта ёшдаги болаларга русча сўзлашув нутқини ўргатишни ташкил этиш ва уни амалга оширишда катта амалий ёрдам кўрсатди.

Ушбу қўлланмаларда нутқни ривожлантиришга нисбатан бутунлай тақлидга, боланинг тилни ички сезги асосида ўзлаштириб олишига асосланган жараён сифатида қараш каби илгари кенг тарқалган нуқтаи-назар сақланиб қолган.

70-йилларда А.В.Никольскаянинг илмий раҳбарлиги остида Э.М.Разбаева томонидан «Ўқилган асарлар бўйича ўтказилган суҳбатлар асосида мактабгача катта ёшдаги болаларда катталар меҳнатини ҳурмат қилиш ҳиссини тарбиялаш», С.А.Ғозиева томонидан (Э.М.Разбаеванинг илмий раҳбарлиги остида) «Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти (халқ эртаклари ва ўйинлари)дан фойдланиш асосида мактабгача катта ёшдаги болаларда атрофдагиларга нисбатан адолатли муносабатни шакллантириш» номли тадқиқотлар ўтказилди.

Мазкур тадқиқотларда нутққа мактабгача ёшдаги болаларда катталар меҳнатини ҳурмат қилиш ва атрофдагиларга нисбатан адолатли муносабатда бўлиш ҳиссини тарбиялаш воситаси сифатида қаралган.

90-йилларда А.Н.Никольскаянинг шогирдлари — Ф.Р.Қодирова, Р.М.Қодирова томонидан мактабгача катта ёшдаги болаларга рус тилини ўргатишда ўйинлардан фойдаланиш ҳамда мактабгача катта ёшдаги болаларга рус тилини ўргатиш жараёнида уларда байналминаллик ва ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш масалалари бўйича тадқиқотлар ўтказилди.

Г.Жумашеванинг тадқиқоти (1996) эса икки тиллилик шароитида саҳналаштирилган театр ёрдамида мактабгача ёшдаги болаларда қорақалпоқ тилида мулоқот қилиш маданиятининг асосларини шакллантиришга йўналтирилган.

90-йилларнинг охиридан бошлаб А.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Ф.А.Сохин, А.М.Шахнорович, Е.И.Негневицкая ва бошқа олимлар томонидан яратилган қоидаларга таянган ҳолда Ф.Р. Қодирова ва Р.М.Қодирова она тилида ва шу билан бирга чет тилларидаги нутқ онтогенези қирраларини тадқиқ қилиб бормоқдалар.

Хусусан Р.М.Қодирова раҳбарлигида Д.Бобоева томонидан мактабгача катта ёшдаги болаларни атроф-олам билан таништириш жараёнида уларда нутқни ривожлантириш,

Н.Нурмухаммедова томонидан икки тиллилик шароитида билинг ва болаларда равон нутқни ривожлантириш масалалари бўйича тадқиқотлар ўтказилган.

Юқорида қайд этилган тадқиқотлар бола нутқини ривожлантиришга умумий психологик ривожланиш устунининг тил қобилиятини шакллантиришни ўзлаштириб олишни талаб қиладиган мулоқот воситаларини ривожлантириш жараёни сифатида қараладиган концепция доирасида ўтказилди.

ХУЛОСАЛАР:

Чет элларда ва Ўзбекистон Республикасида турли илмий мактаблар ҳамда йўналишлар томонидан ўтказилган тадқиқотларни таҳлил қилиш мактабгача ёшдаги болалар нутқининг турли жиҳатларини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини ва уларнинг илмий адабиётларда ўрганилганлик даражасини аниқлаш имконини беради.

• В.И.Логинова, Ю.С.Ляховская, В.В.Гербова, Е.М.Струнина ва бошқаларнинг тадқиқотлари болаларнинг она тили лексикасини ўзлаштириб олишларининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш масаласига бағишланган.

Болаларнинг луғатни ўзлаштириб олишларининг икки жиҳати аниқланган: луғатни атроф-оламни билиш билан биргаликда ривожлантириш ва тил бирлиги сифатида сўзларни ўзлаштириш; предметли алоқалар мантиғи бўйича ҳам ва айни пайтда тил мантиғи бўйича ҳам сўз устида ишлаш зарурлиги исботланган.

• Болалар нутқининг грамматик тузилиши соҳасидаги тадқиқотлар болаларда нутқининг морфологик ва синтактик жиҳатларини шакллантириш (Ф.А.Сохин, А.В.Захарова, О.И.Соловьева, В.И.Яценко ва бошқ.), шунингдек она тилининг сўз яшаш тизимини ўзлаштиришнинг ўзига хос жиҳатларини (А.Г.Тамбовцева, Д.А.Костандян) аниқлаб берди.

Ҳозирги кунга келиб болалар нутқининг грамматик тузилишини такомиллаштиришга доир педагогик амалиётда нафақат одатдаги грамматик хатоликларни ўрганиш ва уларни тузатишга, балки биринчи навбатда, грамматик умумлаштирилмаларни шакллантиришга эътибор қаратилиши зарур.

• Болаларнинг тилнинг товуш тизимини ўзлаштиришлари тадқиқотчи педагоглар ва амалиётчиларнинг ўрганиш

объектига айланди (Г.М.Лямина, Е.И.Ради́на, А.М.Максаков, М.Г.Генинг, Н.А.Герман ва бошқ.).

Нутқнинг хусусиятларини, унинг фонетик, шунингдек ритмик-музиқий жиҳатларини ривожлантириш (Максаков ва бошқ.), мактабгача ёшдаги болаларга товушларни тўғри талаффуз қилишни ўргатишга доир ишлар тизимини асослаш психологлар, педагоглар ва логопедларнинг (В.И.Рождественская, М.Ф.Фомичева, Г.А.Чиркина ва бошқ.) биргаликдаги саъй-ҳаракатлари натижасида амалга оширилди. Логопедиянинг болаларда нутққа оид нуқсонларнинг олдини олиш билан боғлиқ масалалар туркумини ўрганаётган профилактик йўналиши кенг тарқалган. Ўзбекистонда ушбу йўналишда Л.Р.Мўминова, М.Аюпова ва бошқалар иш олиб бормоқдалар. Товушни ва сўзни тўғри талаффуз қилиш билан болаларнинг ўз нутқи ҳамда бошқалар нутқининг фонетик хусусиятларини англаб етишлари ўртасидаги боғлиқлик, шунингдек нафақат нутқнинг талаффуз жиҳатига, балки умумий нутқий ривожланишнинг фонематик тинглаш қобилиятига боғлиқлиги аниқланган.

Болалар нутқини ривожлантириш борасида кўсатиб ўтилган ёндашувлар мактабгача ёшдаги болаларнинг тилни бир тизим сифатида ўзлаштиришларига (товуш жиҳати, луғат таркиби ва грамматик тузилишининг биргалиги) тааллуқлидир.

Боланинг тил тизимини эгаллаш борасидаги барча ютуқларини раван нутқ ўз ичига олади, раван нутққа мазмунли, кенг ва мулоқотни таъминловчи фикр билдириш сифатида қаралади. У мазмунлилиги, мантиқийлиги ва изчиллиги билан ажралиб туради (А.М.Леушина, С.Л.Рубинштейн, Ф.А.Сохин, Д.Б.Эльконин ва бошқ.).

Нутқни ривожлантириш назарияси ва методикасида раван нутқни ривожлантириш мактабгача ёшдаги болаларни нутқий тарбиялаш борасидаги марказий вазифа эканлиги тан олинган.

Раван нутқ боланинг тил бойлигини қанчалик эгаллаб олганлигининг кўрсаткичи ҳисобланади, боланинг ақлан, эстетик, эмоционал ривожланиш даражасини кўрсатади (Г.А.Ладыженская, Н.Н.Поддьяков, Ф.А.Сохин, О.С. Ушакова ва бошқ.).

Е.И.Тихеева, Е.А.Флерина, А.М.Леушина, Е.И.Пеньевская, Е.И.Ради́на ва бошқалар мактабгача ёшдаги болалар раван нутқининг дастлабки тадқиқотчилари сирасига кирадилар. Ушбу олимларнинг асарлари болаларнинг сўзлашув

нутқи ва ҳикоя қилишни эгаллашларининг ўзига хос хусусиятларини, диалогик ва монологик нутқларнинг ўзаро боғлиқлигини чуқур тушуниш асосига қурилган раван нутқни ўргатиш тизимининг пойдеворини яратди. Мазкур олимлар томонидан болалар ҳикоялари таснифлаб чиқилган. Ушбу таснифлаш асосини фикр билдириш манбаси, яъни: нарсалар тавсифлаш, адабий матнларни айтиб бериш, шахсий ва жамоавий тажриба ҳақида ҳикоя қилиш, ижодий ҳикоя қилиш ва бошқалар ташкил этади.

Монологик нутқни ривожлантириш назарияси ва методикасини янада ривожлантириш болаларнинг раван нутқни ҳамда монологик фикр билдиришнинг турли тоифаларини ўзлаштириб олишларининг ўзига хос жиҳатларини чуқур тадқиқ қилиш билан тавсифланади (Н.Ф.Виноградова, В.В.Гербова, О.С.Ушакова ва бошқ.). Изоҳловчи нутқнинг ўзига хосликлари (Н.Н.Поддяков, Н.И.Кузина), мулоҳаза тоифасидаги фикр билдириш (А.В.Запорожец, Р.И.Никольская, В.И.Яшина) хусусияти ўрганилади ва улар асосида болаларга турли тоифадаги монологларни ўргатиш методикаси яратилади.

Ф.А.Сохин, О.С.Ушакова ва уларнинг шогирдлари томонидан раван нутқни шакллантиришнинг турли соҳалари бўйича бажарилган тадқиқотлар раван нутқнинг шунчаки мантиқийлиги, изчиллигидан ташқари янада аниқроқ баҳолаш мезонларини қидириб топишни асосий вазифалардан бири қилиб қўяди. Раванликнинг асосий кўрсаткичларидан бири сифатида сўзлар, гаплар ва фикрлар қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқа воситаларидан фойдаланилган ҳолда матнни таркибан тўғри тузиш маҳоратини шакллантириш қабул қилинган.

Т.И.Гризикнинг тадқиқотлари раван нутқнинг нутқий кўникмаларини шакллантиришга бағишланган. Ушбу масалаларни немис педагоги Гертруд-Мари Брумме ҳам ўрганади.

Ўзбекистон Республикасида ҳамда Қорақалпоғистонда ўтказилаётган тадқиқотлар (Ф.Р.Қодирова, Р.М.Қодирова, Г.Жумашева, Д.Бобоева, Н.Нурмухаммедова ва бошқ.) мактабгача катта ёшдаги болаларга она (ўзбек) тилини ва айна пайтда иккинчи тилга ўргатишнинг энг самарали воситалари ва методларини топишни асосий вазифалардан бири сифатида қўйганлар.

• Нутқий ривожланиш масалалари бўйича фаннинг турли соҳаларида бажарилган тадқиқотлар таҳлили қуйидаги

тенденцияни аниқлаш имконини берди: барча тадқиқотчилар бола нутқини ва унинг ривожланиш жараёнини алоҳида ажратиб қўйилган ҳолатда эмас, балки катталарнинг болага педагогик таъсири билан ўзаро боғлиқ ҳолда кўриб чиқадилар. Мазкур ёндашув жуда ўринлидир, зеро рус, чет эл ва мамлакатимиз фанидаги замонавий тадқиқотлар «нутқни ўзлаштириш ва ижтимоий ҳамкорлик қилиш – ўзаро бир-бирига боғлиқ жараёнлар, нутқни ривожлантириш – тўсатдан бошланадиган жараён эмас, балки у ижодий жараёндир», деган тезисларга асосланади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Замонавий нутқ тадқиқотларига нисбатан тизимли ёндашув нимани англатади?
- Болаларга она тилини ўқитиш, уларнинг нутқини ривожлантириш масалалари бўйича психологлар ва педагогларнинг фикрлари нималарда бир-бирига мос тушади?
- Илмий-методик адабиётларда нутқни ривожлантиришнинг қайси масалалари кўпроқ ёритилган?
- Нутқий фаолият механизмлари ва уларнинг болаларга она тилини ўқитишга таъсирини ўрганувчи психофизиологик тадқиқотларни тавсифланг.
- «Нутқни ривожлантириш» тушунчасини илмий асослаб беринг.
- А.Н.Гвоздевнинг «Болалар нутқини ўрганиш масалалари» асарининг нутқ методикаси учун аҳамиятини айтиб беринг.
- 20-60-йиллардаги чет эл фанида онтогенезни ўрганиш бўйича ўтказилган асосий тадқиқотларни (Ж.Пиаже, П.Скиннер, Н.Хомский, Ж.Миллер) асослаб беринг.
- Россиядаги нутқ онтогенезига оид тадқиқотларни (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, А.А.Леонтьев ва бошқ.) тавсифланг.
- Ф.А.Сохиннинг мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш соҳасидаги янгиликлари ва хизматлари нималардан иборат?
- Ўзбекистон Республикасида боланинг она тилидаги нутқини ривожлантириш ва уни иккинчи тилга ўргатиш методикаси масалалари бўйича ўтказилаётган тадқиқотларни тавсифлаб беринг.

V-МАВЗУ. МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИДА НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ДОИР ИШЛАР ТИЗИМИ

Болалар нутқини ривожлантириш соҳасида мактабгача таълим муассасасида амалга ошириладиган ишларнинг мақсад ва вазифалари.

Нутқни ривожлантириш дастурининг илмий асоси.

Барча ёш босқичларида болалар нутқини ривожлантиришга доир педагогик ишлар мазмуни ва шарт-шароитлари.

Болалар нутқини ривожлантириш соҳасида мактабгача таълим муассасасида амалга ошириладиган ишларнинг мақсад ва вазифалари

Болани ҳар томонлама ривожлантириш унинг инсоният тажрибаси, унинг билимлари, қобилиятлари ва маданиятининг сақловчиси бўлган катталар билан мулоқоти туфайли инсониятнинг кўп асрлик тажрибасини ўзлаштириш асосидагина амалга оширилади. Бу тажрибани фақат инсоний мулоқотнинг энг муҳим воситаси – тил орқалигина бериш мумкин.

Болаларга она тилини ўргатиш ва уларнинг нутқини ривожлантиришга доир ишлар мактабгача таълим муассасасидаги таълим-тарбия ишлари ичида алоҳида ўрин тутади. Ушбу ишнинг мақсади қуйидагилардан иборат: болаларга нутқий мулоқотнинг муҳим шакли – оғзаки нутқни адабий тил меъёрларига мувофиқ ҳолда эгаллашни, тўлиқ кўринишда эса тушуниш ва фаол нутққа киришишни ўргатиш. Мазкур мақсаддан келиб чиққан ҳолда мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш борасидаги вазифалар қуйидагилар ҳисобланади:

- Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш;
- Луғатни бойитиш, мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш;
- Нутқнинг грамматик тўғрилигини такомиллаштириш;
- Оғзаки (диалогик) нутқни ўргатиш;
- Равон нутқни ривожлантириш;
- Бадиий сўзга қизиқишни тарбиялаш;
- Савод ўрганишга тайёрлаш.

Нутқ ва мулоқот масалаларини, мактабгача даврдаги болаликнинг барча ёш босқичларида ушбу йўналишдаги педагогик ишлардан кўзда тутилган вазифаларни батафсил кўриб чиқамиз.

Гўдаклик ёши: 0-1

Бола ҳаёти катталар ҳаёти ва фаолиятига уйғунлашган бўлади. Айти пайтда болада унга таъсир ўтказиш учун бирон-бир ўзига хос инсоний воситага мавжуд бўлмайди. Бу мазкур ривожланишнинг асосий генетик вазифаси – кичкинтойларда катта одам билан мулоқотга киришиш қобилияти ва воситаларини шакллантиришдан иборатдир. Эмоционал-эркин мулоқот – ушбу ёшдаги етакчи фаолият тури ҳисобланади.

Боланинг бошқалардан ажралиб қолиши, катталар билан эмоционал мулоқотларнинг етишмаслиги бола ҳаётининг дастлабки ойларидан бошлаб унинг етарли даражада ривожланмаслигига олиб келиши мумкин.

Боланинг катталар билан мулоқотининг дастлабки белгилари «жонланиш комплекси», яъни боланинг катталарга нисбатан эмоционал-ижобий муносабати кўринишида пайдо бўлади. 2-2,5 ойдан бошлаб кичкинтой мулоқотга киришишни фаол талаб қила бошлайди.

Мулоқотнинг биринчи шакли – эмоционал-эркин (вазият-шахс) шаклдир. Бу бошқа одамга бўлган қизиқиш, унга нисбатан эмоционал муносабат билан тавсифланади. Мулоқотнинг бундай шакли бола ҳаётининг биринчи ярим йиллигига хос ҳолатдир.

Мулоқотнинг янада ривожланган иккинчи шакли – яъни, эмоционал-воситали (вазиятли-амалий) шакли бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида рўй беради. Бу мулоқот предметлар орқали воситали мулоқотга айлантирилади. Ушбу ёшда боланинг қизиқишлари атрофдаги оламга йўналтирилгандир. Унда янги таассуротларга эҳтиёж ёрқин пайдо бўлади. Бу ёшдаги ривожлантириш вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Болалар муассасаларида, оилада болага ғамхўрлик кўрсатаётган катталарга нисбатан эмоционал боғлиқлик ва ишонч ҳиссини тарбиялаш.

- Унга нисбатан ижобий диққат-эътиборга бўлган эҳтиёжни қондириш.

- Кичкинтойнинг уни ўраб турган атроф-оламга ва унинг ўзига нисбатан қизиқишни ривожлантиришга кўмаклашиш.

Илк ёш: 1-3

Илк ёшдаги ижтимоий ривожланиш вазияти ва унинг генетик вазифаси. Бола ҳаётининг биринчи йили охирига келиб эришган натижалари янги ижтимоий ривожланиш вазиятини қуришни талаб қилади. Бу боланинг катта одам билан биргаликда фаолиятига оид вазиятдир. Ушбу биргаликдаги фаолият мазмуни – предметлардан фойдаланишнинг жамоатчилик томонидан ишлаб чиқилган усуллари ўзлаштиришдан иборат (бола қошиқ билан овқатланишни, пиёладан ичишни, расм чизишни, стулчага ўтириш ва ҳоказоларни ўрганади).

Мулоқот жадал ривожланишда давом этади, зеро катталар билан бевосита мулоқотсиз предметли фаолият мумкин эмас. Предметли фаолият билан боғлиқ мулоқот фақат эмоционаллигича қолмайди, у нутқий мулоқотга айланади. Шундай қилиб, илк ёшдаги бош вазифа нарсалардан фойдаланишнинг инсоний усуллари ўзлаштириш ва нутқни ривожлантиришдан иборат бўлади.

Бола нарсалар билан ҳаракат қилар экан, ҳаётининг иккинчи йилига келиб, уларнинг жисмоний (ҳажми, шакли, ранги) ва динамик хусусиятларини, масофавий муносабатларини (яқин, узоқ), бутун нарсани қисмларга ажратиш ва қисмлардан бутун нарсани йиғишни (пирамида, матрешка каби ўйинчоқларни қисмларга ажратади ва қайта йиғади) ўзи учун кашф қилади. Бироқ, бола нарсалар билан қанчалик кўп ҳаракат қилмасин, у барибир уларни амалда қўллашнинг жамоатчилик томонидан ишлаб чиқилган усуллари (қошиқ билан овқат ейилади, бўтқа аралаштирилади; сочиққа қўллар, юз артилади; қалам билан расм чизилади ва ҳ.к.) мустақил равишда кашф қила олмайди. Нрсаларнинг вазифаси ва уларни амалда қўллаш усуллари болага катталар ўргатадилар.

Мулоқотга бўлган эҳтиёж, предметли ҳаракатларни ўзлаштириш боланинг ўз фаол нутқини ҳам талаб қилади. Нутқ асосида умумлаштиришлар, фикрлашнинг рамзий вазифаси, яъни реал нарсаларнинг ўрнини алмаштира олиш ҳамда ўрин босувчи нарсалар ва тил белгилари билан амаллар бажариш қобилиятлари ривожланади. Бироқ нутққача предметли

ҳаракатларни (айнан бир нарса билан турли ҳаракатларни ёки турли нарсалар билан айнан бир хил ҳаракатни бажариш), жуфтлик ўйинлари («ку-ку», «шар юмалатиш» ва бошқ.) ривожлантириш ва умумлаштиришга оид узоқ йўлни босиб ўтишга тўғри келади.

Бола учун катта ёшли одам – битмас-туганмас ижобий эмоциялар, қизиқарли таассуротлар ва борган сайин сўз муҳим аҳамиятга эга бўлиб борадиган ўйинлар манбаи ҳисобланади. Катталар билан мулоқотга киришиш, нарсалар ва ўйинчоқларга эгалик қилишга интиларкан. бола ушбу мақсадларга эришиш учун сўздан фойдаланиш ҳақидаги чақириққа жавоб беради. баъзида ўзи ташаббус кўрсатиб, фикр билдиради. Катта ёшли одам бола билан диалогга киришади, боланинг бир сўзли фикрларини грамматик жиҳатдан тўлиқ шакллантирилган иборага айлантириш орқали унинг «камчиликларини тузатади» (Темур дадасининг машинасини кўриб қолди: «Би-би, дала». Она: «Дадасининг машинаси. Кетдик, дадага борамиз»).

Бола тилни фаол ўзлаштиради. Сўз ортида турган тасаввур ягона ўхшашликдан («ляля» - катта ва кичик қўғирчоқ) кўпроқ ўхшатишларгача, кейинроқ эса нисбатан аниқ умумлаштирмаларгача («мол» сўздан сигир, қўй, эчки ва от-эшакларни ифодалашда фойдаланишдан бошлаб кейинчалик «мол» сўзини фақат сигир ва бузоқчаларга нисбатан қўллашгача) ривожланади. Айни битта сўз ёрдамида кўп образли муносабатлар ифодаланади («нанна» сўзи бир вақтнинг ўзида «бу нон», «нон беринг», «нон тушиб кетди» каби маъноларни англатиши мумкин ва ҳ.к.). Бола аста-секин бу муносабатларни грамматик жиҳатдан расмийлаштирилмаган икки сўзли. кейинроқ эса уч сўзли гаплар орқали ифодалашни ўрганади. Иккинчи йилнинг охирига келиб дастлабки грамматик шакллар пайдо бўлади. Боланинг сўз заҳираси ортади. 1 ёшда – 1 ёшу 6 ойда сўз заҳираси 30-40 та сўзни ташкил қилади. Фикрлар асосан бир таркибли гаплардан иборат бўлади. Бунда нонутқий мулоқот воситалари (ифодалади ҳаракат, бевосита намоёйиш қилиш, қўзларнинг тўқнашуви, мимикалар, имо-ишоралар ва бошқ.) ҳамон ҳукмрон бўлади. Бола маиший вазиятлар маъносини ва уларда қўлланилаётган нутқ мазмунини тушуниб етади.

1 ёшу 6 ой – 2 ёшга келиб боланинг сўз заҳираси 200-300 тагача ўсади. Унинг фикрлари грамматик жиҳатдан

расмийлаштирилмаган икки-уч таркибли иборалардан иборат бўлади. Бола билан катта ёшли одам бевосита мулоқотга киришган вазиятда эса нутқий мулоқот етакчи мулоқот турига айланади.

Бола ҳаётининг учинчи йилига келиб нутқ ривожланиши кўпроқ кенг қамровли вазифалар доирасида, энг аввало катта ёшли яқин қариндошлари ва болалар билан муносабатга киришиш ҳамда улар билан биргаликда ҳаракат қилиш (нутқнинг коммуникатив вазифаси), атроф-оламни билиш (нутқнинг интеллектуал вазифаси) орқали давом этади. Бола нутқий мулоқотнинг асосий шаклини – диалогик нутқни ўзлаштиради. У ташаббус кўрсатиб фикр билдиришни, саволлар беришни, жавоб кутишни, ўзи ҳам саволларга жавоб беришни, атрофдагиларга илтимос ва таклифлар билан мурожаат қилишни ўрганади.

Бола ўз истак-хоҳишлари, ҳиссиётлари, фикрларини ифодалаш, кутилаётган натижаларга эришиш учун сўзлардан фойдаланади. Бироқ бола томонидан фойдаланилаётган сўзлар фонетик жиҳатдан анча номукамал бўлиб, у кенг қамровли маъноларни англатади. Сўз ва предметли ҳаракатларни қўллаш ва улар билан мос равишда ҳаракат қилиш орқали катта ёшли одам бола билан ўзаро бир-бирини тушунишни ва унинг тилини бойитишни йўлга қўяди.

Бола ташаббус кўрсатиш орқали мулоқот субъекти, тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида чиқади. Ўзини тушунишларига интилиш, ўз хоҳиш-истакларининг бажарилишига эришиш болани тўғри сўзлашга мажбур қилади. Ушбу ёшда тенгдошлари билан мулоқотга киришиш эмоционал алоқа ўрнатиш ва ўз шахсига эътиборни жалб қилишга ёрдам беради: болалар бир-бирлари билан ўйнаш жараёнида ўз ҳаракатларини нутқ билан шарҳлаб борадилар, аммо ҳозирча улар бир-бирига тўғридан-тўғри юзланиб, мурожаат қилмайдилар.

Бола ҳаётининг учинчи йилига келиб боланинг тил муҳитидаги фаол йўналтирувчи фаолияти бошланади. Бу қувончли кечинмалар таъсири остида вужудга келадиган товушлар билан турли ўйинларда («шовқинли қўшиқлар») ва оддий сўз ижодкорлигида («гольф-мольф», «ўйин-пўйин» ва бошқ.) кўринади.

Қулай шарт-шароитларда мулоқотнинг учинчи йилига келиб бола катталар билан мулоқотда кўргазмали-таассуротли вазиятга таянмаган ҳолда ўз тассуротларини кўриб нутқда

ифодалай бошлайди. Болалар ўзлари кўриб чиққан китоблари, тинглаган эртаклари ва ўзларининг илгариги тажрибалари ҳақида («Мустақиллик майдони»га. ҳайвонот боғига уюштирилган саёҳат, Қорбобо совғалари ва бошқалар ҳақидаги хотиралар) фикр билдира бошлайдилар.

Бола ҳаётининг иккинчи йилида нутқий ривожлантириш вазифалари: Нутқни тушуниш. Болага энг оддий, унинг ўзига таниш бўлган маиший вазиятлар, жараёнлар ва ўйин вазиятларини очиб берувчи осон тушуниладиган сўзлар ва оддий иборалар заҳирасини кенгайтириш. Одамлар, хонадаги ва ундан ташқаридаги нарсалар, ҳайвонлар, ўсимликлар, уй-жойлар ва уларнинг вазифасини ифодаловчи сўзлар заҳирасини аста-секин кенгайтириб бориш.

- «Кўмакчилар» ва равишлар ёрдамида ифода қилинадиган вазиятларни тушунишни (иккинчи ярим йилликда), буюмлар сифати, уларнинг ҳажми ва рангини белгиловчи сўзларни тушунишни шакллантириш.

- Катталарнинг мазмунига кўра боғланган 2-3 та ҳаракатдан иборат бўлган топшириқларни диққат билан тинглаш, тушуниш ва бажаришни ўргатиш («коптокни ол ва менга бер»)

Фаол нутқ. Барча режимли вазият жараёнларида ишонч билдирилган ҳис-ҳаяжонли мулоқотни йўлга қўйиш.

- Бола имкони бўлган ҳар қандай нутқий кўринишлар ва воқаллашувларнинг пайдо бўлишига кўмаклашиш.

- Имо-ишоралар ва юз ифодаси билан бир қаторда истак-хоҳишларни ифодалаш ва атрофдагилар билан ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш учун зарур бўлган сўзлардан фойдаланишга; турли сабаблар билан катталар ва болаларга мурожаат қилиш: савол беришга; кўрганларини бир-нечта сўзларда ҳикоя қилиб беришни ўрганишга (йил охирида) ундаш.

- Болаларнинг кишиларни уларнинг ёши ва жинсига мос ҳолда белгиловчи сўзлардан, хонадаги ва хонадон ташқаридаги буюмлардан, айрим ҳайвонлардан ва ўсимликлардан, атрофдаги кишилар ва ҳайвонлар ҳаракатларидан, нотирик ва тирик объектлардан, айрим меҳнат ҳаракатларидан фойдаланишлари учун тегишли ҳолатни вужудга келтириш.

Бола ҳаётининг учинчи йилида нутқий ривожлантириш вазифалари

Нутқ функциялари ва шакллари. Боланинг имкон доирасидаги ва ундан ташқаридаги нутқ воситалари билан фаол мулоқотга киришиш, катталарнинг саволларига ва таклифларига жавоб бериш, ўз истак-хоҳишларини, ҳиссиётларини, фикрларини ифода қилган ҳолда ташаббус кўрсатиб фикр билдиришга интилишини қўллаб-қувватлаш; тенгдошлари ишларига қизиқишини, ўз таасуротларини улар билан ўртоқлашишни исташини, ўйин ҳаракатларини, рўй бераётган ҳодисага муносабатини нутқ билан ифодалашга қизиқишини рағбатлантириш; шахсий тажрибадан келиб чиққан ҳолда боланинг ўзига яқин мавзулар бўйича, ҳайвонлар ҳаёти, транспорт (шаҳар) ҳақида вазиятдан ташқари мулоқот қилишга ундаш.

Луғат. Болаларни буюмлар, уларнинг ҳаракати ва сифатини белгилаш учун сўзлардан фойдаланишга ундаш.

- Луғатни сўзлар билан – кишилар, ўсимликлар, озиқ-овқатлар, кийим-бошлар, мебеллар, уй ҳайвонлари ва уларнинг болалари, ўйинчоқларнинг номлари билан, буюмлар қисмларининг номлари (кўйлак енги ва ёқаси; машина кузови ва гилдираклари) билан бойитиб бориш. Ўйинларда болаларга ҳаракатларнинг сўздаги ифодасини ўз ифода ҳаракатлари ва ўйинчоқлар ҳаракатлари билан таққослашни ўргатиш.

Нутқнинг грамматик қурилиши. Билдирилган фикрларни грамматик расмийлаштиришни, яъни сўзларни ўзгартириш (сони, келишиги ва вақтига қараб), уларни гапда келтириш, кичрайтирувчи-эркаловчи номларни, тугалланган ва тугалланмаган феълларни вужудга келтиришни ўзлаштиришга кўмаклашиш.

Нутқнинг товуш маданияти. Болаларга унлиларни ва оддий ундош товушларни тўғри талаффуз этишни машқ қилдириш.

- Товушга тақлид қилишга оид сўзлардаги товушлар билан мустақил ўйинларни ва ўйин ҳаракатларини турли хил товушлар билан кузатиб боришни қўллаб-қувватлаш.

- Товуш тақлидига қараб персонажларни таниб олишни ўргатиш.

Мактабгача даврдаги кичик ёш (3 - 5 ёш)

Икки ёшдан беш ёшгача бўлган давр нутқий ривожланишдаги аҳамиятига кўра ўзига хосдир: ушбу даврда бола тилга, унинг товуш ва мазмун жиҳатларига юқори даражада берилувчан бўлади. Тилни бойитиш муомалада ва ўз фаолиятида вужудга келадиган янги вазифалар билан рағбатлантирилади ва ўз навбатида уларни янади ривожлантириш учун шароит яратади.

Ушбу ёшда нутқнинг асосий ирсий вазифаси – алоқа функцияси, ижтимоий алоқалар ва атрофдагиларга таъсирдан иборат. Ўйин фаолиятини ривожлантириш, предметли-манипулятив ва индивидуал сюжетли – акс эттириш ўйинларидан биргаликда – ролли, сюжетли-ролли ўйинга ўтиш муносабати билан мулоқотга янги эҳтиёж пайдо бўлади, бу эса нутқий фаолиятга қўшилишнинг янги усулларига – фикр билдиришга – бола фаолиятига оид вазият тузилмасига олиб келади. Фикр билдиришнинг янги вазифавий турлари: ўз ўйин фаолиятини шарҳловчи, шерик хулқини тартибга солувчи, яқин ҳаракатларни режалаштирувчи ва ролларни тақсимловчи турлари пайдо бўлади.

Болалар жилмайиш, кулги, ифодали ҳаракатлар, кўз уриштиришлар каби коммуникация воситаларидан фойдаланадилар. Бунда нутқ фаолияти одатда мувофиқлаштирилган бўлади. Болалар бир-бирининг олдида овоз чиқариб гапирадилар ва кўпинча қўшнисининг гапига эътибор бермайдилар. Тенгдошлар билан диалогни ривожлантириш, амалий ҳаракатларни келишиб олиш, шерик нутқига мос тарзда жавоб бериш ва кейин эса фикрларни келишиб олишда ифодаланади.

Мактабгача даврдаги кичик ёшда вазиятга асосланган нутқнинг (фақат муайян вазиятга нисбатан тушунарли бўлган) мутлақ ҳукмронлигидан нутқнинг вазиятли ва матндан келиб чиқувчи (кўргазмали вазиятдан алоҳида тарзда) воситаларини мос тарзда қўллашга ўтиш рўй беради.

Икки ёшга келиб фонематик тинглаш қобилияти янги кўринишда шаклланади. Мактабгача даврдаги кичик ёшда ўз товуш талаффузини эшитиш ва унга тузатиш кирита олиш, сўздаги умумий ва турлича товушларни ажрата олиш (англай олиш) қобилияти шаклланади. (3-4 та сўздан иборат бўлган қатордаги бир хил товушларни эшита олиш, берилган товушли

2-3та сўзни танлай олиш, сўзни берилган товушни таъкидлаб кўрсатган ҳолда таллаффуз қилиш, ажратиб кўрсатилган товушни тинглаш). Беш ёшга келиб эса товуш талаффузини ўзлаштириш асосан ниҳоясига етади. Талаффузда фақат айрим хатоликлар учрайди: «ш»ли сўзлар ҳар доим ҳам аниқ айтилмайди; «Р» Л билан ёки Љ билан, «Л» эса Љ билан алмаштирилади.

Луғат атроф-муҳитда ўз йўлини тўғри топиб олишнинг кенгайиши туфайли бойиб боради. Бола янги маиший буюмлар, табиат объектлари, ижтимоий ҳаёт кўринишлари билан танишади ва бир вақтнинг ўзида уларнинг номларини билиб олади. Луғат нутқнинг турли қисмлари номлари (от, феъл, сифат), умумлаштирувчи сўзлар (ўйинчоқлар, ҳайвонлар, сабзавотлар, мебеллар ва Ҳ.) ва антонимлар (қарама-қарши маъноли сўзлар) билан тўлдирилади.

Бола кўргазмали вазиятга қарамасдан сўзлардан фойдаланишни ўрганади. Буюмлар ва ҳодисалар, уларнинг муносабати ва алоқалари тўғрисида кўп сонли саволлар беради. Феълларнинг фаоллашуви катта аҳамият касб этади. Феъллардан фойдаланиш нутққа суръат бахш этади, баёний тусдаги қисқа матнларнинг туғилиши учун синтактик асос яратади.

Нутқнинг грамматик қаторини шакллантириш луғатни ривожлантириш билан узвий боғлиқдир. Бола ҳар бир янги сўзни ўзлаштирад экан, уни тўғри ўзгартиришни, гаптаги бошқа сўзларга мослаштиришни, улар ўртасида сўз ясовчи қўшимчалар ўрнатишни ўрганади (қанд-қанддон). Оддий гап тузилмаси такомиллашади, турли тоифадаги мураккаб гаплар, бевосита ва билвосита нутқлар гаплар фаол қўлланилади. Болаларни тилни тадқиқ қилишнинг ўзига хос болалар усулидан (товушлар, қофиялар, сўз ижодкорлиги ўйинлари) фойдаланган ҳолда ўрганадилар. Сўз билан ўзига хос тарзда синов ўтказиш, товуш билан ўйнаш, сўз шаклларини “ушлаб кўриш” болалар томонидан ясалган, катталар луғатида мавжуд бўлмаган сўзлар ва шакллар сонининг кескин ошишига олиб келади. Бу қонуний жараён бутун нутқ ривожининг бориши учун ўта фойдалидир.

Нутқий ривожланишда индивидуал фарқлар доираси кенг. Илк ривожланиш босқичида болалар катталар билан мулоқотда ташаббускор бўлиб, кўп саволлар берадилар (нима учун, нега), таниш эртақларни жон деб айтиб берадилар,

ўйинлар тўплами, суратлар бўйича кичик ҳикоялар тўқийдилар, билишга иштиёқманд эканликларини намоёиш этадилар. қувноқ сўзлар ва қофиялар ўйлаб топадилар. Улар тенгдошлари билан биргаликдаги ўйинларда нутқни фаол қўллайдилар.

Нисбатан суст болалар катталар билан мулоқотда ташаббус кўрсатмайдилар. бироқ улар катталарнинг расмларни кўриш, янги ўйинчоқлар билан ўйнаш, уйдаги ана шундай ўйинчоқлар тўғрисидаги саволларга жавоб бериш ҳақидаги таклифларига иштиёқ билан жавоб берадилар. Тенгдошлари билан биргаликда ўйинларни йўлга қўяр эканлар, бундай болалар кўпинча мулоқотнинг сўзсиз воситаларини қўллайдилар. Улар педагогни ундаш учун товушлар ва сўзлар билан ўйнайдилар (муаммоли ўйин вазиятларида).

Мактабгача кичик ёшдаги болалар нутқни ривожлантиришга доир вазифалар.

Нутқ вазифаси ва шакли. Катталар билан кўргазмалли вазиятдан четга чиқадиган мавзулар бўйича мулоқот қилишни йўлга қўйиш. Тенгдошлар билан жамоавий ўйинларда ўйинга киришиб кетиш учун шароитлар яратиш. Ўз нутқ фаоллиги пайдо бўлишини рағбатлантириш: мулоқотдаги шерикларга илтимос ва таклифлар билан мурожаат қилиш; ўйин вазиятлари, ўрин босувчи буюмлар, ролларни белгилашда нутқдан фойдаланиш. Буюмлар хусусиятлари ва уларнинг қандай мақсадда ишлатилишига, турмушдаги сабабли алоқалар ва муносабатларга қизиқишни, қизиқтираётган масалага оид саволларни ва қисқа матн шаклидаги (3-4 та гап) мулоҳаза ва фикрлашларни рағбатлантириш.

Луғат. Болаларни буюмларнинг янги номлари, уларнинг сифати, умумлаштирувчи номлари билан таништириш, қиёслашда қарама-қарши маъноли (антонимлар) сўзлардан фойдаланишга, кўргазмалли вазиятга таянмасдан луғатдан фойдаланишга ундаш.

Грамматик қурилиш. Янги сўзларни грамматик жиҳатдан ўзгартиришга ва гапдаги сўзлар билан келиштиришга ундаш. Сўзлар ва уларнинг шаклларини мустақил равишда ҳосил қилиш, номлар ўртасидаги расмий-семантик алоқаларни тадқиқ қилишнинг ўзига хос болаларча усули сифатида сўз ижодкорлигидан фойдаланиш. Нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги алоқаларга оид ўз тушунчаларини

мураккаблаштирилган гап тузилмаси (ёйилган оддий, боғланган қўшма [гап] ва эргашган қўшма [гап]) орқали акс эттириш.

Нутқнинг товуш маданияти. Фонематик қабул қилишни ривожлантириш (берилган у ёки бу товушни талаффузда ажратиш ва сўзда эшитиш қобилияти). Артикуляцияни, унлиларни ва оддий ундош товушларни аниқ талаффуз қилиш, шовқин билан чиқувчи ва сонор товушларни тўғри талаффуз этишни ўзлаштириш қобилиятини такомиллаштириш. Нутқнинг ифода жиҳатини, нутқ суръатини, овоз кучини, нутқий нафасни эркин тартибга солиш қобилиятини ривожлантириш.

Мактабгача даврдаги катта ёш (5-7 ёш)

Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда эришилган асосий натижалар мулоқот соҳасидаги чуқур ўзгаришлар билан боғлиқдир. Тенгдошлар билан мулоқот қилиш биринчи ўринга ўтади. Бола ўз тенгдошини катталардан афзал кўра бошлайди. Ўйин жараёнидаги ўртоғига қаратилган нутқ катталар билан бўлган мулоқотга қараганда анча мазмунлироқ бўла бошлайди. Шерик билан диалог — мувофиқлаштирилган предметли ва нутқий фаолият тусига эга бўлади. Болалар энди қўшнилари эътиборини жалб қила оладилар, ўзлари ҳам унинг ишлари ва билдирган фикрлари билан қизиқадилар.

Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқининг вазифалари турличадир. Нутқдан атрофдагилар билан алоқа ўрнатишда, ўзига, ўз ишларига ва кечинмаларига диққатни жалб қилишда, бир-бирини ўзаро тушунишда, шерик хулқига, унинг фикри ва ҳиссиётларига таъсир кўрсатишда, ўз фаолиятини ташкил этишда, ўйиндаги ўз ўртоғининг ҳаракатларини мувофиқлаштиришда фойдаланилади. Нутқ атроф-муҳит ҳақидаги муҳим билим манбаи, табиат, нарсалар ва одамлар дунёси ҳақидаги тасаввурларни қайд этиш воситаси, билиш фаолияти воситаси бўлиб хизмат қилади. Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг нутқи шунингдек, объектив алоқаларнинг ўзига хос соҳаси сифатида намоён бўлади, у буларни сўз, товуш, қофиялар ва фикрлар билан ўйнаб туриб англайди.

Ўзининг амалий, билиш ва шахсий эҳтиёжларини қондириш учун бола мавжуд барча воситалардан, вазиятдан

келиб чиқиб эркин билдирилган фикрлардан, нонутқий воситалардан (имо-ишоралар, юз ифодаси, ҳаракат) ва матнли нутқдан (фойдаланилган воситалар асосида тушунарли булган) фойдаланади. Нутқнинг барча турлари ва шакллари тил шахсининг такрорланмас индивидуал қиёфасини яратган ҳолда ўзаро ҳамжиҳатликда мавжуд бўлади.

Диалогни ривожлантириш нафақат шунчаки нутқнинг муайян композицион шаклни ўзлаштириш, балки боланинг ижтимоий ва шахс жиҳатдан шаклланишининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Диалогик мулоқот нафақат алоқа (интеллектуал мазмун) ва ўз манфаатларига йўналишни, балки шерикнинг нутқгаи-назарини, унинг қизиқишлари, истаклари, кайфиятини ҳисобга олишни ҳам кўзда тутати. Болалар бундай тажрибани кооператив тусдаги фаолият (биргаликда яшаш, чизиш, жамоа ўйинларини ўйнаш) натижасида тўплайдилар. Тенгдошлари билан мулоқот қилишда бола нутқи мазмундорликка (мулоқот вазиятидан қатъий назар мазмун фақат тил воситаларидан фойдаланиш орқалигина тушунарли) эга бўлиши исботланган.

Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг диалогик мулоқоти негизида нутқнинг янги шакли – монолог туғилади ва шаклланади. У боланинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари, атроф-муҳит ҳақидаги билимларини ўртоқлашиш истаги оқибатида вужудга келади. Бунда нутқ қисқа ҳикоя шаклига эга бўлади. Ҳикояда албатта болани лол қолдирган ва уни ҳаяжонга солган бирон-бир қизиқ ҳодиса (табиат қўйнидаги қизиқарли учрашув, укасининг кулгили ҳаракатлари ва ҳ.к.) акс этади. Мактабгача ёшдаги болалар таниш эртақларни, мультфильмлар мазмунини айтиб беришни, эшитганларини сўзлаб беришни хуш кўрадилар.

Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг энг муҳим ютуғи – жаранглаётган нутққа қизиқишнинг шиддат билан ривожланиши, тил фаолиятини энг оддий англашнинг шаклланишидир. Сўзга нисбатан лингвистик муносабат дабдурустдан товуш, қофия, мазмун билан ўтказиладиган ўйинларда, сўз аҳамияти ҳақидаги саволларда, уларнинг жарангдорлиги ва мазмунида кўринади. Тил воқелигини англаш унинг барча – фонетик, лексик, грамматик томонларини қамраб олади. Сўзга нисбатан онгли муносабат лугатни такомиллаштиришга (антонимлар, синонимлар, кўп маъноли сўзларни тушуниш), нутқнинг товуш маданиятини

ривожлантиришга (товуш талаффузи, тинглаш қобилияти, интонация ифодавийлиги), нутқнинг грамматик тўғрилигини шакллантиришга (морфология, сўз яшаш, синтаксис), равон нутқни ривожлантиришга таъсир кўрсатади.

Луғатни ривожлантиришда унинг сифат жиҳатидан такомиллаштирилиши олдинги ўринга чиқади. Бу антонимия (ўткир-ўтмас, аччиқ-чучук), синонимия (ўткир, учкир, чархланган), кўп маънолилиқ (ўткир пичоқ, аччиқ қалампир, ўткир тил) каби ҳодисаларни тушуниш ва улардан нутқда фаол фойдаланишга тааллуқлидир. Болалар табиат ҳодисалари, нарсалар, инсонларнинг ҳатти-ҳаракатларини таққослашда турлича ва умумий хусусиятларни ажратишни ҳамда акси ва яқин маъноли сўзлар, қиёслашлар, аниқ феъллар, ўхшатишлар ёрдамида уларни нутққа олиб киришни ўрганадилар. Сўз яшашда синоним ёки антонимни танлаб олиш усуллари болаларни кўп маъноли сўзлар билан таништиради. Буюмлар функцияларини таққослаш асосида умумлаштирувчи номлар шаклланади (ҳайвонлар, идиш-товуқлар, транспорт ва ҳ.).

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш шунингдек, тил воқелигини энг оддий тарзда англашни шакллантириш билан ўзаро боғлиқдир. Мактабгача катта ёшдаги болалар сўзлар, товушлар, қофиялар (помидор-коридор) фаол ўйнайдилар. Улар сўз жаранглашидаги умумий ва турлича товушларни белгилай оладилар, артикуляция ёки акустик жиҳатдан яқин товушларни (С-Ш, С-З, С-Съ) фарқлашга қодирлар, шеър, мақол ёки тез айтишдаги 4-5 та сўзда учраган товушларни белгилай оладилар. Болалар аралаш товушлардан иборат бўлган тез айтишларни аниқ талаффуз этишни машқ қилишни, уларни турли тезликда, турли овоз баландлигида ва турлича оҳангларда айтишни ёқтирадилар.

Мактабгача даврдаги катта ёшда нутқнинг грамматик жиҳатдан тўғрилигини шакллантириш нутққа нисбатан танқидий муносабатнинг пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги, аниқ ва тўғри гапиришга интилиш билан боғлиқдир. Тўғрилиқка интилиш грамматиканинг барча соҳаларида, яъни – морфологияда (шаклнинг аниқ шаклланишида, кўп турдаги шаклларни ўзлаштиришда), сўз яшашда (нон учун – нондон, туз учун – туздон), синтаксисда (оғзаки нутқ тузилмасини бартараф этиш: «ва» боғловчисини кўп марта қўллаш орқали гапни «чўзини» ҳамда бир гапда тўғридан-тўғри ва билвосита нутқни аралаштириб юбориш)

пайдо бўла бошлайди. Нутқнинг грамматик тўғрилигига ингилиш бола ҳаётининг еттинчи йилида рўй беради. Беш ёшли бола ҳали ҳам иштиёқ билан грамматик шаклларни ўйнайди ва айнан сўз билан амалга ошириладиган ана шу синовгина нутқнинг грамматик тўғрилигини янада ривожлантириш учун шарт-шароит яратади.

Луғатни ривожлантириш, нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш, грамматик тўғрилиқни шакллантириш, равон нутқ тузиш усулларини ўзлаштириш (боғловчилар, ўрин-ҳол, лексик такрорлашлар, синонимлар ёрдамида гапларни боғлаш воситалари; тавсифлаш, баён қилиш тузилмаси) билан узвий боғлиқдир. Кўп турдаги вазифаларни бажариш муносабати билан диалогик нутқ негизида ривожлангани ҳолда нутқнинг барча жиҳатлари тилни англашни шакллантиришга тўғридан-тўғри боғлиқ ҳолда бўлади ҳамда бунинг учун боланинг катталар билан муайян шаклдаги мулоқот турига муҳтож бўлади. Бу нафақат ташқи дунё ва бошқа одамни англашга, балки тилнинг ўзини, унинг тузилиши ва фаолият юритишни англашга ҳам йўналтирилгандир.

Нутқий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари киришувчанлик кўринишларида ҳамда айна пайтда тил ва равон нутқни эгаллаш суръатида ифодаланади. Кўпчилик болалар ўз ҳаракатларини шарҳлашни, атрофдагилар эътиборини ўзига жалб қилишни хуш кўрадилар. Бунда айрим болаларда нутқий мулоқот амалий фаолият билан зид келади ва бунинг натижасида бундай кўп гапирувчи болакай иш бажаришда гуруҳдаги бошқа болалардан ортда қола бошлайди. Унчалик киришимли бўлмаган болалар кам сўзлайдилар, лекин одатда улар амалий вазифаларни тез ва тўғри ҳал этадилар.

Равон нутқнинг пайдо бўлиш муддати ва маҳсулдорлиги ҳам фарқ қилиши мумкин. Илк турдаги нутқий ривожланишда махсус тайёргарликсиз ҳикоя қилиб бериш 4-5 ёшдан бошланади. Болалар сеҳрли эртақларни, бўлган воқеаларни бир-бирига сўзлаб берадилар, ўйинчоқлардан фойдаланган ҳолда ўзига хос ҳикоялар тўқийдилар. Агарда бола етти ёшида таниш анъанавий эртақни («Зумрад ва Қиммат» каби) мустақил ҳикоя қилиб бера олса, ўйинчоқлар, суратлар асосида кичик оғзаки иншо тўқий олса – бу ҳаммаси меъёридалигидан далолатдир.

Мактабгача катта ёшдаги болаларни нутқий ривожлантиришга доир вазифалар. Нутқнинг вазифаси ва шакли. Боланинг ўз тенгдошлари шахсига ва фаолиятига қизиқишини қўллаб-қувватлаш, биргаликдаги ўйинлар ва машғулотларда уларнинг диалогик нутқни йўлга қўйишларига кўмаклашиш.

- Турли мулоқот воситалари, яъни – сўз, юз ифодаси (мимика), пантомимадан муайян вазиятни ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган ҳолда фойдаланишни ўргатиш.
- Болаларнинг ўз ташаббусига кўра ёки катталарнинг таклифига кўра ҳикоя қилиб беришга қизиқишини қўллаб-қувватлаш, эртақлар, суратлар ва ўз шахсий тажрибасига оид таассуротларнинг сўздаги мазмунини қисқа ҳикоя, мулоҳаза, тавсифлар ёрдамида ифодалашни ўргатиш.
- Дабдурустдан тугилган сўз ижодкорлигида, товушлар ва қофиялар билан ўтказиладиган ўйинларда, сўзлар билан амалга ошириладиган синовларда, уларнинг жарангдорлиги ва аҳамияти, сўзлар мазмунини талқин қилишда кўзга ташланадиган сўзларга қизиқишни қўллаб-қувватлаш. Тил воқелигини энг оддий англашни ривожлантириш, болаларни «товуш», «сўз», «гап» атамалари билан таништириш.

Луғат. Сўзнинг мазмун жиҳатлари ҳақидаги тасаввурларни такомиллаштириш, болалар нутқларини антонимлар, синонимлар, кўп маъноли сўзлар, умумлаштирувчи номлар билан бойитиш, образли сўзлар, қиёслашлар, ўхшатишлар, аниқ феълларни фаоллаштириш.

Нутқнинг грамматик қурилиши. Сўз ўзгартиришдаги қийин ҳолатларни (кўпликдаги отнинг бош ва қаратқич келишиги, ўзгармайдиган отлар, буйруқ майллари, феъллар шакллари, тугалланган ва тугалланмаган феъл шаклларини вужудга келтириш) ўзлаштиришга ёрдам бериш.

• Феъллар, отлар ва сифатдан сўз ясаш усулларини шакллантириш. Гап тузилмасини такомиллаштириш, турли хил тузилмадаги – оддий, қўшма гапларнинг, бировлар нутқининг фаол қўлланилишига ёрдамлашиш. Грамматик воситаларни ўрганиш жараёнида нутққа нисбатан танқидий муносабатни, тўғри гапиришга интилишни қўллаб-қувватлаш.

Нутқнинг товуш маданияти. Фонематик қабул қилишни, нутқнинг талаффуз ва ифода жиҳатларини ривожлантириш. Артикуляция ва акустика жиҳатидан яқин товушларни (қаттиқ

ва юмшоқ, жарангли ва жарангсиз, шувулловчи, сонор) эшитишда ажрата олиш ва уни тўғри талаффуз этиш.

- Сўзлардаги, тез айтишлардаги, қисқа шеърлардаги товушларни тўғри ифодалашни машқ қилдириш. Ифода, интонация суръати ва баландлигини беихтиёр тартибга солишни ўргатиш.

Юқорида баён қилинганлар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, мактабгача бўлган босқичдаги катга ёшга етиб инсон ҳаётининг энг муҳим даврларидан бири — унинг биринчи «дорилфунуни» ниҳоясига етади. Аммо ҳақиқий дорулфунун талабасидан фарқли равишда бола бирданига барча факультетларда таълим олади. У жонли ва жонсиз табиат сирларини ўрганади (албатта, имкон даражасида), математикадан дастлабки сабоқ олади. Шунингдек, энг оддий нотиклик курсини ҳам ўтади, ўз фикрларини мантиқан ва ифодали баён қилишни ўрганади. Филология фанларини ўрганиш натижасида нафақат бадиий адабиёт асарларини эмоционал қабул қилишни, унинг қаҳрамонларига қайғуришни, балки бадиий ифодалиликка оид тил воситаларининг энг оддий шаклларини ҳис қилиш ва тушуниш кўникмаларига ҳам эга бўлади. Бола кичик тилшуносга айланади, чунки у нафақат сўзларни тўғри талаффуз қилиш ва гап тузишни, балки сўзлар қайси товушлардан ва гаплар қайси сўзлардан ташкил топишини англаб олишни ўрганади. Буларнинг барчаси мактабда муваффақиятли таълим олиш, бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш учун зарурдир.

ХУЛОСАЛАР

- Мактабгача таълим муассасаларида болаларни нутқий ривожлантириш соҳасидаги ишларнинг мақсади — болаларга нутқий мулоқотнинг муҳим шакли — оғзаки нутқни адабий тил меъёрларига мувофиқ ҳолда эгаллашни, тўлиқ кўринишда эса тушуниш ва фаол нутққа киришишни ўрганишни ўргатишдан иборат.

- Бола нутқини ривожлантириш борасидаги вазифалар — бу нутқнинг товуш маданиятини гарбиялаш; луғатни бойитиш, мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш; нутқнинг грамматик тўғрилигини такомиллаштириш; оғзаки (диалогик) нутққа ўргатиш; равон нутқни ривожлантириш; бадиий сўзга қизиқишни тарбиялаш; савод ўрганишга тайёрлаш.

- Ғудаклик ёши (0-1) учун мулоқотнинг икки шакли хос: эмоционал-эркин (вазиятли-шахсли); эмоционал-воситали (вазиятли-амалий) шакли.

- Илк ёшда (1-3) боланинг нарсалардан фойдаланишнинг инсоний усуллари ўзлаштириши ва нутқини ривожлантириш асосий вазифа ҳисобланади.

- Икки ёшга келиб боланинг луғат захираси 200-300 та сўзга етади.

- Бироқ бола томонидан фойдаланилаётган сўзлар фонетик жиҳатдан номукамал бўлиб, у кенг қамровли маъноларни англатади.

- Мактабгача даврдаги кичик ёшда (3-5) вазиятга асосланган нутқнинг мутлақ ҳукмронлигидан нутқнинг вазиятли ва матндан келиб чиқувчи воситаларини мос тарзда қўллашга ўтиш рўй беради. Ўшбу ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда индивидуал фарқлар қамрови жуда кенг бўлади.

- Мактабгача катта ёшдаги (5-7) болаларда нутқий ривожланишдаги асосий натижалар мулоқот соҳасидаги чуқур ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади. Бунда тенгдошлар билан мулоқот қилиш олдинги ўринга ўтади.

- Диалогни ривожлантириш боланинг ижтимоий ривожланишида ва унинг шахс сифатида шаклланишидаги муҳим таркибий қисмлар ҳисобланади.

- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг диалогик нутқи негизида нутқнинг янги шакли – монолог юзага келади ва шаклланади.

- Мактабгача катта ёшдаги бола эришган энг муҳим ютуқлар – бу жаранглаётган нутққа нисбатан қизгин қизиқиш, тил борлигини энг оддий тарзда англашни шакллантиришдан иборатдир.

- Луғатни ривожлантириш, нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш, грамматик жиҳатдан тўғрилиқни шакллантириш, равон нутқ тузилишини ўзлаштириш билан узвий боғлиқдир.

- Мактабгача даврдаги катта ёшда инсон ҳаётининг энг муҳим давларидан бири, унинг биринчи «дорилфунуни» ниҳоясига етади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш борасида мактабгача таълим муассасасида амалга ошириладиган ишлар мақсадини тавсифлаб беринг.
- Ғўдакнинг дастлабки мулоқот шакли хусусиятлари нималардан иборат?
- Эмционал-воситали мулоқот шакли нима ва у бола нутқини ривожлантиришда қандай аҳамиятга эга?
- Илк ёшдаги бола нутқини ривожлантиришнинг хусусиятлари нималардан иборат?
- Илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш борасидаги вазифаларни тавсифлаб беринг.
- Бола нутқини ривожлантириш учун 2 дан 5 ёшгача бўлган даврнинг ўзига хос муҳим ўрин тутиши нималарда ифодаланади?
- Мактабгача кичик ёшдаги болалар (3-5) нутқини ривожлантириш борасидаги вазифаларни тавсифланг ва уларнинг илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришга доир вазифалардан нимаси билан фарқланишини аниқланг.
- Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш борасида эришилган натижалар нималарга боғлиқ? Нега шундай ўйлаётганингизни асослаб беринг.
- Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришдаги асосий вазифалар нималардан иборат?
- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг тил борлигини англаб етишлари нималарда кўринади ва у боланинг она тилини ўзлаштиришига қандай таъсир кўрсатади?
- Болаларни нутқий ривожлантиришдаги индивидуал фарқлар нималарда ифодаланади?
- Мактабгача катта ёшдаги болаларни нутқий ривожлантиришга доир вазифаларни тавсифланг.

Нутқни ривожлантириш дастурининг илмий асоси

Мактабгача таълим муассасаларида болалар нутқини ривожлантириш ишлари тегишли дастур асосида амалга оширилади, мазкур дастурда атроф-олам ҳақидаги билимлар доираси, тегишли луғат ҳажми ҳамда болаларнинг ҳар бир ёш босқичида ўзлаштиришлари лозим бўлган нутқий маҳорат ва кўникмалари белгилаб қўйилган бўлиб, у муайян шахс

сифатларини тарбиялашни кўзда тутати (масалан, диалогик нутқни ривожлантиришда дастур киришимлилиқ, хушмуомалалиқ, саломлилиқ, босиқлиқ каби сифатларни тарбиялаш зарурлигини таъкидлайди).

Нутқни ривожлантириш дастури ҳам умуман олганда худди «Учинчи минг йилликнинг боласи» таянч дастури каби илмий асосда қурилган. У бугун мазмуни билан мактабгача таълим назариясини амалга оширишга, яъни бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга йўналтирилган.

Дастур асосини психология ва турдош фанларнинг боланинг оғзаки нутқни эгаллаб олганлиги ва унинг билиш фаолиятининг ўзига хослиги ҳақидаги маълумотларни ташкил этади. Бу эса турли ёш босқичларида болаларга нисбатан талабнинг ҳажми ва изчиллигини белгилайди.

Шунингдек, дастур боланинг ривожланишида фаолиятнинг етакчи аҳамиятга эга эканлиги ҳақидаги муҳим педагогик қоидани ҳисобга олган ҳолда тузилган, шунинг учун нутқни ривожлантириш дастури турли фаолият турлари (ўйинлар, машғулотлар, меҳнат ва бошқ.) билан таққосланган.

Нутқни ривожлантириш дастури асосий дидактик тамойиллар — ўқув материалининг изчиллиги ва ўзаро боғлиқлиги, унинг аниқлиги ва имконлилигини ҳисобга олган ҳолда тузилган; унда нутқий маҳоратни шакллантиришда жамлана олишлиқ — ҳар бир босқичда айнан бир бўлимни, унинг мазмунини аста-секин кенгайтириб ва чуқурлаштириб бориш орқали ўтиш кўзга ташланади.

Дастурда барча вазифа ва талаблар қисқа баён қилинган. Фақат болаларнинг билим ва қобилиятларига қўйиладиган умумий талабларгина аниқ баён қилинган, холос. Тарбиячи дастурнинг ҳар бир умумий талабини аниқлаштиришни ўрганиши лозим.

Чунончи, дастур ўрта ва катта гуруҳларда болаларни ошпаз меҳнати билан таништиришни тавсия қилади. Ушбу мавзу бўйича ўрта ва катта гуруҳлардаги луғат ишларини таққослашда шу нарса кўринадики, катта гуруҳда болаларнинг умумлаштирувчи тушунчаларни (ошхона идишлари, машиналар, маҳсулотлар), сифатларни (гўштли, сабзавотли, темир) қўллаш ҳажми ортади, нарсаларни тавсифлаш (кастрюлнинг таги, деворлари, икки тутқичи бор ва ҳ.к.), фазо ва вақтни белгилаш (ичида, икки томонидан, эрталаб барвақт, эртанги кунга) аниқлашиб боради.

Мактабгача таълим соҳаси ходимида дастурни якка тартибда ва айни пайтда жамоа бўлиб ўрганишга тўғри келади. Мактабгача таълим муассасаси мудираси ёки катта тарбиячи ҳар йили сентябрь ойида тарбиячиларнинг ўз ёш гуруҳлари учун дастурнинг тегишли талабларини ажратиб олишлари, уларни ўзларининг ёш гуруҳларига мўлжалланган дастурий талаблар билан кўргазмали таққослаш, уларни аралаш гуруҳлар дастури билан кўргазмали таққослаш учун нутқни ривожлантириш дастурини тарбиячилар иштирокида жамоавий муҳокама қилишни ўтказишлари лозим.

Дастурни ўрганишни нутқни ривожлантиришнинг асосий вазифаларини эслатиб ўтиш билан бошлаш мумкин. Сўнгра битта гуруҳ мисолида ушбу асосий вазифаларнинг мазмуни қандайлигини ва у дастурнинг қайси бўлимларида учрашини кўрсатиш зарур. Юқорида қайд этилган жамоавий муҳокама сингари тарбиячига бошқа ёш гуруҳлари дастурларининг матнларини ўрганиб чиқиш таклиф этилади.

Навбатдаги машғулотда дастурий материални алоҳида вазифалар бўйича қиёсий таҳлил қилиш ўтказилади, материални ёш гуруҳларида изчил равишда мураккаблаштириб бориш қайд этилади.

Дастурларни таҳлил қилиш учун тахминий саволлар:

1. Турли ёш гуруҳларида нутқни ривожлантириш вазифалари, уларни таққослаш, ворислик ва мураккаблаштириб бориш ишларини йўлга қўйиш.

2. «Атроф-олам ва жамият ҳаёти ҳодисалари билан таништириш» ҳамда луғат ишларини олиб бориш дастури. Атроф-муҳит ҳақидаги таассуротлар доирасини кенгайтириш. Болалар луғатига бўлган талабларни мураккаблаштириш. Болаларнинг сифат, сон, умумлаштирувчи отларни ўзлаштириб олиш дастури, ранг, миқдор, шакл, фазо ва вақтни белгилаш учун сўзлар рўйхати.

3. Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш дастури. Товушларни талаффуз қилиш, дикция, овоз сифати, нутқ ифодалилигига қўйиладиган талаблар. Катта гуруҳ ва мактабгача тайёрлов гуруҳ учун янги вазифа сифатида фонематик тинглаш қобилиятини тарбиялаш.

4. Оғзаки нутқни тарбиялаш дастури. Нутқий мулоқот кўникмалари.

5. Ҳикоя қилишни ўргатиш дастури. Болалар ҳикоялари турларини ва уларнинг сифатини таққослаш.

6. Бадий адабиёт билан таништириш дастури. Бадий асарни тинглаш ва китоб билан ишлашни ўргатишни шакллантиришдаги малака, кўникма ва қобилиятлар рўйхати. Бадий асарлар мазмунини мураккаблаштириш ва улар сонини ошириш.

ХУЛОСАЛАР

- Болалар нутқини ривожлантириш, нутқни ривожлантириш дастури асосида амалга оширилиши лозим.

- Дастур Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда илмий асосда қурилган бўлиб, у шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга йўналтирилган.

- Нутқни ривожлантириш дастурининг асосини психология, психоллингвистика ва педагогика фанларининг маълумотлари ташкил этади.

- Нутқни ривожлантириш дастури асосий дидактик тамойиллар – ўқув материалнинг изчиллиги ва ўзаро боғлиқлиги, унинг аниқлиги ва имконлилигини ҳисобга олган ҳолда тuzилган.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Мактабгача таълим муассасаларидаги нутқни ривожлантириш дастурининг илмий асоси нималарда ифодаланади?

- Нутқни ривожлантириш дастурининг асосини психология, психоллингвистика ва педагогика фанларининг қайси маълумотлари ташкил этади.

- Дастурда боланинг ривожланишида фаолиятнинг муҳим аҳамиятга эгаллиги ҳақидаги педагогик қоида ўз аксини топганми? У нималарда ифодаланади?

- Барча ёш босқичларида: гўдаклик ёши (0-1), илк ёш (1-3), мактабгача даврдаги кичик ёш (3-5), мактабгача даврдаги катта ёшда (5-7) болани нутқий ривожлантириш вазифаларини тавсифлаб беринг.

- Ҳар бир ёш босқичидаги нутқий вазифаларга оид дастурий материалларни қиёсий таҳлил қилинг ва унинг мураккабликларини айтиб беринг.

Барча ёш босқичларида болалар нутқини ривожлантиришга доир педагогик ишлар мазмуни ва шарт-шароитлари
Гўдаклик ёши (0-1)

Бола учун катта ёшли одам – қувонч манбаи бўлиб, у болада ҳимояланганлик туйғусини пайдо қилади, болани билиш «тадқиқотчилик» фаолиятига йўналтиради, Катта одам бола билан кўп гаплашиши, буюмлар ва ҳодисаларнинг номини айтиб бериши, улар билан нималар қилиш мумкинлигини ҳикоя қилиб бериши, ўз нутқини ифодали сўзлаши, хиргойи қилиши, сўзларни қофияга келтириб сўзлаши лозим. Катта одам бола учун ёқимсиз бўлган кўпчиллик ҳолатлар ва воқеаларни бартараф этади. Шу туйғайли бола катта одамнинг ишончли ғамхўрлиги билан қуршаб олинганини ҳис этади.

Боллага ўз ижобий («Тимур зўр бола, яхши овқатланиб олди») ва салбий («Ойи оғриб қолди») ҳис-ҳаяжонларини ошқора билдириш муҳимдир. Айни пайтда боллага уни катталар севиши ва у тўғрисида ташвиш чекишларини билдириб қўйиш лозим. Турли вазиятларда боланинг ҳиссиётларига «овоз бериш» ва катталар бу мушкулотни у билан бирга баҳам кўришга тайёрилиги ҳақида айтиш муҳимдир («Алишер йиғлаяпти, унинг қоринчаси оғрияпти», «Гули хурсанд, у чўмилишни яхши кўради»).

Боланинг катталар билан муомала воситалари етарли даражада ҳар хил бўлиши мумкин. Бу энг аввало ўйин орқали мулоқотдир. У гўдакни жонлантиради, қувноқ кайфият бахш этади. Бу кайфият катта одам томонидан бола уйғоқ бўлган ҳар қандай пайтда ҳосил қилиниши мумкин.

Катталар билан ҳазил-ҳузул, ижобий ҳиссиётларга тўла бўлган мулоқотда бола ўйинчоқлар билан ўйнашга киришади. Бу моҳиятан, боланинг ўз ташаббуси билан вужудга келадиган биринчи ўйин шаклидир. Қўл ҳаракатлари унинг нутқини ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Шунинг учун бола билан мулоқот қилишда кўпроқ ҳикоялар, иборалар, топшимоқлар, айтишувлардан фойдаланиш лозим. Бу товуш ва нутқ муҳитини бойитади, нутқни ўзлаштиришга ёрдам беради, талаффузни, шеърый сўз жарангдорлигини ҳис қилишни ривожлантиради.

Уч ойликдан бошлаб талаффуз жиҳатидан бой бўлган асарлардан фойдаланиш тавсия этилади.

3 ойликдан бошлаб 6 ойликкача овоз хиргойисига эга бўлган – халқ чолғу асбобларига тақлид қилинадиган («Тақатум-так», «Дили-бом, дили-бом» ва бошқ.) асарлар фойдали. Улар боланинг овоз имкониятларини ривожлантиради. Болада чулдираш пайдо бўлиши билан (5-6 ой) чулдирашга оҳангдош бўлган, бир неча марта такрорланадиган ва овоз билан ифодаланадиган бўғинлардан иборат бўлган ҳис-ҳаяжонли қисқа иборалар ва айтишувлардан фойдаланган маъқул.

9 ойликдан бошлаб болага таниш бўлган, у «ўрганган» вазиятларга таянган ҳолда нутқий тақлид ва овоз ифодалигини ривожлантириш муҳимдир.

12 ойликдан бошлаб кичкинтойда кичик фольклор жанри асарлари элементлари (бекинмачоқ ва ҳ.) асосида нутқий мулоқотга киришишга, жаранглаётган матнга мос равишда ҳаракатлар бажаришга ундаш лозим.

Болага қараш пайтидаги мулоқотни шундай уюштириш керакки, токи бола унинг фаоллик кўрсатишини сабр-тоқат билан кутиб турган катталар у билан нималар қилаётганини англай оلسин. Катталар амалга оширилиши режалаштириладиган ҳар бир ҳаракат ҳақида болага айтиб беришлари лозим. («Ҳозир юриб кетамиз», Энди эса сайр қилгани чиқамиз», «Энди чўмиламиз»).

Биринчи йилнинг охирига келиб бола кўп тусдаги буюмлар ва ўйинчоқлар ичидан ўзига таниш бўлган муҳитда ўз йўлини ўзи топа олади. Атрофидаги барча катталарни яхши танийди. Гапириладиган сўзларни буюмлар билан, предметли ҳаракатларнинг турли усуллари билан ҳамда ҳиссиётга бой ифодали муносабат ва дастлабки сўзлар («ада, опа», «бер, буви, ма, йўқ») ёрдамида мулоқотнинг ижтимоий усуллари билан боғлай олади. Буларнинг барчаси боланинг тўлақонли жисмоний ва психологик ривожланаётганидан далолат беради.

Илк ёш (1-3)

Бола ҳаётининг иккинчи йили. Бола билан нутқий мулоқотни йўлга қўйиш ва унинг луғатини бойитиш, ўз ҳаракатларини сўзлар билан биргаликда амалга ошириш, кичкинтойни тарбиячи (катталар) топшириғига кўра айрим оддий топшириқларни (ўйинчоқларни, этикларни, пальтони келтириш; қизил ўйинчоқларни кўрсатиш) бажаришга ундаш,

буюмлар, кийим бошлар, идиш товоқлар, сабзавотлар ва меваларнинг номлари ва улар билан амалга ошириладиган ҳаракатлар ҳақидаги саволларга жавоб бериш учун барча режим вазиятлари ва майший вазиятлардан фойдаланиш лозим.

Боланинг мустақил предмети ва ўйин ҳаракатларидан буларни сўз билан қандай ифодалашни, мураккаб бўлмаган сюжетни қандай қилиб ривожлантиришни айтиб берган ҳолда (Самат отда учаяпти: но-но. Самат чарчади. У ухляяпти) нутқни ривожлантиришда фойдаланиш.

Болаларнинг эътиборини жалб қилувчи ҳамда ёрқин ҳис-ҳаяжонли ва нутқий муносабатларни, беихтиёр нутқий вазиятни юзага келтирувчи тирик объектлар ва ҳаракатланаётган транспортларни кузатиш муҳим аҳамиятга эга. Катта одам кичкинтой ҳозирча фақат бир сўзли фикр билан ифодалай оладиган (би-бип. Машина келаяпти. гувилляяпти. Машина қандай гувилляйди? Би-бип.) ҳодисани кенг шарҳлагани ҳолда бола билан диалогни давом эттиради.

Болалар билан буюмларни, ўйинчоқларни, суратларни кўриб чиқишга доир ўйин-машғулотларни («Сехрли қалпоқча, Ким бу уйда яшайди? Машинада ким келди») уюштириш зарур. Уларда объектлар ва ҳаракатлар сўз билан белгиланади, бир номдаги ҳаракатлар турли ўйинчоқлар ёрдамида бажарилади, турли вазиятларда ва кичик сюжетли сахналарда биргина ўйинчоқнинг ўзи кўп турдаги вазифаларни бажаради, турли вазиятларга ва кичик сюжетларга қўшилади (Ҳайвонларни сайр қилдирамиз. Айиқча машинада кетаяпти, кўнча ҳам машинада кетаяпти, кучукча ҳам машинада кетаяпти. Айиқча чарчади. У ухляяпти. Кучукча эса ухламаяпти. У вовуллаяпти: Вов! Вов! Кучукча қандай вовуллаяпти?). Персонажлар овозига тақлид қилиб болалар ҳам тақрорлайдилар. Катта одам боланинг буюм ёки суратни қўлга киритишга доир табиий хоҳишидан фойдаланди, ҳамда уни ўз истакларини сўз шаклида баён қилишга ундайди, яъни болага саволлар беради, унинг ўйинчоқни сўрашини, унинг номини айтишини кутади.

Бола ҳаётининг учинчи йили. Катта одам нутқи саводли, мазмунли бўлиши лозим. Товушларни аниқ ифода этган ҳолда ва аниқ сўзларни қўллаган ҳолда шошмасдан сўзлаш лозим.

Ўйин ва машғулотларни ташкил қилиш учун ўйинчоқлар, реал буюмлар, муляжлар, стол театри кўғирчоқлари, фланелеграф, ясаладиган ўйинчоқлар, суратлар, безаш учун

кийимлар, декорация элементлари ва ҳоказолар талаб этилади. Бу реквизит болаларга мавзуга мос ҳолда қутилмаган совға тариқасида тақдим этилади ва шу тариқа беихтиёр уларнинг диққат-эътибори жалб қилинади (сеҳрли қалпоқчанинг остида ким бор? Қулоғи узун, думи калта, ўзи эса оппоқ? Сабзини яхши кўради? Ким бу?).

Болаларга келтирилган буюмларни мустақил кўздан кечириб чиқиш имконини бериш, улар билан ўйнашга ҳаракат қилиш зарур. Ўйинчоқлар билан кичик саҳналарни уюштириш жараёнида тарбиячи (ёки ота-оналардан бири) болаларнинг эътиборини саҳналаштиришга, сўзларни айтишга, овозларга тақлид қилишга, қахрамонлар (персонажлар) ҳаракатини тасвирлашга жалб қилади.

Бола нутқи мазмуни ва таркибидаги асосий ўзгаришлар унинг ташаббус кўрсатиб фикр билдириш жараёнида рўй беради. Унинг нутқ хулқини тартибга солишга, интизомга риоя қилишга мажбурлашга ортиқча интилмаслик лозим. Гарчи бу тартибсизликка ўхшаб кўринса-да, яхшиси боланинг ўзи ўз хоҳишига кўра фикр билдиргани маъқул.

Уч ёшга келиб бола: тарбиячи ва тенгдошлари билан иштиёқ ила (ёки катталардан биронтаси: она, ота, бувилар билан) мулоқотга киришади; катталарнинг таклифларига, саволларига сўз ва ҳаракат билан жавоб беради; рўй бераётган ҳодисадан таассуротлари ҳақида ва ўз шахсий тажрибасидан келиб чиқиб вазиятдан ташқарига чиқадиган мавзу бўйича ўзи ташаббус кўрсатиб мустақил фикр билдиради, ўйин ҳаракатларини сўз билан шарҳлайди; унлилар ва оддий ундош товушларни тўғри талаффуз этади; нутқ оддий, грамматик расмийлаштирилган иборалар шаклига эга.

Болаларнинг товуш талафузини ўзлаштириш суръати, луғат ҳажми ва аниқлиги, мураккаб синтаксисга эғалик даражаси ва муомалалиги ҳар бир болада турлича бўлади.

Мактабгача кичик ёшдаги давр (3 ёшдан бошлаб 5 ёшгача)

Мактабгача даврдаги кичик ёшли болаларни нутқий тарбиялаш учта ўзаро бир-бири билан боғлиқ соҳани ташкил этади. Булар: атрофни ўраб турган оламдаги ҳодисаларни (реал воқеликни) англаш ва сўз билан белгилаш; атрофдагилар билан алоқаларни ва нутқий муносабатларни йўлга қўйиш; тилни

(унинг овоз таркибини, луғатни, грамматик қурилишини) оддий англаш.

Бола кўп образли объектлар ва ҳодисалар билан, уларнинг хусусиятлари, ҳаракатлари, ҳолати, қурилиши ва уларни белгиловчи сўзлар билан; сабзавот ва мевалар, мебеллар, идиш-товоқлар, кийим-бошлар, буюмлар деталари ва қисмлари номлари билан (онам ошпаз бўлиб ишлайди, у тушлик тайёрлайди, кирларни ювади, кийимларни дазмоллайди) ва аниқловчилар билан (онам яхши, меҳрибон, ақли, чиройли, севимли ва ҳ.) танишади.

Бола сабаб – оқибатли алоқалар, вақтбай, муҳит, миқдорий ва бошқа алоқаларни англаш билан бир вақтнинг ўзида уларни грамматик шаклларда ва қурилмаларда (бирлик ва кўplik сон, от келишиги, феъл замонлари ва турлари, орттирма замонли мураккаб гаплар, мақсад ва ҳ.к.) ифодалаш усулларини ўзлаштиради.

Бола грамматик воситаларнинг кенг турини ўзлаштиради. Масалан, «Нима йўқ» номли дидактик ўйинида грамматик шакллардан фойдаланади: мўйқалам, ручка, қайчи ва ҳ.; «Саёҳатда» ўйинида ўзига тўрт оёқли дўстлар танлайди: сичқонча, қурбақача, тулкича, кирпичча; кўғирчоқ учун нонушта уюштирав экан дастурхонга чойнакни, қанддонни ва туздонни қўяди ва ўйланиб қолади: қанд учун – қанддон, сухари учун – сухаридонми?

Болалар сабабли, вақтбай ва бошқа муносабатларни турли хил мураккаб гапларда ифодалашни ўрганадилар. Чунончи, «Бундай бўладими-бўлмайдами?» ўйинида улар нотўғрилиқни пайқаб қоладилар ва нима учун «мушукча вовуллади» ёки «товуқлар миёвледи» деб бўлмаслигини тушунтириб берадилар, нутқда «чунки» боғловчиси билан биргаликда орттирма гаплардан фойдаланадилар. «Нима нима учун» ўйинида эса орттирма гапни «учун» боғловчиси билан бирга қўллаган ҳолда қайчи, мўйқалам, қошиқ нима учун кераклигини тушунтириб берадилар.

Бола тилдан фойдаланган ҳолда унинг хусусиятларини ўрганади, сўзлар ва грамматик шакллар орқали у билан синовлар ўтказилади. Болалар акс маъноли сўзларнинг (антонимлар: катта-кичик, баланд-паст, тор-кенг) ўзаро боғлиқлигини, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сўзларни (синонимлар: кучук, кучукча, олапар), сўз ясовчи жуфтликдаги сўзларни ўзлаштирадилар. Кўп маъноли номлар билан

танишадилар (қизчанинг қўли, қўғирчоқнинг қўли, ўқувчининг қўли, дазмолнинг ушлагичи, қутининг ушлагичи, кастрюлнинг қулоғи, боланинг оёғи, стулнинг оёғи, гулнинг оёғи, қушнинг оёғи).

Мактабгача даврдаги кичик ёшли бола учун катталар билан мулоқот ҳамон тилни, нутқнинг шакл ва вазифаларини ривожлантиришнинг асосий манбаси сифатида чиқади. Боланинг тўлақонли ривожланиши учун унинг ўз тенгдошлари билан ўйнаши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бир-бирига яқин жойда ўйнар экан болалар ўйинда тенгдошининг ҳам иштирок этаётганидан ва унинг эътиборини жалб қилганидан қувонадилар, ўзларининг ўйинларини шарҳлайдилар. Натижада биргаликдаги кўнгилочар ўйинлар пайдо бўлади, унда болалар ролларни, ўрин босувчи нарсаларни (бу таёқ от бўлади, мана бу учбурчак эса телефон бўлади), ўйин ҳаракатларини сўз билан ифодалайдилар, биргаликда ҳаракат қилиш, сюжетни ривожлантириш ҳақида келишиб оладилар, унчалик мураккаб бўлмаган суҳбатни олиб борадилар.

Мустақил ўйинларда болаларнинг коммуникатив ижодкорлиги ривожланади. Болаларнинг катталар билан биргаликда уюштирилган ўйинлари – халқ ўйинлари, сюжетли-ролли, театрлаштирилган, дидактик ўйинлар муҳим вазифани бажаради.

Уюштирилган ўйинлар кенг умумривожлантирувчи мазмунга ва тор дидактик мазмунга (фонетик, лексик, грамматик) эга бўлиши мумкин. Кенг умумривожлантирувчи ўйинлар бир вақтнинг ўзида нутққа ялли таъсир кўрсатади: болаларни нутқий ҳамжиҳатликка (диалогга) киришишга ундайди, суҳбатдошга, унинг ташқи кўринишига, овозига, у тасвираётган персонажга эътиборни жалб қилади, нутқнинг товуш жиҳатига (товушга тақлид қилиш) ва унинг лексик таркибига (образли-ифодали сўзлар) йўналтиради, сюжетни ривожлантириш, сўзни ва ифодали ҳаракатни таққослашни ўргатади. Халқ ўйинлари, сюжетли-ролли ўйинлар, эртақлар ва адабий асарлар бўйича турли хил ўйинлар (ўйин-саҳналаштириш).

Сўзли дидактик ўйинлар нутқий ривожланиш вазифаларни янада табақалаштирилган ҳолда ҳал этишга, яъни: феълларни, сифатларни, умумлаштирувчи номларни («Учади-учмайди», «Маъзасидан топ», «Еса бўладими-бўлмайдами?») фаоллаштиришга, сўз ясаш усулларини шакллантиришга

(«Тавсифи бўйича топ-чи», «Чой ичиш»), у ёки бу товушни тўғри талаффуз этишни машқ қилишга («Кимнинг овози», «Ажойиб халтача») йўналтирилган.

Болаларнинг товушлар, қофиялар, сўзлар билан мустақил ўйнаши, уюштирилган ўйин жараёнида бирданига рўй берадиган тил билан ўзига хос тарзда синов ўтказишлар алоҳида аҳамиятга эга. Фольклор ва муаллифлик асарларидаги тил ўйинлари улкан аҳамият касб этади.

Нутқий мулоқотнинг асосий шакли диалог ҳисобланади. Нутқнинг вазиятга асосланганлиги унга хос ва мосдир. Болалардан тўлиқ жавоб олмасликка интилмаслик даркор, бу мулоқот мантиғига зиддир. Қачонки бола кундалик турмушда ўзини қизиқтирган мавзу юзасидан ўз ташаббуси билан фикр билдирса – таркибан расмийлаштирилган ёйиқ гаплар ўз-ўзидан юзага келади.

Беш ёшга келиб бола бевосита вазиятдан четга чиқадиган мавзулар бўйича катталар билан мулоқот қила олади; нутқ ёрдамида ўз тенгдошлари билан сюжет-ролли мустақил ўйинда ҳамкорликни йўлга қўйишга қодир; тилни ўрганишда фаол ва мустақил, бу товушлар, қофиялар, сўз ижодкорлигида, буюмларнинг номлари ва уларнинг қандай мақсадларда ишлатилиши ҳақидаги саволларда кўринади; товушларни асосан тўғри талаффуз қилади («Р»ни «Л» га алмаштириш ҳолатлари, «Ш» товушли сўзларни талаффуз қилишда айрим ноаниқликлар бўлиши мумкин).

Мактабгача катта ёшдаги давр (5 ёшдан 7 ёшгача)

Мактабгача катта ёшдаги даврда нутқий тарбиянинг мазмуни икки ўзаро боғлиқ соҳани ташкил этади. Булар: она тилини (фонетика, лексика, грамматика) ҳамда билиш фаолияти ва мулоқотда тилни қўллаш усулларини ўқитиш. Тилни эгаллаш атроф-муҳитдаги ҳодисалар ва кўп турдаги мулоқотлар ҳақидаги билимларнинг кенгайиш жараёнида юз беради. Лекин мактабгача ёшдаги болани ривожлантиришдаги марказий бўғин – тил ва нутқни англаш вазифаларини болага тушунарли шаклларда шакллантириш ҳисобланади. Тилни қўллаш соҳасида уч бўғин ажралиб чиқади: атрофдагилар билан ҳис-ҳаяжонли алоқаларни йўлга қўйиш; фикрни шакллантира олиш, ахборот – матн қура олиш қобилияти; шерик блан

нутқий ҳамкорликни йўлга қўя олиш. Мактабгача катта ёшдаги даврда тенгдошлар билан мулоқот коммуникатив фаолият соҳаси сифатида олдинги ўринга чиқади. Бу фаолият соҳасида бола ўзининг мулоқотга бўлган эҳтиёжларини қондиради, тилни билиш ва раван нутқни ривожлантириш борасидаги ўз ютуқлари билан ўртоқлашади ва шериклар билан ҳамкорлик қилишни ўрганади.

Мактабгача катта ёшдагилар катталар ва тенгдошлар билан мулоқот қилиш, уюштирилган сўзли ўйинлар ва машғулотлар нутқни ривожлантиришнинг асосий омиллари ҳисобланадилар.

Тенгдошлар билан диалогик мулоқотни йўлга қўйиш учун кооператив тусдаги фаолият муҳим аҳамият касб этади. Бундай фаолият аста-секин шаклланади. Дастлаб болалар рўй бераётган ҳодисаларни шарҳлаган ҳолда, яъни чизилган нарсаларни сўз билан ифодалагани, ўз ҳаётидаги бирон-бир воқеа тўғрисида сўзлаб бергани ҳолда бир-бирларига яқин жойда ҳаракат қиладилар. Бу вазиятда нутқ тенгдошнинг иштироки билан ҳамда у билан гаплашиш, режалаштиришни бажариш ва ўз фаолиятини ташкил этиш, шунингдек ижтимоий алоқа ўрнатиш имконияти билан рағбатлантирилади.

Болалар ўртасидаги мулоқот асосан амалий тусга эга. Диалог кўпинча шундай шаклда бўладики, унда бола шеригининг қисқа луқмаларига жавоб беради ёки рўй бераётган ҳодисага нисбатан ўз муносабатини нонутқий воситалар ёрдамида ифодалайди. Кўпгина шундай халқ ўйинлари борки, уларда болалар бир-бирларига эътиборни қаратишни, дўстларни овозидан, кийимидан, юришидан таниб олишни, нутқий алоқа ўрнатишни ўрганиб оладилар.

Стол ўйинлари («лото», «домино») диалогик мулоқотни йўлга қўйишнинг ажойиб воситаларидир. Айнан жуфтликдаги ўйинларда болалар диалогик ҳамкорлик воситалари: навбатга риоя қилиш, бир-бирларини исмини айтиб яхши муомалада бўлиш, ўз нуқтаи-назарини далиллаган ҳолда ҳимоя қилиш, шерик билан гапларини мувофиқлаштириш усулларини ўрганиб оладилар. Барча турдаги нутқ вазифалари: берилган товушли сўзни танлаб олиш, артикуляция ва акустика жиҳатидан яқин товушларни ажрата билиш, умулаштирувчи номларига қараб таснифлаш, расмлар серияси («Товушни топ», «Нима йўқ», «Ушлаб кўриб топ», «Эслаб қол ва чиз») асосида

биргаликда ҳикоя қилиш юқоридаги ўйинларнинг билиш асоси сифатида чиқишлари мумкин.

Дидактик ўйинларда болалар изоҳловчи нутқни ҳам ўрганадилар. Бунинг учун катта одам дастлаб бир болага янги ўйинни ўргатади, кейин эса бошқа болаларга шу ўйинни ўйнашни таклиф қилади. Ўргатилган бола ўзига нотаниш бўлган болалар билан ўйинни йўлга қўйиш учун ўйин мазмуни ва қоидаларини тушунтириб беришга мажбур. Тарбиячи эса унга йўналтирувчи саволларни бериш орқали ёрдам беради.

Жамоавий суҳбатлар, гурунглар диалогни ривожлантиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Ҳар бир бола ўз фикрини айтиш имкониятига эга бўлиши ва уни эшитишлари учун юқоридаги суҳбатларни болаларнинг кичик гуруҳларида уюштириш зарур. Шахсий тажрибадан келиб чиқувчи бирон-бир воқеа, турмушдаги қизиқ воқеалар, тасаввур этиладиган турли вазиятлар (бегоналарга эшикни очиш мумкинми ва нега? Ит хураётганида нима учун ундан қочиш керак ва ҳ.) бундай суҳбатларнинг мавзуи бўлиши мумкин.

Кооператив тусдаги асосий фаолият тури – сюжетли-ролли ўйинлардир. Мактабгача даврдаги катта ёшда бу ўйинлар хаёлпарастлик ўйинларига айланади, чунки унда болалар саргузаштлар тўқийдилар ва уларни тасаввур этиш билан чекланадилар. Фаолият биргаликда ҳикоя қилиш тусини олади. Бу ўйин ва нутқ ривожининг жуда юқори даражасидир. Болалар кўпинча йўналтирувчи саволлар берувчи, сюжетнинг давомини айтиб турувчи, навбат ташкил қилишга ёрдам берувчи катта одам иштирокига эҳтиёж сезадилар.

Анъанавий эртактаги қаҳрамонларни, воқеа жойи, шароит, сеҳрли буюмларни алмаштирган ҳолда тўқиладиган сеҳрли эртақ бундай хаёлот ўйинлари мавзулари бўлиши мумкин. Ўйин болалар қадамба-қадам тузадиган (лавҳаларнинг схематик тасвирини чизадилар) ва «овоз берадиган» сюжет ривожини асосида икки боланинг биргаликда ҳикоя тўқишига айланиб кетиши мумкин.

Биргаликдаги хаёлот ўйинлари болалар ҳикоя қилиш жараёнида биладиган усуллар орқали муваффақиятли давом этиши мумкин. Катта одам билан боланинг ҳамжиҳатликдаги сўз ижодкорлиги раван нутқни (ҳикоя қилишни) ривожлантиришнинг асосий шартини ҳисобланади. Катта одам йўналтирувчи ва аниқлаштирувчи саволлар бериш, ўзининг

қизикаётганлигини билдириш, ўйин вазиятларини ҳосил қилиш (ўйинчоқлар, расмлар тўплами, қўғирчоқ театрли қаҳрамонлари ёрдамида) билан бола ташаббусини қўллаб-қувватлаши зарур. Педагогнинг ҳикоя мавзусини, воқеалар ривожини, воқеаларнинг эҳтимолий якунини, сўз шаклини айтиб бериши биргаликдаги сўз ижодкорлиги учун катта аҳамиятга эгадир. Биргаликда ҳикоя қилиб бериш дастлаб диалог кўринишига эга бўлади, бунда катта одам савол беради, бола жавоб беради, катта одам гапни бошлайди, бола эса уни ниҳоясига етказди. Бундай диалогдан нутқ – монолог туғилади. Кейинчалик бола монологи асосида болаларнинг биргаликдаги ижодкорлиги бошланади, у каттанинг бола билан диалоги шаклини такрорлайди. Биргаликда ҳикоя қилиш учун яхши асос расмлар туркуми билан ишлашда, ролларга бўлиниб ҳикоя қилиб беришда, ўйин-саҳналаштиришларда яратилади.

Мактабгача катта ёш – боланинг нутқни ўрганишга қизғин киришиш, тил воқелигини энг оддий тарзда англаш давридир. Мактабгача ёшдаги боланинг тил соҳасидаги бой тажрибаси, аниқ, образли сўзда ифодаланган ёрқин таассуротлари, кечинмалари унинг тил ва нутқ соҳасидаги мустақил фаолиятининг муҳим шартидир.

Муаммоли нутқ ҳолатлари фонетик, лексик ва грамматик мазмундаги турли сўзли дидактик ўйинларда моделлаштирилади. Шунинг учун мактабгача таълим муассасаларида дидактик ўйинларни ташкил қилишни болаларда сўзга нисбатан лингвистик муносабатни ривожлантиришнинг асосий шарти сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Лексик мазмундаги ўйинлар ва машқлар нутқнинг мазмун жиҳатини ривожлантиришнинг зарур шарти ҳисобланади. Уларда турли буюмлар ва объектларни қиёслаш, уларнинг турли умумий хусусиятлари ва вазифаларини ажратиш муҳим аҳамиятга эгадир. Реал нарсалар, объектлар (ўйинчоқлар, расмлар, кийимлар, мебеллар ва ҳ.) ҳам ва тасаввур қилинадиган вазиятлар (қувноқ ва маънос айиқча эртаги ва кечки об-ҳаво, қаҳрамоннинг воқеа бошидаги ва унинг якунидаги кайфияти) ҳам таққосланиши мумкин. Ҳикояни бошлашдан олдинги луғат машқлари болалар равон нутқининг аниқ ва образли сўзлар ҳамда иборалар билан бойитилишига ёрдам беради.

Дидактик ўйинлар, машқлар ва грамматик мазмундаги муаммоли вазиятлар – нутқнинг грамматик тўғрилигини ривожлантириш, болаларнинг грамматик шакллар соҳасидаги қидирув фаоллигининг муҳим шартидир. Тўғри шаклни «ушлаб кўриш» орқали бола сўз билан синов ўтказар экан, у нутқнинг жарангини тинглашни, сўзларни беихтиёр алмаштиришни, грамматик ўрин босувчиларини қўйишни, шакл ва сўз ясаш қоидаларини чиқаришни ўрганади.

Муаммоли нутқ вазиятларида («ёзма нутқ» вазияти, бунда бола ҳикояни айтиб туради, катта одам ёзиб олади; биргаликда ижод қилиш вазияти, бунда ҳикояни катта одам бошлайди, бола эса давом эттиради) болалар турли таркибдаги гапларни тузиш, нутққа тузатиш киритишни ўрганадилар.

Турли тоифадаги сўзли ўйинлар, машқлар, муаммоли вазиятларнинг ўзаро боғлиқлиги, уларнинг аста-секин мураккаблашуви, муаммоли нутқ вазифаларини мунтазам равишда қўйиб бориш – тўлақонли нутқий ривожлантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Болалар тили ва уларнинг равон нутқини ривожлантиришга доир доимий ишларнинг мақбул шакли махсус нутқ машғулотири ҳисобланади, унда нутқни ривожлантиришга оид вазифалар ялпи тарзда ва ўзаро боғлиқликда ҳал этилади.

Тўғри тарбия ва органик камчиликларга йўл қўйилмаган тақдирда бола олти ёшга келиб она тилидаги барча товушларни тўғри талаффуз қилишни ўрганиб олади.

Етти ёшга келиб бола оғзаки нутқни эгаллаб олади ҳамда яқинлари ва болалар билан эркин мулоқот қилади. Диалогда ташаббус кўрсатиб, мулоҳаза юритади, суҳбатдоши эътиборини ўзига жалб қилишни билади, унга сўз, ҳаракат ва сўзсиз усуллар билан жавоб беради; фикрларини нотўлиқ ва тўлиқ олдий гаплар, қисқа матнлар шаклида ифодалайди; таниш эртақлар, мультфильмлар, китоблар, суратлар мазмунини ҳикоя қилиб беришга, ҳикоя тўқишга қизиқиш билдиради; мулоҳаза юритишда нутқнинг турли қисмларидан, ўхшатишлардан, таққослашлардан, синонимлардан фойдаланади; нутққа танқидий муносабат билдира бошлайди, грамматик жиҳатдан тўғри сўзлашга интилади, шу туфайли сўз тўқиш барҳам топади, грамматизмлар сони камаяди; она тилидаги барча товушларни тўғри талаффуз этади.

ХУЛОСАЛАР:

- Гўдаклик ёшида (0-1) боланинг катталар билан мулоқот шакллари турлича бўлиши мумкин, ammo бу энг аввало кичкинтойнинг жонланишини, унинг қувноқ кайфиятини ифодалайдиган ўйин мулоқотидир.

- 3-ойдан бошлаб бола билан мулоқотда овоз «куйлари»ни (халқ чолғу асбобларига тақлид қилиш) ўз ичига олган, ахборот жиҳатидан бой бўлган асарлардан фойдаланиш зарур.

- 9 ойдан бошлаб болада нутқий тақлид ва овоз ифодалилиги ривожланади, 12 ойдан бошлаб кичкинтойни кичик фольклор жанри асарлари элементлари асосида нутқий мулоқотга киришишга ундаш даркор.

- Болани парвариш қилишда катталар у билан бажарилиши лозим бўлган ҳаракатлар ҳақида болага айтиб туришлари зарур.

- Илк ёшда (1-3) катталар бола билан нутқий мулоқотга киришиш ва унинг луғатини бойитиш учун барча маиший вазиятлардан фойдаланишлари лозим. Айни пайтда улар ўз ҳаракатларини сўзлаш билан бирга амалга оширишлари ва болани унчалик қийин бўлмаган топшириқларни бажаришга ундашлари зарур.

- Катталар нутқи саводли, мазмунли бўлиши лозим. Улар товушларни аниқ ифода этган ҳолда ва аниқ сўзларни қўллаган ҳолда шошмасдан сўзлашлари лозим.

- Бола нутқи мазмуни ва таркибидаги асосий ўзгаришлар унинг ташаббус кўрсатиб фикр билдириш жараёнида рўй беради. Шунинг учун унинг нутқий хулқини тартибга солишга интилмаслик лозим.

- Мактабгача кичик ёшдаги болаларни нутқий тарбиялаш учта ўзаро бир-бири билан боғлиқ соҳани ташкил этади. Булар: атрофни ўраб турган оламдаги ҳодисаларни (реал воқеликни) англаш ва сўз билан белгилаш; атрофдагилар билан алоқаларни ва нутқий муносабатларни йўлга қўйиш; тилни (унинг овоз таркибини, луғатни, грамматик қурилишини) оддий англаш.

- Катталар билан мулоқот – мактабгача кичик ёшдаги болалар тилини, уларнинг нутқ шакллари ва функцияларини ривожлантиришнинг асосий манбаси ҳисобланади.

• Бола нутқини ривожлантириш учун ўйинлар катта аҳамиятга эгадир (сюжетли-дидактик ўйинлар, эртақлар ва адабий асарлар асосидаги ўйинлар, ўйин саҳналаштириш, кенг қамровли умумий ривожлантириш мазмунига эга бўлган ҳамда болалар ўз тенгдошлари ва ўйиннинг бошқа иштирокчилари билан мулоқотга киришиш заруратига дучор қилинган саҳналаштириш ўйинлари).

• Мактабгача кичик ёшдаги болаларнинг асосий мулоқот шакли – диалог ҳисобланади.

• Мактабгача катта ёшдаги даврда нутқий тарбиянинг мазмуни икки ўзаро боғлиқ соҳани ташкил этади. Булар: она тилини (фонетика, лексика, грамматика) ҳамда билиш фаолиятида ва мулоқотда тилни қўллаш усулларини ўқитишдан иборатдир.

• Мактабгача катта ёшдаги болаларда катталар ва тенгдошлар билан мулоқот қилиш, сўзли ўйинлар ва машғулотлар нутқни ривожлантиришнинг асосий омиллари ҳисобланадилар.

• Болалар ўртасидаги мулоқот асосан амалий тусга эга.

• Дидактик ўйинларда болаларда изоҳловчи нутқ шаклланади.

• Мактабгача даврдаги катта ёш – боланинг нутққа нисбатан қизғин билиш муносабати ҳамда тил борлигини оддий англаш туйғусини пайдо қилиш давридир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

• Кичкинтой билан мулоқот турларини тавсифлаб беринг ва нима учун мулоқотнинг ўйин шакли асосий ҳисобланишини тушунтиринг.

• Бола ҳаётининг биринчи йили охирига келиб кичкинтойда қандай нутқий кўникмалар шаклланиши лозим?

• Бола ҳаётининг иккинчи йилида унинг нутқини ривожлантириш учун қандай педагогик шарт-шароитлар яратиш зарур?

• Нима учун бола ҳаётининг учинчи йилида унинг нутқий хулқини тартибга солиш керак эмас?

• Мактабгача кичик ёшдаги болаларни нутқий тарбиялаш мазмунини ташкил қилувчи учта ўзаро боғлиқ соҳани тавсифлаб беринг, болаларни нутқий тарбиялашнинг ҳар бир соҳаси бўйича аниқ мисоллар келтиринг.

- Катталар билан мулоқот — мактабгача кичик ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришнинг асосий манбаси, деган фикрни қандай тушунасиз?

- Мактабгача катта ёшли болаларни нутқий тарбиялаш ишларининг мазмунини тавсифланг.

- 5-7 ёшли болалар нутқини самарали ривожлантириш учун мактабгача таълим муассасасида ва уйда қандай педагогик шароитлар яратиш зарур?

- Катталар нутқи болага қандай таъсир кўрсатади? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар билан тушунтиринг.

- Мактабгача катта ёшдаги боланинг билишга интилиши нималарда кўринади?

VI-MAВЗУ

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ОИД ИШЛАР ВОСИТАЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш дастурини амалга ошириш воситалари

Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш методлари ва усуллари

Тарбиячи нутқни

Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш дастурини амалга ошириш воситалари

Мактабгача таълим умуман олганда, узлуксиз таълимнинг биринчи бўғини ҳисобланиб, у мактабда ўқиш учун тайёр бўлган, соғлом ва тўлақонли шахс сифатида шаклланган болани тарбиялашни кўзда тутлади.

Болани мактабда муваффақиятли таълим олишга тайёрлаш учун, унга она тилининг барча бойликларини эгаллаб олиш учун тегишли шарт-шароитлар яратиш зарур.

Мактабгача таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири болаларнинг ўз халқининг адабий тилини ўзлаштириб олишлари натижасида уларнинг тўғри оғзаки нутқини шакллантиришдан иборатдир. Бу умумий вазифа қуйидаги махсус вазифалардан иборат: нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш, луғатни бойитиш, мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш, нутқнинг грамматик тўғрилигини такомиллаштириш, оғзаки (диалогик) нутқни шакллантириш, равон нутқни ривожлантириш, бадий сўзга қизиқишни тарбиялаш, савод ўргатишга тайёрлаш.

Болалар нутқини ривожлантиришни «Учинчи минг йилликнинг боласи» таянч дастури асосида амалга ошириш зарур. Ушбу дастурда атроф-олам ҳақидаги билимлар доираси ва луғат ҳажми, ҳар бир ёш босқичида болаларда шаклланиши лозим бўлган нутқий малака ва кўникмалар белгиланган бўлиб, у шахснинг муайян сифатларини (киришимлилиқ, хушмуомалалиқ, саломлилиқ, босиқлик) тарбиялашни кўзда тутиши лозим.

Нутқни ривожлантириш дастури илмий асосланган бўлиб, у бутун мазмуни билан бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган.

Нутқни ривожлантириш дастури бола фаолиятининг ўқув, ўйин, меҳнат ва маиший каби шаклларида амалга ошади.

Жамоат тарбияси шароитида таълим — бола нутқини шакллантиришнинг етакчи воситаси ҳисобланади.

Она тилини ўқитиш — болаларнинг билиш қобилиятини режали, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ривожлантириш, уларнинг атроф-олам ҳақидаги энг оддий билимларни ва тегишли луғатни ўзлаштириш, нутқий малака ва кўникмаларни шакллантириш жараёнидир. Мактабгача ёшдаги болаларни ўқитишнинг асосий шакли — машғулотлардир.

Дидактик мақсадлар бўйича қуйидаги машғулотлар турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

— янги материални маълум қилиш машғулотли;

— билимлар, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлашга оид машғулотлар;

— билимларни умумлаштириш ва тизимлаштиришга оид машғулотлар;

— якуний машғулотлар ёки ҳисоб-текширув (назорат) машғулотлари.

Болаларга она тилини ўқитишга доир машғулотлар ҳар бир гуруҳда болаларнинг ёш имкониятларини ва ҳар бир боланинг нутқий ривожланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Чунки билимлар мазмуни, уларнинг таркиби, метод ва усулларни танлаш, ҳафтасига ўтказиладиган машғулотлар сони, ҳар бир машғулотнинг давомийлиги шунга боғлиқ бўлади.

1 ёшдан 3 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантиришга доир машғулотларни дидактик ўйинлар, эрмак ўйинлар, сахна кўринишлари шаклида ўтказиш тавсия қилинади. Улар нафақат кўнгилочар тусга, балки албатта таълим тусига эга бўлиши лозим.

3 ёшдан 5 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантириш эмоционал тусга эга бўлиши лозим. Бунда кўرғазмавийлик, ўйин усуллари ва дидактик ўйинларни кенг қўллаш зарур.

5 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар нутқини ривожлантиришга доир машғулотлар муайян вазифага эга — яъни, у болаларни мактабда ўқишга тайёрлашни кўзда тутади.

Машғулотларда педагог нутқий вазифалардан ташқари ўқув фаолиятини йўлга қўйиш қобилиятини шакллантириш (диққат-эътиборли бўлиш, педагог тоншириғини тинглаш,

тушуниш ва уни аниқ бажариш, болалар жамоаси олдида фикр юрита билиш, тенгдошининг жавобига баҳо бера олиш ва ҳ.к.) вазифасини ҳам бажаради.

Тўғри таълим берилган тақдирда етти ёшга келиб бола оғзаки нутқни эгаллайди ҳамда катта ёшли яқинлари ва тенгдошлари билан эркин мулоқотга кириша олади; диалогда ташаббус кўрсатиб фикр билдиради, суҳбатдоши эътиборини ўзига жалб қилиш, унга сўз, ҳаракат ва сўзсиз усуллар билан жавоб бера олишни билади; фикрларини тўлиқ ва нотўлиқ оддий гаплар, қисқа матнлар шаклида ифодалай олади;

– таниш эртақларни ҳикоя қилиб бериш, мультфильмлар, китоблар мазмунини айтиб бериш ҳамда бирон-бир воқеани тўқиб чиқаришга қизиқа бошлайди;

– фикр билдиришларда нутқнинг турли қисмларида ташбеҳлар, қиёслашлар ва синонимларни қўллайди;

– нутққа танқидий муносабат билдира бошлайди, грамматик жиҳатдан тўғри сўзлашга интилади, шу туфайли сўз тўқиш барҳам топади, аграмматизмлар сони камаяди; она тилидаги барча товушларни тўғри талаффуз этади.

Болалардаги кўплаб нутқий мулоқот ва кўникмалар машғулотлардан ташқарида шаклланади. Мактабгача таълим муассасасида болаларнинг катталар (педагоглар, тиббиёт ҳамширалари, тарбиячи ёрдамчиси ва бошқ.) билан мулоқоти ҳар хил фаолият турларида рўй беради.

Меҳнат жараёнида – ҳўжалик-маиший, қўл ва қишлоқ ҳўжалиги меҳнатида болаларнинг луғати бойийди, аниқлашади ва фаоллашади.

Ўйин фаолияти мобайнида педагог уларда мустақил нутқий фаолиятни шакллантиради. Болаларда луғат, машғулотларда олинган билим мустаҳкамланади ва фаоллашади. Ўйинларда педагогнинг иштирок этиши луғатнинг бойишига, нутқий мулоқот маданиятини тарбиялашга ёрдам беради.

Қурилишга оид ўйинларни ташкил этиш жараёнида тарбиячи болалар учун қийин бўлган сўзларнинг (сифатни, миқдорни, ҳажмни ва нарсаларнинг фазода жойлашувини белгилаш ва бошқ.) катта гуруҳини аниқлаштиради, фаоллаштиради.

Матнли ҳаракатчан мусиқий ўйинлар, саҳналаштириш ўйинлари бола нутқининг ифодалилигини шакллантириш, тўғри суръат, нафас олиш, яхши дикцияни машқ қилишда

ёрдам беради. Кўпгина ўйинлар жараёнида болалар бадий матнлар билан танишадилар, эса сақлаб қоладилар ва уларни мустақил равишда қўллай бошлайдилар.

Дидактик ўйинлар ёрдамида болаларда атроф-олам ҳақидаги билимлар мустаҳкамланади, луғат мустаҳкамланади, аниқлаштирилади ва фаоллаштирилади. Дидактик ўйинлар нутқий малака ва кўникмаларни машқ қилишда (ибора тузиш, сўзни ўзгартириш, ҳикоя тўқиш ва ҳ.к.) қўлланилади.

Маиший фаолият боланинг катталар билан мулоқоти учун улкан имкониятлар яратади. Маиший фаолият нутқни ривожлантириш воситаси бўлиб хизмат қилиши учун педагог уни бошқариши лозим. Тўғри ташкил этилган маиший фаолият жараёнида (овқатланиш, кийиниш, гимнастика, саёҳат ва ҳ.к.), яъни агар педагог, айниқса кичик гуруҳлар педагоги маиший буюмлар номларини, уларнинг қисмлари, сифати, хусусияти, қўлланиш мақсадини батафсил тушунтирса, улар билан тегишли ҳаракатларни амалга оширса ва буни шарҳлаб берса, болаларга савол берса, уларга маиший луғатдан фойдаланишни ўргатса болаларнинг луғати бойийди. Агарда педагог ўз нутқида ташбеҳ, қиёслаш, синонимлар, халқ оғзаки ижоди (мақоллар, маталлар, саноқ шеърлар)дан кенг ва моҳирона фойдаланса, унинг нутқи босиқ ва ифодали бўлади.

Болалар бадий адабиёти болаларни ҳар томонлама ривожлантиришнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади, у болалар нутқини ривожлантириш ва бойитишга улкан таъсир кўрсатади.

Болалар китоблари шеърий образларда болага жамият ва табиат ҳаётини, инсоний ҳис-туйғулар ва муносабатлар дунёсини очиб беради ҳамда тушунтиради. Бадий сўз бола нутқини бойитади, уни образли, ифодали қилади, жаранглаётган она нутқнинг гўзаллигини тушунишга ёрдам беради.

Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантиришнинг муҳим воситаси сифатида бадий сўздан ташқари тасвирий санъат, байрамлар ва томошалардан фойдаланилади. Уларнинг қиммати шундаки, у ижобий ҳиссиётларни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида тилни ўзлаштириш даражасига таъсир кўрсатади. Қувонч ҳисси, ҳаяжонланганлик, кўтаринкилик ҳолати, ғайриоддий нарсани кутиш болаларнинг қабул қилиш қобилиятини оширади, материални эслаб қолишни кучайтиради, болалар нутқининг ифодалилигига

таъсир кўсатади. Суратлар, амалий санъат буюмларини томоша қилишда болалар кўп савол берадилар, олган таассуротларини атрофдагиларга айтишга ошиқадилар.

Болалар кун бўйи — машгулотларда, ўйинларда, хўжалик-маиший ва меҳнат фаолиятида ўз педагоглари билан мулоқотда бўладилар. Ўз-ўзидан мактабгача таълим муассасасида нутқий муҳитнинг ривожлантириш имкониятлари бутунлай педагог нутқининг сифатига боғлиқ бўлади.

Намунали нутққа эга бўлиш — бу тарбиячининг касбий тайёргарлиги даражасидир. Шунинг учун ўз нутқини такомиллаштириш ҳақида қайғуриш — бўлажак педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчларидир. У ўзида барча нутқ кўникмаларини мукаммал шакллантириши ва уни келгусида болаларга бериши лозим.

Мактабгача ёшдаги болалар, атрофдагиларга тақлид қилганлари ҳолда нафақат тўғри талаффузни, сўзни қўллаш, иборалар тузиш сирларини, балки катталарда учрайдиган нутқ номукаммалликларини ҳам ўзларига қабул қилиб оладилар.

Тарбиячининг болалар билан ва болаларнинг бир-бирлари билан мазмунли мулоқоти, болалар ривожини рағбатлантирувчи қулай тил муҳити, тўғри методлардан фойдаланиш — мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантиришга оид ишлар муваффақиятининг гаровидир.

Мактабгача таълим муассасасида она тилидаги нутқни ривожлантиришнинг методик тамойиллари қуйидагилардир:

- ақлий ва нутқий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги тамойили;
- нутқни яхлит бир тузилма сифатида ривожлантириш тамойили;
- нутқий ривожланишнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили;
- болаларнинг фаол нутқий амалиётини таъминлаш тамойили;
- нутқни ривожлантиришга нисбатан муомалали ва амалий ёндашув тамойили;
- мулоқотнинг ижобий ва эмоционал муҳитини таъминлаш тамойили.

Мактабгача таълим муассасасида нутқни ривожлантириш методлари ва усуллари

Болаларга она тилини ўқитиш методикасида қуйидаги методларни ажратиш мумкин:

Кўргазмали усуллар – кузатиш, унинг турлари: бинони кўздан кечириш, экскурсия, табиий буюмларни кўриб чиқиш. Педагог кузатишдан объектни тўғридан-тўғри (гуллар очилиши, тошбақа ҳаракати ва бошқ.) ва воситали, агарда объектни бевосита кузатишнинг имкони бўлмаса, (ёввойи ҳайвонлар, шаҳарлик болалар учун қишлоқ аҳолисининг меҳнати, қишлоқ аҳолиси учун шаҳар транспорти каби) кузатиш мумкин бўлган ҳолатларда – суратлар, фотосуратлар, кинофильмлар, диафильмлар ва видеофильмлар намойишида фойдаланади.

Кўргазмали нарсалар, ҳодисалар кўргазмали усуллардан фойдаланишда суҳбат, мулоҳаза мавзусини белгилайдиган манба бўлиб хизмат қилади. Болаларнинг қабул қилиш ҳиссини сўзлаб бериш орқали йўналтираётган тарбиячи кўриб чиқиляётган нарса номини айтади ва уни тушунтириб беради.

Сўзли усуллар – катталар ва болаларнинг сўзлари ҳар қандай кўргазмали ва амалий метод таркибига киради. Бироқ болаларда сўзли-манتيқий фикрлашнинг ривожланиши, атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларнинг йиғилишига қараб нутқни ривожлантиришнинг сўзли усуллари мустақил метод тусини олади. Унга бадий асарларни ўқиш, шеър ёд олиш, болаларнинг ҳикоялари, суҳбатлар ва тарбиячининг ҳикоялари киради.

Сўзли усуллар соф кўринишда мактабгача таълим муассасасида жуда кам қўлланилади, чунки мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятлари кўпроқ кўргазмалиликка таянишни талаб қилади.

Шунинг учун деярли барча сўзли усулларда кўргазмали усуллардан (нарса, ўйинчоқни қисқа вақтда кўрсатиш, иллюстрацияларни кўздан кечириш) ёки болаларни дам олдириш мақсадида кўргазмали объектни намойиш қилишдан фойдаланилади.

Амалий методларга машқлар, ўйин методлари киради ва улар болалар нутқини ривожлантиришда кенг қўлланилади. Уларнинг мақсади болаларга олинган билимларни амалий

фаолиятда қўллашни ўргатиш, нутқий малака ва кўникмаларни ўзлаштиришда уларга ёрдам беришдан иборатдир. Дидактик ўйинлардан нутқий ривожлантиришга оид барча вазифаларни ҳал этиш учун фойдаланилади. Нутқий машқлар (машқ қилиш ва ижодий машқлар) ёрдамида эса ўз фикрларини аниқ ва тушунарли қилиб ифодалаш, мулоҳаза юритиш, исботлаш ҳамда сўзларни аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз қилиш шаклланади.

Ҳар бир метод дидактик вазифаларни ҳал этиш – яъни, болаларга янги нарсаларни таништириш, малака ва кўникмаларни мустақамлаш, ўзлаштирилган нарсаларни ижодий равишда қайта ишлаш учун хизмат қиладиган усуллар мажмуасидир.

Метод деб билимларни биридан иккинчисига бериш мақсадида педагог ва бола томонидан амалга ошириладиган ҳаракатга айтилади.

Ўқитиш усули – бу методнинг бир элементидир. Усулларни кўргазмавийлиги ва эмоционалликка қараб сўзли, кўргазмали, ўйинли усулларга ажратиш мумкин.

Энг кўп тарқалган сўзли усуллардан бири – нутқий намунадир. Нутқий намуна – бу тарбиячининг тўғри, илгаридан машқ қилинган нутқий фаолиятидир. Нутқий намунадан изоҳлаш, кўрсатмалар бериш билан биргаликда фойдаланилади. Намуна болаларга аниқ, тушунарли, баланд ва босиқ овозда намоёиш қилинади.

Такрорлаш – эса сақлаб қолиш мақсадида айнан битта нутқий элементдан (товуш, сўз, ибора) бир неча марта фойдаланиш. Такрорлаш тарбиячининг ўзи ёки бола (икки нафар бола) томонидан ҳамда болалар томонидан жўровоз бўлиб амалга оширилади.

Тушунтириш – тарбиячи томонидан нарса ёки ҳодиса моҳияти очиб берилди.

Кўрсатма бериш – болаларга қандай ҳаракат қилиш, қандай қилиб натижага эришиш мумкинлиги тушунтирилади. Кўрсатмалар ўргатувчи, ташкилий ва тартибга келтирувчи бўлади.

Сўзли машқлар – нутқий малака ва кўникмаларга эга бўлиш ҳамда уларни тақомиллаштириш учун болаларнинг муайян нутқий ҳаракатларни кўп марта бажаришларидир.

Болалар нутқини баҳолаш – ўргатувчи усул бўлиб, унда боланинг жавоби ёки ҳикояси ҳақида асосланган мулоҳаза

билдирилади. Кўпинча баҳолар нутқнинг ижобий томонига тааллуқли бўлади.

Савол – сўзли мурожаат бўлиб, у мавжуд билимларидан фойдаланиш ёки уни қайта ишлаш зарурати қаршисида турган болага вазифа қўйиш ва унинг жавобини кутишни талаб қилади. Саволлар мазмунига қараб таснифланадилар: фактларни тасдиқлашни талаб қилувчи репродуктив саволлар (Нима? Ким? Қандай? Қерда? Қерга? Қанча? Қачон? ва бошқ.), ақл билан бир хулосага келишни талаб қилувчи нисбатан мураккаб – қидирув саволлари (Нега? Нима учун? Нимаси билан ўхшаш? ва бошқ.). Саволлар тузилишига қараб тўғридан-тўғри, йўл кўрсатувчи ва жавобни айтиб турувчи саволларга бўлинади.

Кўргазмали усуллар – суратни, ўйинчоқни, ҳаракатни, сахна ҳаракатларини (сахналаштиришга оид ўйинларда) кўрсатиш, товушни йўлга қўйиш жараёнида артикуляция органлари ҳолатини кўрсатиб бериш. Кўргазмали усуллар сўзли усуллар ёрдамида – яъни нарсани кўрсатиш, унинг номини айтиш, тушунтириш орқали қўлланилади.

Ўйин усуллари – мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришда турли ўйинчоқлардан фойдаланиш машқлар, ўйинларни янада жонли ва эмоционал қилади, бу эса болаларнинг диққат-эътибори ошишига олиб келади, айти пайтда барча нутқ жараёнлари фаоллашади. Ҳар бир машғулотда, айтиқса унинг ниҳоясида, ҳазил саволлар бериш, лофлардан, ўйин қаҳрамонларидан (айиқча, Билмасвой ва бошқ.) фойдаланиш, ўйин баҳоларини қўллаш (қуръа йиғиш, қарсақлар) мумкин. Шунингдек, мусобақа элементлари («Ким кўпроқ сўз айтади?», «Ким яхшироқ айта олади?»), машғулотлар жиҳозларининг чиройлилиги, янгиллиги ҳам болаларнинг нутқий материалга нисбатан диққат-эътиборини оширади.

Ўргатувчилик вазифасига қараб ривожлантириш усулларини бевосита ва билвосита усулларга ажратиш мумкин.

Бевосита таълим усули – намуна, изоҳ, савол, бола жавобини баҳолаш, кўрсатма бериш ва бошқ.

Машғулот, ўқув вазифасининг мақсадига қараб бир машғулотда айнан битта усулнинг ўзи етакчи, бошқа бевосита усуллар эса – қўшимча усуллар бўлиши мумкин. Масалан, ҳикоя қилиб беришга оид машғулотда намуна етакчи усул

бўлади, бошқа усуллар – режа, саволлар эса – қўшимча усул бўлади.

Билвосита усулларга эслатиш, маслаҳат бериш, айтиб туриш, тузатиш киритиш, мулоҳаза билдириш, луқма ташлашлар киреди.

Битта машғулотда бутун усуллар мажмуасидан фойдаланиш тавсия этилади, масалан: нарсаларни таққослашни, унинг номини айтиш (сўз намунаси), тушунтириш, бадий сўз ва ҳоказолар билан биргаликда амалга ошириш тавсия этилади. Педагог машғулотларнинг умумий боришини олдиндан ўйлаб олиши, зарур таълим усулларини белгилаб олиши даркор. Керакли усулларнинг асосли ва оқилона танлаб олиниши кўп жиҳатдан ҳар бир машғулотнинг муваффақиятини белгилайди.

Тарбиячи нутқи

Катталар билан бевосита мулоқот қилиш бола нутқига катта таъсир кўрсатади. Мактабгача ёшдаги болалар атрофдагиларга тақлид қилганлари ҳолда нафақат тўғри талаффуз, сўзларни тўғри қўллаш, иборалар тузиш сирларини, балки катталарда (педагоглар, ота-оналар, оила аъзолари ва бошқ.), атрофдаги болаларда учраб турадиган нутқ номукамалликларини ҳам ўзлаштириб олади. Болаларнинг нутқ маданияти педагогнинг (ва бошқа катталарнинг) нутқ маданиятига бевосита боғлиқ бўлади.

Доимо кичкинтойларнинг диққат-эътибори марказида турадиган ва улар билан мулоқот қиладиган тарбиячининг нутқи болалар она тили, нутқ маданияти намуналарини оладиган асосий манба ҳисобланади, шунинг учун у нафақат тўғри сўзлаши, она тилининг барча товушларини аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз этиши, балки у муайян баландликдаги овозда босиқлик билан сўзлаши, унинг нутқи интонацион жиҳатдан ифодали, грамматик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган, равон, тушуниш учун осон бўлиши ҳамда сўз билан белгилаш тўғри ва аниқ амалга оширилиши лозим.

Тарбиячининг ифодалилик воситаларидан фойдаланган ҳолда ўқиган ҳикояси болаларда қизиқиш уйғотади, уларда қайғуриш, сўз кучини ҳис қилиш, унинг мазмунини анчагача ёдда сақлаб қолиш имконини беради; агарда айнан шу ҳикоя тез ва қуруқ оҳангда ҳис-ҳаяжонларсиз ўқиб берилса, у

фақатгина бадий асарга нисбатан зерикиш ва бефарқликни шакллантиради.

Педагог ўз нутқига нисбатан танқидий муносабатда бўлиши ва унда камчилик борлигини сезса, уни дарҳол бартараф этишга интиломи лозим.

Бироқ, ўз нутқининг камчилигини аниқлаш ҳар доим ҳам осон кечмайди, чунки мулоқот жараёнида сўзловчининг диққат-эътибори энг аввало нутқнинг шаклига эмас (қай тарзда айтиш), балки унинг мазмунига (нимани айтиш) қаратилган бўлади. Бундан ташқари, ўз нутқига нисбатан бепарволик билан муносабатда бўлиш натижасида айрим камчиликлар тилга қаттиқ ўрнашиб қолиши ва кейинчалик сўзловчи уни сезмай қолиши мумкин. Масалан, нутқнинг шошқалоқлиги, тушунарсизлиги, бир оҳангдаллиги (монотонлиги), овознинг кучлилиги, айрим товушлар, сўзларни ноаниқ талаффуз қилиш каби нуқсонлар сезилмасдан қолади.

Ўз нутқининг номукамалликлари ҳақида билиш учун педагог ўртоқларининг мулоҳазаларига қулоқ тутиши даркор. Очиқ машғулотларни магнитофонга (видеокассетага) ёзиб олиш ва уни кейин муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунда тарбиячи нутқини товуш, лексик воситалардан фойдаланиш, грамматик жиҳатдан расмийлаштириш нуқтаи-назаридан таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Айни пайтда шуни ҳисобга олиш лозимки, нутқни ёзиб олиш чоғида тарбиячининг ўзини-ўзи назорат қилиши эвазига нутқ сифати яхшиланади. Шунинг учун нутқда аниқланган камчиликларга тарбиячининг ўзи ва унинг ўртоқлари диққат-эътибор билан ёндошишлари зарур.

Нутқда аниқланган камчилик (номукамаллик) ларни (ёмон дикция, лексик-грамматик расмийлаштиришдаги хатоликлар ва ҳ.к.) тарбиячи махсус дафтарга қайд этади, сўнгра режа ишлаб чиқади ва уларнинг бартараф этишга доир ишларни ташкил қилади.

Ўз тарбияланувчиларида ана шундай камчиликлар пайдо булишининг олдини олиш учун педагог ўз нутқига нисбатан қандай талабларни қўйиши зарур?

I. Нутқнинг товуш жиҳатига қўйиладиган талаблар

Аниқ ва тушунарли сўзлайдиган, иборалар, сўзлар ва ҳар бир товушни алоҳида-алоҳида аниқ талаффуз этаётган, яъни дикцияга эга бўлган педагог ёрдамида болалар она тилидаги товушларни муваффақиятли равишда ўзлаштирадилар. Кўпинча педагогларнинг талаффузи бироз ноаниқ ва тушунарсиз бўлади, улар товушлар ва сўзларни оғизни етарли даражада очмасдан талаффуз қиладилар, айрим товушлар ютиб юборилади, ундошлар тушунарсиз талаффуз этилади.

Педагог талаффузнинг адабий меъёрларига риоя қилиши, ўз нутқда турли шевалар, маҳаллий сўзлашувлар таъсирини бартараф этиши, сўзларда урғуни тўғри қўйиши лозим.

Нутқда ҳиссиётлар, фикрларнинг энг нозик қирраларини ҳам ифодалаш мумкин. Бунга нафақат тегишли сўзлар ёрдамида, балки ифодалиликнинг интонацион воситалари, овоз кучи, суръати, манتيқий урғуси, пауза, ритм, тембр, оҳангдан тўғри фойдаланиш туфайли эришилади. Ушбу воситалардан фойдаланган ҳолда тарбиячи томонидан ўқиб берилган шеърлар, ҳикоялар болаларга уларнинг мазмунини яхши тушуниш, она тилининг қудрати ва гўзаллигини ҳис қилиш имконини беради.

Бир хил оҳангдаги нутқ кичик тингловчиларни толиқтириб қўяди, матн мазмунига бўлган қизиқишни пасайтиради. Болалар бундай нутқни тинглаш давомида тез толиқиб қоладилар, бошқа томонларга қарайдилар, чалғий бошлайдилар, кейинроқ эса умуман тингламай қўядилар.

Тарбиячининг нутқи эмоционал тўлиқ, интонацияларга бой, етарли даражада баланд ва тезлиги бир маромда бўлиши лозим. Болалар билан мулоқотда худди товушларни нотўғри талаффуз этиб бўлмаганидек, нутқнинг шошқалоқлигига ҳам йўл қўйилмайди. Агарда нутқ бироз оҳиста суръатда давом этса, у яхши қабул қилинади. Бундай суръат нутқнинг аниқлигини оширади ва аксинча, тезлаштирилган нутқ қабул қилишни қийинлаштиради. Болалар учун мўлжалланган эртаклар, ҳикоялар, шеърларни бадий сўз усталари одатда, оғзаки нутққа қараганда бироз секин суръатда ўқийдилар. Болаларга бироз секинлаштирилган нутқни қабул қилиш, унинг мазмунини кузатиш матни эслаб қолиш осон кечади.

Шу билан бирга эса гутиш лозимки, бу ҳолда ҳамма нарсани ҳам қамраб олмайди. Бадий асарларни ўқишда

нутқни жадаллаштириш ёки секинлаштиришни ушбу чоғда мазмун тушунтирилаётгани билан оқлаш мумкин, айти пайтда бу бадий ифодалилик воситасига айланиши зарур.

Овоз – бу тарбиячининг касбий қуролидир, у мазкур қуролдан тўғри фойдаланиши ва уни зўриқишдан асраши лозим. Овоздан нотўғри фойдаланишни масалан, уни ҳаддан ташқари баландлатишда (гуруҳда, майдонда шовқин бўлганида) кўриш мумкин.

Агарда мулоқот вазияти нутқ баландлигини анча кучайтиришни талаб қилса – бу овозни бақариш даражасига етказиш керак, дегани эмас.

Овозни биров кучайтиришда нутқ суръатини пасайтириш ва сўзларни янада аниқроқ талаффуз қилиш лозим. Агарда овоз паст ва заиф бўлса, уни баландлашгунча машқ қилдириш ва махсус машқлар билан мустаҳкамлаш зарур. Овознинг ёқимсизлигини (хириллаш, чийиллаш) ҳам бартараф этиш мумкин.

II. Равон нутқ ва уни лексик-грамматик расмийлаштиришга нисбатан қўйиладиган талаблар

Болалар катталардан нафақат товушлар ва сўзларни тўғри талаффуз қилишни, балки эртақлар, ҳикоялар мазмунини айтиб бериш, атроф-олам ҳақидаги ўз кузатишларини баён қилиш, ўз фикрларини изчил баён қилиш ва хулосалар чиқаришни ҳам ўрганадилар.

Болаларга нутқда у ёки бу мазмунни раван, қизиқарли ва имконли шаклда етказа олиш педагог нутқининг зарур сифатларидан бири ҳисобланади.

Тарбиячи ўз фикрларини изчил баён қилар экан, у ўз нутқини тушунарсиз сўзлар, мураккаб оборотлар, узоқ иборалар билан қийинлаштириб юбормаслиги лозим.

Болалар нутқни агарда у қисқа иборалардан иборат бўлсагина яхши қабул қиладилар. Чунки узун, бунинг устига грамматик жиҳатдан жуда мураккаб тузилган ибораларни қўллашда болаларга унинг қисмлари ўртасида алоқа боғлаш, унинг мазмунини мулоҳаза қилиш ва тушуниш қийин кечади.

Фақат оддий гапларни қўллаш билан чекланмаслик лозим. Айниқса, боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гапларни кенг қўллаш жуда муҳимдир.

Болаларга ҳикоя қилиб беришда (ўтказилган экскурсия, табиат ҳақида ва ҳ.к.) фақат асосий нарсани, яъни барча иккинчи даражали ва аҳамиятсиз нарсаларни ташлаб юборган ҳолда фақат ушбу мавзуга алоқадор нарсаларни ажратиб олиш ва болаларга етказиш зарур. Кўп сўзлаш, ортиқча ибораларни қўллаш тарбиячининг нутқини оғир, тушуниш учун қийин қилиб қўяди.

Мураккаб оборотлар билан бойитилган ҳикояни тинглашда мактабгача ёшдаги болалар педагогнинг фикрини кузатиб боришлари, ҳикоя мазмунини ёдда сақлаб қолишлари қийин бўлади ва бундай ҳикоя фойда келтирмайди.

Педагог нутқининг имконлилиги ва тушунарлилигига энг аввало, сўзлардан тўғри ва аниқ фойдаланиш орқали эришилади. Она тилининг луғат заҳираси бой, у доимо янги сўзлар билан бойиб боради; муомаладан чиққан сўзлар йўқолиб кетади.

Болалар билан мулоқотда тарбиячи болаларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда она тилининг лексик бойлигини кенг қўллаши: тушуниш мумкин ва ўзлаштириш осон бўлган сўзларни танлаши ва улардан ўз нутқида фойдаланиши лозим.

Болалар билан суҳбат чоғида адабий тилга оид сўзларни қўллаш, кўпол сўзларга йўл қўймаслик, оддий сўзлашув тили ва шевалардан, шунингдек муомаладан чиққан сўзлардан қочиш лозим. Тарбиячининг луғати қанчалик бой ва турлитуман бўлса, унинг нутқи қанчалик ёрқин бўлса, болалар шунчалик кўп сўзларни ўзлаштириб олишлари мумкин.

Тарбиячининг луғатидаги камчиликлар сифатида сўзларни кичрайтирилган-эркалаш суффикслари билан қўллаш (Севарахон, қўлчаларингни юв; Саматжон, пиёлачаларни йиғиштириб қўй ва ҳ.к.), нутқини ортиқча сўзлар билан тўлдириб юбориш (Хўш, айтиш мумкинки, чунки, демак), нисбатан катта болалар билан мулоқот қилишда уларга худди гўдакларга каби муомала қилиш (Вов-вов қани?) каби ҳолатларини келтириш мумкин.

Сўзлар ва сўзли ибораларни тўғри танлаш тарбиячи нутқининг аниқлиги, тушунарлилиги ва ифодалилигини таъминлайди.

Янги сўзлардан фойдаланишда жуда эҳтиёт бўлиш зарур. Бир томондан, болаларнинг ёшини ҳисобга олиш ва улар тушуна оладиган сўзларни танлаш, иккинчи томондан —

доимий равишда янги сўзларни муомалага киритиш, мавжуд сўзлардан фойдаланишни кенгайтириш ва уларнинг маъносини тушунтириб бериш лозим.

Педагогнинг ҳикояси тўлиқ, чиройли, сўзлари аниқ танлаб олинган, грамматик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган ва ифодали бўлиши, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий алоқа ўрнатилган бўлиши лозим. Ҳикоя қилишда нутқни ифодали, турли-туман, мазмунга бой қиладиган синонимлар, метафоралар, ташбеҳлардан, халқ огзаки ижодиётидан (мақоллар, маталлар), фразеологик иборалардан кенгроқ ва моҳирона фойдаланиш лозим.

Бундан ташқари, тарбиячининг нутқи нафақат болаларга нисбатан, балки мактабгача таълим муассасасининг ходимларига нисбатан ҳам осуда, доимо босиқ, хушмуомала бўлиши шарт.

Шундай қилиб, болалар билан ишлаш орқали педагог куйидагиларга эътиборни қаратиши лозим:

- она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилиш, нутқдаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш;
- аниқ, тушунарли нутққа, яъни яхши дикцияга эга бўлиш;
- ўз нутқида адабий талаффузлардан фойдаланиш, яъни орфоэпик қоидаларга ривоя қилиш;
- ифодалиликнинг интонацион воситаларидан билдирилган фикрларни ҳисобга олган ҳолда тўғри фойдаланишга интилиш;
- болалар билан мулоқотда биров секинлаштирилган суръатда, овозни сал пасайтирган ҳолда нутқ сўзлаш;
- матнлар мазмунини сўзлар ва грамматик тузилмалардан фойдаланган ҳолда равон ҳамда имконли шаклда ҳикоя қилиш ва болаларга етказиш;
- болалар ва ходимлар билан суҳбатда овозни баландлатиш ва қўпол муомалага йўл қўймаслик.

Мактабгача таълим муассасаси тарбиячиси учун намунали нутққа эга бўлиш — бу унинг касбий тайёрлиги кўрсаткичидир. Шунинг учун ўз нутқини такомиллаштириш ҳақида қайғуриш — бўлажак педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчидир. У ўзида кейинчалик болаларга берадиган нутқий кўникмаларни мукамал ривожлантириши шарт.

ХУЛОСАЛАР:

- Мактабгача таълим умуман олганда, узлуксиз таълимнинг биринчи бўғини ҳисобланади. Мактабгача таълимнинг мақсади мактабда ўқиш учун тайёр бўлган, соғлом ва тўлақонли шахс сифатида шаклланган болани тарбиялашдан иборатдир.

- Болалар нутқини ривожлантиришни атроф-олам ҳақидаги билимлар доираси ва луғат ҳажми, ҳар бир ёш босқичида болаларда шаклланиши лозим бўлган нутқий малака ва кўникмалар белгиланган, шахснинг муайян сифатларини (киришимлилик, хушмуомалалик, саломлилик, босиқлик) тарбиялаш кўзда тутилган тегишли дастур асосида амалга ошириш зарур.

- Нутқни ривожлантириш дастури бола фаолиятининг ўқув, ўйин, меҳнат ва маиший каби шаклларида амалга ошади.

- Бола нутқини шакллантиришнинг етакчи воситаси таълим, асосий таълим шакли эса – машғулотлардир.

- Болаларга она тилини ўқитиш уларнинг ёш хусусиятларини ва ҳар бир боланинг нутқий ривожланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

- Илк ёшдаги болалар (1-3) билан машғулотларни дидактик ўйинлар шаклида ўтказиш лозим. Мактабгача ёшдаги кичик болалар (3-5) билан машғулотлар эмоционал тусга эга бўлиши лозим, бу ерда кўргазмавийлик, ўйин усуллари, дидактик ўйинларнинг турли хилларидан фойдаланиш тавсия қилинади.

- Болалар бадиий адабиёти болаларни ҳар томонлама ривожлантиришнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади, у болалар нутқини ривожлантириш ва бойитишга улкан таъсир кўрсатади.

- Шунингдек, тасвирий санъат, байрамлар, томошалар ҳам нутқни ривожлантириш воситаси ҳисобланади.

- Болаларга она тилини ўқитиш методларига кўргазмавийлик, сўзли ва амалий методлар кирди.

- Ҳар бир метод – бу дидактик вазифаларни ҳал этиш учун хизмат қиладиган усуллар мажмуасидир. Ўқитиш ролига қараб нутқни ривожлантириш усуллари бевосита ва билвосита усулларга бўлинади.

- Машғулотларда бутун усуллар мажмуасидан фойдаланиш таъсия қилинади.

- Тарбиячининг нутқи – бу болалар она тили ва маданий нутқ намуналарини ўзлаштириб оладиган асосий манба ҳисобланади.

- Мактабгача таълим муассасаси тарбиячиси учун намунали нутққа эга бўлиш – бу унинг касбий тайёрлик даражасидир.

- Нутқни такомиллаштириш ҳақида қайғуриш – ҳар бир педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчидир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Болаларга она тилини ўқитиш бўйича қандай машғулотлар тоифалари мавжуд? Ҳар бир машғулот тоифасини тавсифлаб беринг.

- Болаларга она тилини ўқитишни уларнинг ёш хусусиятларини ва ҳар бир боланинг нутқий ривожланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш лозимлиги ҳақидаги талабни қандай тушунасиз?

- Ҳар бир ёш босқичида нутқни ривожлантиришга оид машғулотлар ўтказишнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаб беринг.

- Қайси фаолият турларида болаларда нутқий малака ва кўникмалар шаклланади? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар ёрдамида асосланг.

- Болалар нутқини ривожлантиришнинг асосий воситаларини тавсифланг.

- Мактабгача таълим муассасасида ривожлантириш имкониятларига эга бўлган нутқий муҳит деганда нима назарда тутилади?

- Она тилини ривожлантиришнинг методик тамойилларини тавсифланг.

- Болаларга она тилини ўқитиш методлари ва усулларини тавсифлаб беринг.

- Тарбиячи нутқи болалар учун қандай аҳамиятга эга? Ўз жавобингизни асослаб беринг.

- Педагог ўз нутқидаги камчиликларни қандай қилиб аниқлаши мумкин?

- Педагог нутқига нисбатан қандай талаблар қўйилади?

- Нима учун нутқни такомиллаштириш ҳар бир педагогнинг ахлоқий ва ижтимоий бурчи ҳисобланади?

VII-МАВЗУ. ИЛК ЁШДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Нутқнинг тайёргарлик босқичларини ўз вақтида аниқлашда эмоционал мулоқотнинг аҳамияти

Нутқни тушунишни ривожлантиришнинг асосий методик усуллари

Нутққача бўлган ривожланиш босқичи: гугулаш, чучулаш; уларнинг нутқ билан алоқаси. Овоз муносабатларини ривожлантириш методикаси (0-1 ёш)

Фоол нутқни ривожлантириш. Луғатни ўзлаштириш босқичлари. Дастлабки сўзларни талаффуз қилишни ўргатиш методикаси

Нутқнинг тайёргарлик босқичларини ўз вақтида аниқлашда эмоционал мулоқотнинг аҳамияти

Ҳаётининг биринчи йилида бола тез ўсади. Жисмоний ўсиш билан бирга «атроф муҳитга мослашиш органи» (И.П.Павлов) вазифасини бажаришга тайёр бўлиш учун боланинг мияси ҳам ривожланиб боради. Мазкур тайёргарлик босқичма-босқич рўй беради: 0 ойдан 2,5-3 ойгача; 5-6 ойдан то 9-10 ой ва 1 йилгача.

Мулоқотнинг биринчи шакли — эмоционал-бевосита (вазият-шахс) шаклдир. Бу бошқа одамга бўлган қизиқиш, унга нисбатан эмоционал муносабат билан тавсифланади. Мулоқотнинг бундай шакли бола ҳаётининг биринчи ярим йиллигига хос ҳолатдир.

Мулоқотнинг янада ривожланган иккинчи шакли — яъни, эмоционал-воситали (вазиятли-амалий) шакли бола ҳаётининг иккинчи ярим йиллигида рўй беради. Бу мулоқот предметлар орқали воситали мулоқотга айлантирилади. Ушбу ёшда боланинг қизиқишлари атрофдаги муҳитга йўналтирилгандир. Унда янги таассуротларга эҳтиёж ёрқин пайдо бўлади.

Катталар билан мулоқотда ҳазил-хузул ва бошқа ижобий ҳисларга тўлиқ бўлган бола ўйинчоқлар билан ўйнашга киришади. Бу моҳиятан, боланинг ташаббусига кўра юзага келган биринчи ўйин шаклидир. Боланинг нарсалар ва ўйинчоқлар билан ҳаракатлари, қўлларнинг кичик ҳаракатлари унинг нутқини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Бола билан мулоқотда мақоллар, маталлар, санок шеърлардан фойдаланиш зарур. Бу товуш ва нутқ муҳитини бойитади, нутқни ривожлантиришга ёрдам беради, интонацион тинглаш қобилиятини, шеъринг сўз жаранглашига нисбатан сезгирликни ривожлантиради. Илк ёшдаги болалар билан ишлашда катталар нутқига алоҳида талаблар қўйилади, чунки уларнинг нутқи тақлид учун намуна бўлиб хизмат қилади. Шу боис у ҳар томонлама намунали бўлиши, яъни: грамматик тўғри, интонацион ифодали, унчалик баланд эмас, тез ҳам эмас, оз сўзли ва аниқ бўлиши лозим.

Нутқнинг интонацион ифодалилиги мутлақ муҳим аҳамиятга эга, чунки кичкинтой энг аввало айнан нутқий оҳангларни тушуна бошлайди ва уларга муносабат билдиришга ҳаракат қилади. Интонациянинг камлиги нутқни тушунишни ривожлантиришга ва уни фаоллаштиришга салбий таъсир кўрсатади.

Туғилганидан бошлаб бир ёшгача бўлган болаларнинг нутқни тушунишларининг асосий методик усулларини кўриб чиқамиз.

Бола 6 ойлик бўлганидан сўнг унинг нутқини ўз вақтида ривожлантириш учун нафақат болада жонланишни вужудга келтириш ва фикрни бир жойга жамлашни машқ қилиш учун шунчаки сўзлашиш, балки унга дастлабки сўзларни тушунишни ўргатиш даркор.

6 ёшгача катталарнинг болалар билан мулоқот шакли эмоционал-бевосита (вазият-шахс) бўлади, 6 ойдан бошлаб эса мулоқотнинг нисбатан ривожланган шакли – эмоционал-билвосита (вазиятли-амалий) мулоқот шаклига навбат келади. Катталар болаларга ўйинчоқлар билан ўйнашни ўргатади, ўз ҳаракатига тақлидни юзага келтиради, ўйинчоққа эътиборни жалб қилади, яъни боланинг диққатини ўзидан ўйинчоқларга ва улар билан ҳаракатлар бажаришга йўналтиради. Ушбу жиҳат бола ривожда улкан аҳамиятга эга. Агарда кичкинтой билан мулоқот фақат эмоционал асосда амалга ошишда давом этаверса, кейинроқ унга бирон-бир нарсани ўргатиш қийин кечади. Катталар билан мулоқот қилар экан, бола кулади, эркаланади, қандай қилиб бўлса ҳам ўзига диққат-эътиборни жалб қилишга ҳаракат қилади, ва бу пайтда бола ўйинчоқларни ҳам, катталарнинг ўйинчоқлар билан амалга ошираётган ҳаракатларини ҳам кўрмайди, уларнинг сўзларига қулоқ тутмайди. Бундай ҳолатларда бола эмоционал мулоқотга киришади, бироқ у нарсалар ва улар билан ҳаракатлар

бажариш борасида катталар билан мулоқот қилишни билмайди. Болада нутқни тушунишни ривожлантириш учун эмоционал мулоқот камлик қилади, мулоқот қилиш тусига эга бўлиши учун у катталар таклифига биноан ўйинчоқлар билан ҳаракатларни бажариши зарур.

Сўз аста-секин бола учун муайян ҳаракатга киришиш сигналига айланиши учун (у кўзлари билан излайди, номи айтилган нарсани кўрсатади, уни олиб келиб беради ва ҳ.к.) қандай шарт-шароитлар зарурлигини билиш лозим.

Дастлабки сўзлар – эмоционал ифодалилиги, таъсирлилиги, вазиятга сидлиги, коммуникатив йўналтирилганлиги билан фарқланади. Бундай нутқ вазиятга асосланган нутқ (автоном) деб аталади, чунки у фақат бола атрофидаги мавжуд муҳит билан таниш бўлган яқин кишиларгагина тушунарли бўлади. Сўзни дастлабки тушуниш муайян вазиятни қабул қилиш билан биргаликда рўй беради.

Дастлабки сўзлар муайян нарсаларга тааллуқли бўлиб, умумлаштирувчи тусга эга эмас (соат фақат кроват тепасида осилгани). Сўз боланинг умумий хулқ қиёфасига уйғунлашиб кетади ва мимика, имо-пшора, назар ташлаш, ифодали ҳаракатлар билан бир сўзли фикрни ташкил қилади («Хайр», «Бер», «Ол»).

Дастлабки сўзларнинг пайдо бўлиши боланинг ривожланишида ижтимоий вазият ўзгарганлигидан далолат беради. Энди у ўз истак-хоҳишлари ҳақида ўзи айтиши мумкин, катталар эса унинг хулқ-атворини сўзли кўрсатмалар ёрдамида йўналтириш имкониятига эга бўлади. Ҳаётининг биринчи йили давомида боланинг нарсаларга муносабати қуйидагича бўлади: сочидан тортади, қулоғига қўлини тикади, нарсалар устидан ошиб ўтади ва ҳ.к. Бундай ғайратли ҳаракат – «Мен» образининг шакллана бошланаётганидан далолатдир. Ушбу образни шакллантириш унинг «хоҳлайман», «хоҳламайман» каби дастлабки хоҳиш-истакларининг пайдо бўлиши, «мумкин», «мумкин эмас» каби муҳим тушунчаларни тушуна бошлаши билан боғлиқдир.

Боланинг ушбу ёшда ўзини англай бошлашини унга нисбатан катта ёшли одам муносабатларининг акс-садоси деб аташ мумкин. Ўзига нисбатан ижобий муносабат – шахснинг нормал ривожланишининг асосидир. Ўзига нисбатан салбий муносабат эса – боланинг илк ёшида бола билан катта ёшли

одам ўртасидаги эмоционал-ижобий муносабат етарли бўлмаганлигидан далолат беради.

Болага фақат органик эҳтиёжларини (овқатланиш, ухлаш, исиниш) қондириш камлик қилади, у катталар билан мулоқот қилишга, инсоний меҳр-муҳаббатга муҳтож. Ушбу ёшда мулоқот етишмовчилиги *госпитализация* деб номланган касалликни юзага келтиради. Энг хавфли ва заиф давр бу – 6 ойдан 12 ойгача бўлган даврдир. Бу даврда ҳар қандай шароитда ҳам болани онаси билан мулоқот қилишдан маҳрум қилмаслик лозим. Агарда бусиз ҳеч иложи бўлмаса, онасининг ўрнига бошқа одамни топиш даркор.

Ўзининг катта ёшли яқин кишиси билан мулоқот қилиши болага янги таассуротлар бахш этади. Катталарнинг иштироки кичкинтойда у ҳали билиб улгурмаган атрофдаги олам олдидаги қўрқувга барҳам беради. Бола билан мулоқот у билан ҳамкорлик асосида қурилиши лозим. Бола билан катталар ўртасидаги мулоқотнинг барқарорлигини таъминлаш зарур, чунки шу туфайли боланинг эмоционал босиқлиги шаклланади, мулоқотнинг нутқий ва нонутқий шакллари шакллана бошлайди.

Болаларда (иккинчи ярим йилликда) вазиятлар, нарсалар ўртасида алоқа боғлашга ёрдам берувчи қидирув ҳаракатларини пайдо қилиш лозим (9 ойдан кейин – сурат ва сўз билан: «фалон нарса қаерда?»).

Нутқни тушунишни ривожлантириш мақсадида катта ёшли одам иложи борича бола учун қизиқарли бўлган ёрқин ва ҳаракатланувчи нарсалар номини, улар билан амалга ошириладиган ҳаракатлашни, болалар ва атрофдаги катталар номларини кўпроқ айтиши зарур.

Боланинг катта ёшли одамга, унинг ҳаракатларига, сўзларига бўлган қизиқиши остида инсон ҳаётининг биринчи кунидан бошлаб то умрининг охиригача шерик бўладиган нарса, яъни одамларга ва айни пайтда ҳайвонларга хос бўлган йўналтирувчи рефлекс ётибди.

Биз томон ёғилаётган ҳар қандай янгилик биз томонимиздан тегишли ҳаракатни келтириб чиқаради, биз бу янги нарсани яхшилаб тушуниб олиш учун пайдо бўлаётган образларга тикилиб қараймиз, пайдо бўлган товушларни диққат билан тинглаймиз, агарда унинг ҳиди чиқса, дарҳол уни ҳидлашга, агарда у бизга яқин турган бўлса ушлаб кўришга ҳаракат қиламиз.

Нутқни тушунишни ривожлайтиришнинг асосий методик усуллари

Сўзларни тушунишни ўргатишда болаларга нафақат улар қараб турган нарсаларнинг ва уларнинг ўзлари бажараётган ҳаракатларнинг номини айтиш, балки болаларга ушбу нарсаларни атайлаб кўрсатиш ва уларни қизиқтириш зарур. Бу усул «кўрсатиб, номини айтиш» усули деб аталади.

Кўпинча болани бирон-бир нарса номини тушунишга ундашда катта ёшли одам ундан сўрайди: «Фалон нарса қаерда?», бироқ биз уни амалий иш билан мустаҳкамламасак, яъни «кўрсатиб номини айтмасак», бола нарса билан унинг номи ўртасидаги бизга зарур бўлган шартли алоқани ўрната олмайди, ўз-ўзидан у ушбу сўз маъносини тушунмайди. «Фалон нарса қаерда?» деган савол билан болада у тушуна оладиган сўзларни мустаҳкамлашда фойдаланиш мумкин. Масалан, «соат» деганимизда бола кўзлари билан соатни излай бошласа, ундан соат қаердалигини тез-тез сўраб туриш лозим. Бироқ бу ўринда савол эмас, айнан соатни кўриб ва эшитиб қабул қилиш вақтларининг бир-бирига мос келиши бирламчи аҳамиятга эгадир.

Аммо катта ёшли одамнинг фақатгина ушбу усул моҳиятини тушуниши ҳали етарли эмас. Уни турли ҳаётий вазиятларда болага қизиқарли қилиб қўллашни ҳам ўрганиш зарур: бунда катта ёшли одамнинг нутқи бирмунча ўзига хос бўлади. Катта ёшли одам бола билан суҳбатлашар экан, у болани тушунишга ундаётган сўзни ҳадеб бир хил оҳангда қайтаравермасдан ибораларни ҳам айтиши лозим. Кўрсатилаётган нарса билан боғланиши лозим бўлган сўзни алоҳида оҳанг, сўздан олдин ва сўздан кейин қисқа, бироқ аҳамиятли бўлган паузалардан фойдаланиш, уни кўп марта талаффуз қилиш лозим. Ушбу усулдан («кўрсатиб, номини айтиш») фойдаланган ҳолда катта ёшли одам болага айрим ўйинчоқлар, шахсий гигиенага оид нарсалар, овқат ейиш билан боғлиқ буюмларнинг номларини тушунишни ўргатиши даркор. Болага кўрсатилаётган нарса қанчалик қизиқарли бўлса, у нарсалар билан шунчалик кенг ва кўп танишиши (қўл тегизиши, ушлаб кўриши, қўлга олиши, қимирлатиши, бирон нарсага уриб кўриши, агарда таом бўлса – таъмини кўриши) мумкин.

Гигиеник жараёнларда, кийиниш, овқатланиш, ўйнаш вақтида болага сўзларни тушунишни ўргатиш учун кўп имкониятлар пайдо бўлади.

Ҳаракатни англатувчи сўзларни («кўрсат», «тақиллат», «ташла», «қарсақ чал» ва бошқ.) тушунишни ўргатишда бу сўзларни ушбу ҳаракат бола ёки катта ёшли одам томонидан амалга ошириладиган пайтда айтиш лозим. Зарур сўзни айтишда боланинг қўлидан ушлаб, тегишли ҳаракатни бажариб кўриш мумкин. Сўзни тушунишни мустақкамлаш учун кичкинтойга «кўрсат» деганда катта ёшли одам номини айтган нарсани бармоғи билан кўрсатишни ва «бер» деганда катта ёшли одам номини айтган нарсани олиб беришни ўргатиш зарур. Бу усулларни асосан болалар танийдиган ва номларини тушуна бошлаган нарсаларга нисбатан қўллаш мумкин. Айнан битта сўзда узоқ тўхталиб қолиб кетмаслик керак, балки унинг сонини аста-секин кенгайтириб бориш, айтиш пайтда илгари ўзлаштирилган сўзларни ҳам унутмаслик лозим.

**Нутққача бўлган ривожланиш босқичи: гугулаш,
чучулаш; уларнинг нутқ билан алоқаси.
Овоз муносабатларини ривожлантириш
методикаси (0-1 ёш)**

«Кўрсатиб, номини айтиш» усули деб асосан, нутқни тушунишни ривожлантиришга йўналтирилган усулга айтилади. 6 ойдан бошлаб болада овоз муносабатларини, овоз тақлидларини ва овоз ифодалилигини ривожлантириш зарур. Бола чучулаши учун унинг кайфияти яхши, қувончли бўлиши, кийимлари қуруқ ва иссиқ бўлиши, шунингдек хона озода бўлиб, у фақат ўзининг овозини эшитиши керак. Лекин шу вазиятларнинг ўзи камлик қилади. Болани чучулашга ундаш ва бунда уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур.

Агарда 5-6 ойгача болаларга ҳар қандай сўзларни айтиш мумкин бўлса, фақат бу болалар тинглаб, жонланишлари учун эмоционал майин оҳангда айтилса бўлгани, ҳаётининг иккинчи йилига қадам қўядиган болаларга нисбатан бундай деб бўлмайди.

5-6 ойдан кейин бола билан сўзлашишда улардан нафақат жонланиш, балки тақлидни юзага келтириш, учун иложи бориша турли товушлар, бўғинларни кўпроқ айтиш керак. Дастлабки пайтларда бунинг учун боланинг ўзи қайси товушларни талаффуз қиладиганини кузатиш, уларни олиб, бола ҳузурида кўп марта такрорлаш лозим. Бундай «алоҳида» суҳбат «йўқлама» деб аталади. Бу чучулашни ривожлантириш учун самарали усулдир.

Болада чучулашнинг пайдо бўлишига ва ўз-ўзидан катта ёшли одам билан «йўқлама» қилиш зарурати юзага келишига ёрдам берадиган қувончли кайфият яратиш учун «Чапак-чапак», «Қувлашмачоқ» каби ўйинларидан бирини ўтказиш лозим. Унинг кайфияти кўтарилиши билан кичкинтой катталар айтаётган товушлар ва бўғинларни такрорлашига эришиш мақсадида «йўқлама»га ўтиш лозим.

Болаларда тақлидни юзага келтириш учун болалар катта ёшли одам юзини кўриши зарур, шунда улар унинг юз ифодасига, лабларининг қимирлашига тақлид қилишга ҳаракат қиладилар. Бундан ташқари, товушлар ва бўғинларни бироз интонация билан куйлаш тарзида, айримларини эса аксинча қисқа («бум», «эх») айтиш даркор.

Болалар кўпинча уларни аниқ айта олмайдилар, фақат шу сўзни айтган одамнинг овоз интонацияси, юз ифодаси ва сўзлаётгандаги қўл ҳаракатларни такрорлагани ҳолда «а» товушини талаффуз қилади.

Агарда махсус усуллар билан болада чучулашни юзага келтирмасдан, унга енгил товушлар ва сўзларга тақлид қилишни ўргатмасдан фақат «номини айтиб, кўрсатиш» билан чекланилса, бола кўп нарса тушунса ҳам анча пайтгача сўзламайди, чунки чучулаш ва катталарга тақлид қила олиш бола нутқини ўз вақтида ривожлантиришнинг муҳим шартлари ҳисобланади.

«Йўқлама»ни ҳам худди «кўрсатиб, номини айтиш каби» фақат болалар ўйнаётган пайтда ўтказиш билан чекланмаслик керак. Болани парвариш қилиш, унга қараш пайтида ва бошқа ҳар қандай қулай шароитда болани чучулашга ундаш ва уни қўллаб-қувватлаш, чучулаш учун махсус шароит яратиш мақсадида хонада осудалик яратиш зарур.

Фаол нутқни ривожлантириш. Лўғатни ўзлаштириш босқичлари. Биринчи сўзларни талаффуз қилишни ўргатиш методикаси

Ҳаётининг биринчи йили охирига келиб боланинг эришган натижалари ривожланишининг янги ижтимоий вазиятини қуришни талаб қилади. Бу боланинг катта ёшли одам билан биргаликдаги фаолиятига оид вазиятдир. Ушбу биргаликдаги фаолиятнинг мазмуни — (нарсалардан) фойдаланишнинг жамоатчилик томонидан ишлаб чиқилган

усулларини ўзлаштиради, бола қошиқ билан овқатланишни, қалам билан расм чизишни, стулчага ўтириш ва ҳоказоларни ўрганади. Мулоқот жадал ривожланишда давом этади, зеро катталар билан бевосита мулоқотсиз предметли фаолият мумкин эмас. Предметли фаолият билан боғлиқ мулоқот фақат эмоционалликка қолмайди, у нутқий мулоқотга айланади. Шундай қилиб илк ёшдаги бош вазифа нарсалардан фойдаланишнинг инсоний усулларини ўзлаштириш ва нутқни ривожлантиришдан иборат бўлади.

Бир ёшдан кейин бола сўз билан тегишли нарса, ҳодиса, сифат ўртасида тезроқ алоқа боғлашни ўрганади. У сўзлар комбинациясини, яъни ибораларни тушунади, бир ярим ёшга келиб эса бевосита унга қаратилган нутқни ҳам тушуна бошлайди.

Иккинчи йилнинг иккинчи ярмида нутқнинг жадал ривожланиши туфайли болаларда психик функция (хотира, қабул қилиш ва бошқ.) ривожланиб кетади ва ўз хусусиятини ўзгартиради.

Мулоқотга бўлган эҳтиёж, предметли ҳаракатларни ўзлаштириш боланинг ўз фаол нутқини ҳам талаб қилади. Нутқ асосида умумлаштиришлар, фикрлашнинг рамзий вазифаси, яъни реал нарсаларнинг ўрнини алмаштира олиш ҳамда ўрин босувчи нарсалар ва тил белгилари билан амаллар бажариш қобилиятлари ривожланади. Бироқ нутққача предметли ҳаракатларни (айнан бир нарса билан турли ҳаракатларни ёки турли нарсалар билан айнан бир хил ҳаракатни бажариш), жуфтлик ўйинларни («ку-ку», «шар юмалатиш» ва бошқ.) ривожлантириш ва умумлаштиришга оид узоқ йўлни босиб ўтишга тўғри келади.

Бола учун катта ёшли одам — битмас-туганмас ижобий эмоциялар, қизиқарли таассуротлар ва борган сайин сўз муҳим аҳамиятга эга бўлиб борадиган ўйинлар манбаи ҳисобланади. Катталар билан мулоқотга киришиш, нарсалар ва ўйинчоқларга эгалик қилишга интиларкан, бола ушбу мақсадларга эришиш учун сўздан фойдаланиш ҳақидаги чақириққа жавоб беради, баъзида ўзи ташаббус кўрсатиб, фикр билдиради.

Бола тилни фаол ўзлаштиради. Сўз ортида турган тасаввур ягона ўхшашликдан кенг ўхшатишларгача кейинроқ эса янада аниқ умумлаштирмаларгача ривожланади. Айнан битта сўз ёрдамида кўп образли муносабатлар ифодаланади.

Бола аста-секин бу муносабатларни грамматик жиҳатдан расмийлаштирилмаган икки сўзли, кейинроқ эса уч сўзли гаплар орқали ифодалашни ўрганади. Иккинчи йилнинг охирига келиб дастлабки грамматик шакллар пайдо бўлади. Боланинг сўз захираси ортади. 1 ёшдан – 1 ёшу 6 ойда сўз захираси 30-40 та сўзни ташкил қилади. Фикрлар асосан бир таркибли гаплардан иборат бўлади. Бунда нонутқий мулоқот воситалари (ифодали ҳаракат, бевосита намойиш қилиш, кўзларнинг тўқнашуви, мимикалар, имо-ишоралар ва бошқ.) ҳамон ҳукмрон бўлади. Бола маиший вазиятлар маъносини ва уларда қўлланилаётган нутқ мазмунини тушуниб етади.

1 ёшу 6 ой – 2 ёшга келиб боланинг сўз захираси 200-300 тагача ўсади. Унинг фикрлари грамматик жиҳатдан расмийлаштирилмаган икки-уч таркибли иборалардан иборат бўлади. Бола билан катта ёшли одам бевосита мулоқотга киришган вазиятда эса нутқий мулоқот етакчи мулоқот турига айланади.

Бола ҳаётининг учинчи йилига келиб нутқ ривожланиши кўпроқ кенг қамровли вазифалар доирасида, энг аввало катта ёшли яқин қариндошлари ва болалар билан муносабатга киришиш ҳамда улар билан биргаликда ҳаракат қилиш (нутқнинг коммуникатив вазифаси), атроф-оламни билиш (нутқнинг интеллектуал вазифаси) орқали давом этади. Бола нутқий мулоқотнинг асосий шаклини – диалогик нутқни ўзлаштиради. У ташаббус кўрсатиб фикр билдиришни, саволлар беришни, жавоб кутишни, ўзи ҳам саволларга жавоб беришни, атрофдагиларга илтимос ва таклифлар билан мурожаат қилишни ўрганади.

Бола ўз истак-хоҳишлари, ҳиссиётлари, фикрларини ифодалаш, кутилаётган натижаларга эришиш учун сўзлардан фойдаланади. Бироқ бола томонидан фойдаланилаётган сўзлар фонетик жиҳатдан анча номукамал бўлиб, у кенг қамровли маъноларни англатади. Сўз ва предметли ҳаракатларни қўллаш ҳақида улар билан мос равишда ҳаракат қилиш орқали катта ёшли одам бола билан ўзаро бир-бирини тушунишни ва унинг тилини бойитишни йўлга қўяди.

Бола ташаббус кўрсатиш орқали мулоқот субъекти, тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида чиқади. Ўзини тушунишларига интилиш, ўз хоҳиш-истакларининг бажарилишига эришиш болани тўғри сўзлашга мажбур қилади. Ушбу ёшда тенгдошлари билан мулоқотга киришиш эмоционал алоқа

Ўрнатиш ва ўз шахсига эътиборни жалб қилишга ёрдам беради: болалар бир-бирлари билан ўйнаш жараёнида ўз ҳаракатларини нутқ билан шарҳлаб борадилар, ammo ҳозирча улар бир-бирига тўғридан-тўғри юзланиб, мурожаат қилмайдилар.

Бола ҳаётининг учинчи йилига келиб унинг тил муҳитидаги фаол йўналтирувчи фаолияти бошланади. Бу қувончли кечинмалар таъсири остида вужудга келадиган товушлар билан турли ўйинларда («шовқинли қўшиқлар») ва оддий сўз ижодкорлигида («гольф-мольф», «ўйин-пўйин» ва бошқ.) кўринади.

Қулай шарт-шароитларда мулоқотнинг учинчи йилига келиб бола катталар билан мулоқотда кўргазмали-таассуротли вазиятга таянмаган ҳолда ўз тассуротларини нутқда ифодалай бошлайди. Болалар ўзлари кўриб чиққан китоблари, тинглаган эртаклари ва ўзларининг илгариги тажрибалари ҳақида фикр билдира бошлайдилар.

Илк ёшдаги болаларга нутқни ўқитиш жараёнида педагогга (катталарга) қандай методик усулларни қўллаш тавсия этилади?

Ушбу саволга жавоб берар эканмиз, биз шунини қайд этишимиз лозимки, юқорида кўрсатиб ўтилган методик усуллар («кўрсатиб номини айтиш», «йўқлама») болалар ҳаётининг иккинчи йилида ҳам улар билан ишлашда фойдаланиши лозим, бироқ улар болаларнинг ёш хусусиятларига қараб ўзгартирилади. 1 ёшу 4-5 ойдан кейин кўп марталаб такрорлаш ва айни пайтда кўрсатиш, махсус машғулот сифатида «кўрсатиб, номини айтиш»ни амалга оширишнинг зарурати йўқ. Бу ёшга келиб бола катталарга тақлид қилишни анча такомиллаштиради. У энди талаффуз учун имкони етадиган сўзлар, бўгинларни катталарнинг кетидан яхши такрорлайди ва шунинг учун унга «айт», «такрорла» каби сўзларни тушунишни ўргатиш зарур. Бола уларни ўзлаштириб олиши учун ушбу сўзлар кетидан талаффуз қилиши учун имкони етадиган сўзларни бир неча марта такрорлаши зарур, масалан, «копток» сўзини айт. Орадан бироз вақт ўтганидан кейин бола ундан нимани талаб қилишаётганини англайди ва катталарнинг кетидан такрорлай бошлайди. Боланинг «айт», «такрорла» каби сўзларни тушуниши, катталар болага турли товушлар, бўгинлар, сўзларнинг талаффузини машқ қилдириш имконини беради.

«Йўқлама» ўтказишдаги каби бола катталарнинг кетидан иштиёқ билан, қувноқ ҳолда такрорлаши, бу машқни қизиқарли ўйин – одатга айлантириши жуда муҳимдир. Агарда болаларга буни атайлаб ўргатилмаса, катта ёшли одамнинг бирон-бир нарсани айтиш ҳақидаги талаби салбий муносабатни юзага келтиради ва бола жим тураверади.

Кўпинча катта ёшли одам бола илтимосини бажараётганида бошқа нарсалар ҳақида ҳам сўзлайверади, ёки унинг илтимосини жимгина бажаради. Бу катта методик хато ҳисобланади. Боланинг илтимосига шу тариқа муносабат билдириш орқали катталар уни нутққа ўргатиш учун қулай имкониятни қўлдан чиқарадилар. Болага унинг талаффуз қилиши учун осон бўлган ва илтимосни ифодаловчи сўзларни айтиб туриш ҳамда болада тақлид юз беришига эришиш учун уни бир неча марта такрорлаш зарур.

Иккинчи йилнинг бошида сўзга ҳаракатни қўшиш мумкин. Бола уни осон ўрганиб олади ва шу билан бир вақтда айтиб турилаётган сўзни талаффуз қилади. Масалан, бола коптокни кресло остига думалатиб юборади ва катталарга юзланиб, бақиради. Катта ёшли одам: «Копток йўқми?». «Йўқ... йўқ...» деб айт. Айни пайтда катта ёшли одам қўлларини салгина икки томонга ёяди. Бола бу ҳаракатни такрорлайди ва «йўқ» дейди. Ушбу усулни кўп марта такрорлаганидан сўнг бола шу каби ўхшаш вазиятларда бақирмасдан ана шу ҳаракатлардан ва зарур сўзлардан фойдаланади. Ушбу усул «зарур сўзни айтиб туриш» деб аталади.

Бола нутқини ҳосил қилувчи янги усулларнинг пайдо бўлиши икки ёшли болалар билан амалий ишларда «Йўқлама»нинг умуман кераги йўқлигини билдирадими? Йўқ, уни нутқий аппарат ривожини учун фойдали бўлган қувноқ ўйин сифатида қўллаш мумкин ва шарт, бироқ шу билан биргаликда иложи борича янги усуллардан кўпроқ фойдаланиш зарур. Агарда бола осон товушларни қийналмасдан катталар билан биргаликда айтаётган бўлса, бу ҳолда биз уни «айт» ёки «такрорла» сўзларини маъносини тушунишга ундаймиз ва болага нутқни машқ қилдиришнинг янги, янада тежамли усулини қўлга киритамиз. Агарда бола ўз хоҳиш-истакларини имо-ишора ёки бақирёқ орқали ифодалагани ҳолда катталарга мурожаат қилишни ўрганиб олган бўлса, бу ҳолда биз унга «бер», «ўтир», «қўйиб юбор», «мумкин», «керак эмас», «мумкин

эмас» каби янги сўзларни ўргатамиз. «Бер» сўзини қўллаган ҳолда сўрашни билиши бирон нарса талаб қилиб бақриришга йўл қўймайди, бола унинг ўрнига илтимосни қўллайди ва шунинг учун иложи борича болага уни барвақт қўллашни ўргатиш даркор. Болалар «мумкин» сўзини қўллашларининг алоҳида аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, катталар болалар билан қанчалик хушмуомала бўлгани сайин бола ҳам шунчалик хушмуомала бўлиб боради. Катта ёшли одам боланинг олдида ётган ўйинчоқни, гарчи у болага керак эмаслигини билса ҳам, сўрамасдан олмаслиги лозим, буни «мумкинми» деган сўз билан осонгина ҳал қилиш мумкин. Болаларга ҳам шуни ўргатиш лозим. Агарда болани огоҳлантирмасдан туриб унинг ўйинчоғини олишса, унда салбий муносабат (кўз ёшлар, бақририк) юзага келади. Агарда ундан «мумкинми?» деб рухсат сўрашса, у ўз ихтиёри билан сўралган нарсани беради. Биринчи навбатда болаларга зарур шароитларда айтиб туриш ва ўз хулқ-атвори билан ўрناق кўрсатиш орқали ҳаётий зарур сўзларни (раҳмат, беринг, мумкин, мумкин эмас, марҳамат ва бошқ.) ўргатиш зарур.

Катта ёшли одамнинг болага илтимос ёки топшириғи билан мурожаати ҳам уни нутққа ундовчи «ҳаракатга йўлланма» усули ҳисобланади. Болаларга бир-бирига ҳамда катталарга мурожаат қилишни кўпроқ ўргатиш зарур. Лекин ҳамма топшириқ ҳам ушбу мақсадга хизмат қилмайди. Катта ёшли одам боладан бирон бир нарсани олиб келиб бериш, олиб бориб қўйиш, йиғиштириб қўйишни сўраганида бола бу топшириқларни индамай бажаради. Бундай топшириқлар бола катталар нутқини тушунишни машқ қилаётган иккинчи йилнинг биринчи ярим йиллигида катта аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, ёшидан қатъий назр бу топшириқлар катта тарбиявий аҳамиятга эгадир, аммо улар боладан нутқий фаолликни талаб қилмайди. У сўзлай бошлаши учун катталарнинг мурожаати ҳар қандай илтимосдан иборат бўлмасдан у бировга бирон-бир нарсани айтиш, бировдан бирон-бир нарсани сўрашни кўзда тутиши лозим. Катта ёшли одам бундай топшириқ бериши учун кўпроқ баҳона топиши, айни пайтда уларни бола иштиёқ билан бажарадиган қилиб бериши лозим.

Бола ўйин билан банд бўлганида, бирон-бир нарсани диққат билан кўриб чиқаётганида ёки бирор-бир одам билан суҳбатлашаётганида унга топшириқ бериб бўлмайди. Болалар

фаолиятидаги бундай жиҳатларга уларни эҳтиётсиз ҳаракат туфайли тўхтатиб қўймасдан уларни узайтириш учун жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарур. Агарда бола ундан нимани иштааётганини дарҳол тушунмаса, унга айтиб туриш, баъзан эса ўша топшириқни у билан бирга бажариш лозим.

Бола нутқини ривожлантиришда катта силжиш берадиган усул уни саволларни тушунишга ва уларнинг энг оддийларига жавоб бера олишга тайёрлаш ҳисобланади. Катта ёшли одам савол беради, ва бола айтиб турилаётган сўзни такрорлаши учун дастлаб унга ўзи жавоб беради. Аввал бошда бир вазиятда айнан битта саволни бериш ва унга айнан битта жавоб қайтариш мақсадга мувофиқдир. Кейинчалик саволларни турли шароитларда бериш орқали уларнинг хусусиятларини ўзгартириб бориш лозим.

Ўз вақтида ва яхши ривожланаётган бола икки ёшга келиб «қаёққа бораяпсан?» деган саволни тушунади ва кўп ҳолларда унга тўғри жавоб қайтаради. Бироқ бунинг учун ундан доимо сўраб туриш ва юқорида баён қилинган тизимга риоя қилган ҳолда жавоб қайтаришни ўргатиш даркор. Бундай йўл билан болага «Бу нима?», «Ким бу?», «У нима қилаяпти?» каби бошқа саволларга ҳам жавоб қайтаришни ўргатиш, ўз-ўзидан унда ҳар доим нутқ ҳосил қилиш ва уни мураккаблаштириш мумкин. Болалар бу саволларга фақат ўзларига таниш бўлган, номларини илгари суҳбатда қўллаган нарсалар ёки ҳаракатлар ҳақида кетаётган бўлсагина жавоб бера олишлари мумкин.

Бола бир сўз билан жавоб беришни ўрганганидан сўнг, агарда унга вақтида «сув бер», «нон бер» каби сўзлар айтиб турилса, у аста-секин 2-3 та сўздан иборат бўлган иборани ўзлаштириб олади. Ибора таркибига кирадиган сўзларни бола катталар ортидан такрорлаши учун улар болага илгаридан таниш бўлиши лозим.

Болага миқдорларни таништирар экан, катта ёшли одам катта-кичик, кўп-кам сўзларни ўргатади. Икки ўйинчоқни таққослагани ҳолда катта ёшли одам белги сўзларни овози билан аниқ ажратгани ҳолда қўйидаги сўзларни аниқ талаффуз қилади: «Бу катта кубик, бу кичик кубик. Кичик кубикни столга қўй». Миқдорларни таққослашга оид машғулотни ўтказишда отлар номида кичрайтирувчи суффикслардан фойдаланган маъқул: машина-машинача, копток (катта), коптокча (кичик), айиқ (катта), айиқча (кичик).

Ушбу ёшда болаларга рангларни ажратишни ва уларнинг номларини тегишли сўзлар билан айтишни ўргатиш муҳимдир. Аммо гапда аниқловчи сўзга эга бўлган сифатга оид сўзларни ўргатишдан олдин албатта йўл-йўлакай кузатувни амалга ошириш зарур: пайпоқлар оппоқ, кўйлак оппоқ, девор оппоқ, таглик оппоқ, қор оппоқ.

Бошқа ранглар билан ҳам ана шундай ишларни бажариш лозим. Шундан кейин болага сифатлардан фойдаланган ҳолда гап тузиш осон бўлади.

Дастлабки пайтларда бола сўзларни келиштиришда қийналади. Бироқ, машқ қилиш, ушбу иборани турли вариантларда қайтариш йўли билан у сифатларни от билан тўғри келиштиришни ўрганиб олади.

Сайр қилиш боланинг кузатувчанлигини, шунинг оқибатида фикрлашини ва нутқини ривожлантиришда анча ёрдам беради. Шунинг учун сайрда бола билан албатта гаплашиш, унга у ёки бу нарсани ёхуд ҳодисани тушунтириш, шунингдек уни суҳбатга чорлаш керак. Баъзан, шундай бўладикки, нимани хоҳлаётганини айта оладиган бола катталарга илтимос билан мурожаат қилишда сўздан эмас балки имо-ишорас ва қўл ҳаракатларидан фойдаланади. Бунда унга сўзни айтиши учун тегишли вазиятни яратиш зарур. Катта ёшли одам (педагог) ўзини тушунмаганга олиши ва болага бошқа нарсани узатиши билан уни зарур сўзни айтишга мажбур қилади.

Болалар нутқи, айниқса иккинчи йилнинг охирида, катталарнинг саволларига жавоб бериб, уларга мурожаат қилаётганларида, бирон-бир нарсани сўз билан маълум қилаётганларида ёки ҳикоя қилаётганларида ўзи билан ўзи гаплашгандагига қараганда анча хилма-хил бўлади. Лекин ўйин пайтидаги бу суҳбатдан ҳам нутқни машқ қилишдаги усуллардан бири сифатида фойдаланиши лозим. Болалар кўпроқ ўйинчоқлар (кўғирчоқ, ҳайвонлар) билан гаплашадилар: тахминан улар катта болалар билан ўйнаганларида қўллайдиган сўзларни такрорлайдилар.

Барча болалар ҳам ўйин пайтида кўп гаплашадиларми? Йўқ, кўпинча индамай ўйнаётган болаларни кузатишга тўғри келади. Бу боланинг умумий ривожланиш даражасига ва унга ўйнашни ўргатишганига, қандай ўргатишганига, қандай ўйинчоқлар беришга боғлиқ бўлади.

Нутқ ўз вақтида ривожланиши учун иккинчи йилда болалар ўйинларида ҳайвонларни тасвирловчи ўйинчоқ ва қўғирчоқлар катта ўрин эгаллаши лозим. Болаларга нафақат ана шундай ўйинчоқларни бериш, балки улар билан ўйнашни ҳам ўргатиш зарур. Одатда тегишли ўқитиш ишлари амалга оширилган тақдирда болалар 1 йил – 1 йилу 3-4 ойдан кейин ўйинчоқлар билан турли ҳаракатларни бажарадилар: катталарини кичикларига жойлайдилар, очадилар, ёпадилар, юмалатадилар, ўйинчоқларни бир-бирига уриб таққиллатадилар. Агарда улар ўз ихтиёрига қўйилса қўғирчоқлар ва ҳайвонлар билан худди ана шу тарзда ўйнайдилар: уларни судрайдилар, қутига ташлайдилар, тахлайдилар, бир-бирига уриб таққиллатадилар.

Болаларга қўғирчоқни қандай қилиб овқатлантириш, ухлатиш, полда юргазиш, ювинтириш, сочларини тараб қўйишни ўргатиш зарур, чунки уларнинг ўзларини қандай қилиб ювинтираётганликлари ва овқатлантираётганликларини кўриб, ана шу ҳаракатларни катталарнинг ёрдамсиз қўғирчоқларга ҳам қўллай бошлайдилар, деб умид қилиб бўлмайди. Бу ёшда болалар асосан уларга кўрсатилган ўйинчоқларга тақлид қиладилар. Қўғирчоқ билан амалга ошириладиган, унчалик мураккаб бўлмаган ўйин намуналарига тақлид қилиш боланинг ҳаётда кўрган нарсаларини ўйинга олиб ўтиш қобилияти, яъни нисбатан мураккаб бўлган акс эттирувчи (сюжетли) ўйинга ўтиш қобилиятининг ривожланишига ёрдам беради. Биз учун ушбу ҳолатда болаларнинг қўғирчоқлар ва ҳайвонлар билан ўйнаш пайтида жуда кўп сўзлай бошлашлари муҳимдир. Улар ўзлари ўйнаётган ўйинчоқлари номларини ва улар билан нималар қиляётганини айтадилар, ниҳоят болалар аста-секин нутқни эгаллаганликлари ҳолда ўйинчоқларга мурожаат қилишни ва улар билан сўзлашишни бошлайдилар.

Катталарнинг қўғирчоқ билан ўйнаганда одатда оддий, кундалик ҳаётда тез-тез учраб турадиган сўзларни қўллашлари ҳам жуда муҳимдир: «кўрсат», «овқатландинг», «ухла», «кий», «чўмиламиз» ва бошқ. Бу билан улар болаларга ушбу сўзлардан фойдаланишни ўргатадилар.

Шунингдек, таниш нарсалар тасвирланган суратлар ҳам нутқни ривожлантириш учун ажойиб материал сифатида хизмат қилади. Биринчи йилнинг охирига келиб болаларни айрим сўзларни тушунишга тайёрлашда хонадаги нарсалар ва

Ўйинчоқлар билан бир қаторда суратларда тасвирланган одамлар, ҳайвонлар, болалар, кундалик фойдаланишдаги буюмлар, табиат ҳодисалари номини айтиш зарур. Суратларни томоша қилишни доимо «Бу нима?», «Нима қилаяпти?» каби саволлар билан қўшиб олиб бориш, яъни болани сўзлашга ундаш лозим.

Суратни кўрар экан, бола катта ёшли одам илтимосига кўра тасвирланган нарсани кўрсатади ва унинг номини айтади. Суратлардан мустақил кўриб чиқишда фойдаланиш ҳам мумкин. Дастлаб бола катта ёшли одамнинг сурат ҳақидаги изоҳларини тинглайди, сўнгра ҳамсуҳбати қизиқтириб қўйганидан сўнг ўзи ҳам сўзлай бошлайди. Кўп марталаб такрорлашлардан кейин эса суратлар ўз-ўзидан болага суратни катталар билан бирга томоша қилишда улардан эшитган сўзларни, товушларни айтишни бошлаш учун сигнал бўлиб хизмат қилади. Агарда болага катталар билан биргаликда сурат томоша қилиш ўз вақтида ўргатилмаса, у кейинчалик ҳам бунга қизиқмасдан, лоқайд бўлиб қолади, уларни индамасдан саралайди ҳамда суратларни кўриб чиқиш ва улар ҳақида фикр билдириш ўрнига улардан ўйинчоқ сифатида фойдаланади.

Илк ёшдаги болалар учун суратлардан ташқари китоблардан ҳам фойдаланиш зарур. Одатда болалар суратларга қараганда китобларни иштиёқ билан томоша қиладилар. Ушбу ёшда болаларга китобни ўқиб бериш эмас, балки унинг мазмунини айтиб бериш лозим, аммо баъзи-баъзида уларга китоб ўқилишини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Болаларнинг китоб ўқишга тақлид қилишлари ҳам нутқнинг ривожланишига хизмат қилади.

Бола нутқни мустақил равишда эгаллай олмайди. Фақат ота-оналар ва мактабгача таълим муассасаларининг педагоглари томонидан боланинг нутқий фаолияти ташкил этилишига доимий диққат-эътиборни қаратиш туфайлигина унинг нутқини ривожлантиришда ижобий натижаларга эришиш мумкин.

Санаб ўтилган барча усуллардан моҳирона фойдаланиш болалар нутқини ўз вақтида ривожлантиришга ёрдам беради.

Юқорида баён қилинганлар асосида шундай хулосага келиш мумкин: илк ёшда болалар нутқини ривожлантириш — мураккаб психологик жараёндр.

ХУЛОСАЛАР:

- Бола ҳаётининг биринчи йилида унинг нутқий ривожда улкан силжишлар рўй беради. Бу жадал бораётган умумий ривожланиш ва она тилининг турли қирраларини ўзлаштириб олиш билан белгиланади.

- Биринчи йилда овоз муносабатлари, тақлид ва тушуниш ривожланади, дастлабки сўзлар ўзлаштирилади;

- Иккинчи йилда – тушуниш, тақлид қилиш, фаол нутқ ривожланади (асосан луғат ўзлаштирилади);

- Учинчи йилда – тушуниш, фаол нутқ: луғат, грамматик шакллар, синтактик тузилмалар (турли гаплар) ривожланади.

- Биринчи йилнинг ўзидаёқ нутқ мулоқот вазифасини бажара бошлайди ва ривожлантирувчи фикрлаш қуролига айланади.

- Нутқни ривожлантириш учун бола тарбияланаётган ҳаётий вазият – унга қаров, атрофдаги катталарнинг муносабати, уларнинг тарбиявий, таъсири, шунингдек ўз фаоллиги (боланинг турли фаолиятдаги фаоллиги) катта аҳамиятга эгадир.

- Дастлабки уч йилда нутқ боланинг ҳаёт фаолияти жараёнида: режимли даврларда, мустақил ўйинда, махсус уюштирилган машғулотда шаклланади.

- Бола нутқининг ўз вақтида ривожланишида унга нисбатан катталарнинг муносабати муҳим аҳамиятга эгадир. Диққат-эътиборли, яхши муносабатга жавобан болада ижобий ҳиссиётлар ва турли хил муносабатлар ривожланади.

- Таъсирни тарбиялаш доимий равишда амалга оширилиши ва боланинг бутун асаб-психологик ривожланишининг барча томонларига йўналтирилиши лозим. Фақат ҳар томонлама ривожланиш бўлгандагина ўз вақтида нутқ шаклланади.

- Илк ёшда мулоқот тарбиявий таъсир шакли ҳисобланади. Мулоқот шакли ва мазмуни боланинг ривожланишига қараб ўзгариб боради: эмоционал мулоқот; уларнинг овоз интонациясини тушунишлари асосидаги мулоқот; мимика, имо-ишоралар, ҳаракатлар, сўнгра катталар нутқи; нутқий мулоқотнинг ўзи.

- Кичик болалар билан ишлашда катталар нутқига алоҳида талаблар қўйилади. У тақлид учун намуна бўлиб хизмат қилади, шунинг учун у ҳар томонлама намунали бўлиши, яъни: грамматик тўғри, интонацион ифодали, унчалик баланд эмас, унчалик тез ҳам эмас, кўп сўзли эмас ва аниқ бўлиши зарур.

Нутқни илк ривожлантириш икки даврга бўлинади: биринчиси – тайёргарлик, иккинчиси – мустақил нутқни расмийлаштириш.

Тайёргарлик даври болалар нутқини келгусида ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади, чунки айнан шу даврда тегишли пойдевор ярагиледи. Унинг негизида эса келгусида бола нутқи қурилади, мулоқотга эҳтиёж шаклланади, овоз муносабатлари, нутқий ҳаракат (артикуляция) аппарати, фонематик тинглаш қобилияти, катталар нутқини тушуниш, сўзларни эслаб қолиш ва ўзлаштирилаётган сўзлардан мулоқот қилиш мақсадида эркин фойдаланиш ривожланади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

• Катта ёшли одамнинг гўдак билан эмоционал мулоқоти нимани англатади? У қачон ва нималарда ифодаланади?

• Кичкинтойнинг қўл ҳаракатлари унинг нутқини ривожлантиришда қандай аҳамиятга эга? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар ёрдамида асосланг.

• Нима учун бола атрофидаги катталар интонацион ифодали нутққа эга бўлишлари лозим? Унинг кичкинтой нутқининг ривожига таъсирини тавсифлаб беринг.

• Гўдаклик ёшидаги бола нутқини ўз вақтида ривожлантириш учун катта ёшли одам қайси методик усуллардан фойдаланиши зарур?

• «Госпитализация» касаллиги нимани англатади? У умуман бола ривожига ва унинг нутқига қандай таъсир кўрсатади?

• «Кўрсатиб, номини айтиш» номли методик усулнинг бола нутқини ўз вақтида ривожлантиришда қиммати нималардан иборат?

• «Йўқлама» номли методик усул нимани англатади? У қайси нутқий қобилиятни ривожлантиришга йўналтирилган?

• Гўдаклик ёшидаги болага қайси мақсадда хонада осуда шароит яратиш зарур?

• Илк ёшдаги бола ривожига асосий жиҳат нима?

• Ушбу ёш босқичида бола қайси нутқ шаклини ўзлаштиради? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар ёрдамида асосланг.

• Илк ёшдаги бола нутқини ривожлантириш мақсадида катта ёшли одам қайси методик усуллардан фойдаланмоғи лозим? Ҳар бир усулни тавсифланг.

• Нима учун илк ёшдаги болалар нутқини ривожлантириш мураккаб психологик жараён ҳисобланади?

VIII-МАВЗУ. РАВОН НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Равон нутқ тушунчаси, уни ривожлантириш вазифалари

Болаларга диалогик нутқни ўргатиш

Равон нутқ тушунчаси, уни ривожлантириш вазифалари

Равон нутқ – бу кишиларнинг мулоқотини ва ўзаро бир-бирларини тушунишларини таъминловчи мазмунан кенг ёйилган фикрdir. Равон нутқни фикрлар дунёсидан ажратиб бўлмайди: равон нутқ бу фикрлар равонлигидир, унда боланинг мантиқий фикрлаш, ўзи қабул қилаётганларини мулоҳаза қилиш ва уларни тўғри ифодалаш қобилияти акс этади. Равон нутқни шакллантириш, унинг вазифасини ўзгартириш мураккаблашиб бораётган бола фаолияти оқибати бўлиб, у боланинг атрофдагилар билан мулоқотга киришиш шароити, мулоқот шаклига боғлиқ бўлади. Мактабгача ёшда у мулоқот ва таълим жараёнида шаклланади. Равон нутқнинг шаклланиши илк ёшдан бошлаб аста-секин рўй беради.

Болалар ҳаётининг дастлабки етти йилида атрофдаги кишилар билан мулоқот воситаси сифатида нутқнинг пайдо бўлиши ва уни ривожлантириш жараёнига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ҳар бир киши ҳаётида равон нутқ муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у учта асосий вазифани бажаради: индивидуаллараро, ичкииндивидуал ва умуминсоний. Нутқ вазифаси унинг онтогенездаги ҳақиқий ривожланиш жараёни босқичини акс эттиради, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир:

1-вазифаси –индивидуаллараро – кишилар ўртасидаги мулоқот воситасидир. Ушбу ҳолатда нутқ оғзаки нутқ – монолог, диалог, бир нечта одамлар суҳбати сифатида чиқади.

2-вазифа – ичкииндивидуал – бу ерда нутқ кўплаб психологик жараёнларни (фикрлаш, диққат-эътибор, хотира, тасаввур ва бошқ.) аниқ-тиниқ англаш даражасига кўтаргани ҳамда шахсга психологик жараёнларни тартибга солиш ва назорат қилиш имконини бергани ҳолда уларни амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади.

3-вазифаси – умуминсоний – бу ўринда нутқ алоҳида бир одамга умуминсоний ижтимоий-тарихий тажриба хазинасидан ахборот олиш имконини беради. Ушбу ҳолатда –

бу график рамзлар ва белгиларда моддийлаштирилган ёзма нутқдир.

Нутқнинг шаклланишида ва боланинг ундан фойдаланишида мактабгача босқичдаги турли даврларда болаларда ўзгариб турадиган коммуникатив тусдаги омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Коммуникатив тусдаги омиллар деганда мулоқотни йўлга қўйишга, мулоқотга эҳтиёж туғилишига таъсир қиладиган омиллар тушунилади.

Дастлабки етти йилда болада катталар билан мулоқотга эҳтиёж ривожланишининг 4 та босқичи рўй беради.

I-босқич – вазиятли-шахсли мулоқот (бола ҳаётининг биринчи ярим йилида) – катталарнинг диққат-эътиборига ва яхши муомаласига бўлган эҳтиёж;

II-босқич – вазиятли-амалий мулоқот (6 ойдан бошлаб 2 йилу 6 ойгача) – катталар билан ҳамкорликка ва уларнинг иштирокига муҳтожлик;

III-босқич – вазиятсиз-билиш мулоқоти (2 йилу 6 ойдан бошлаб 4 ёшгача) – катталарнинг ҳурмат билан муносабатда бўлишларига муҳтожлик. У боланинг жисмоний оламдаги ҳис қилинмайдиган ўзаро боғлиқликларини аниқлашга йўналтирилган билиш фаолияти доирасида вужудга келади. Ушбу даврда бола катталар билан ўзига хос “назарий” ҳамкорликка интилади, у предметли оламнинг ҳодиса ва воқеаларини биргалликда муҳокама қилишда ифодаланади.

IV-босқич – вазиятсиз-шахс мулоқоти (4 ёшдан 7 ёшгача) – катталар билан ўзаро бир-бирини тушунишга ва катталарнинг ғамхўрлик кўрсатишига эҳтиёжмандлик. Бу эҳтиёж боланинг инсоний муносабатлар оламига қизиқиши туфайли вужудга келиб, у боланинг муносабатлар қоидалари ва меъёрларини ўзлаштириш билан боғлиқдир. Бола катталар билан қарашлар умумийлигига эришишга интилади ва бу унга улардан ўз ҳатти-ҳаракатларида қўлланма сифатида фойдаланиш имконини беради.

Шундай қилиб, нутқни ривожлантириш жараёнига мулоқот воситаси, яъни коммуникатив фаолият сифатида қараш керак. Унинг вужудга келиши ва ривожланиши боланинг мулоқот ва умумий ҳаёт фаолияти эҳтиёжларига боғлиқдир.

Нутққа у бажарадиган таҳлил вазифасидан келиб чиқиб ёндашиш, нутқнинг энг аввало боланинг атрофдаги одамлар билан мулоқот воситаси сифатида пайдо бўлишини тушуниб

етишга олиб келади. Ўз-ўзидан, агарда боланинг мулоқоти нутққа жон бағишласа, унинг ривожланиш суръати ва муддати болаларда мулоқот фаолияти турли ёш босқичларида қандай йўлга қўйилганлиги билан боғлиқдир, ушбу вазифаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши боланинг онг ва эркинликнинг юқори даражасига қанчалик тез эришиши, боланинг унга турли соҳалардаги билимларини ривожлантириш ва такомиллаштириш имконини берадиган ёзма нутқни қанча муддатда ўзлаштира олишига боғлиқдир.

Матндан келиб чиқадиган раvon нутқни шакллантириш, унинг вазифаларини ўзгартириш бола фаолиятининг мураккаблашаётгани оқибати бўлиб, у боланинг атрофдагилар билан мулоқоти мазмуни, шарти ва шаклларига боғлиқдир. Нутқ вазифаси фикрлашнинг ривожланиши билан параллел равишда шаклланади, улар бола тил воситасида ифодаляйдиган мазмун билан узлуксиз равишда боғлиқ бўлади.

Болаларда раvon нутқни ривожлантириш — мактабгача таълим муассасасининг асосий вазифаси ҳисобланади, мактабгача ёшининг ниҳоясига келиб бола катталарга хос бўлган оғзаки нутқнинг асосий шаклларини эгаллаши, яъни раvon нутқнинг икки шакли — диалогик ва монологик нутқни эгаллаб олиши шарт.

Мактабгача таълим муассасасининг вазифаси — болаларда раvon сўзлашув нутқни (диалогик нутқ) ва монологик нутқни ривожлантиришдан иборат. Сўзлашув нутқини шакллантириш вазифаси кўп қиррали. Мактабгача босқичдаги кичик ёшли болаларда уларга қаратилган нутқни тинглаш ва тушуниш, бир-бирини тинглаш, саволларга жавоб бериш ва ўзи ҳам саволлар бериши, суҳбат мавзуси бўйича изчил жавоб бериш қобилияти шаклланади.

4 ёшдан бошлаб болаларга суҳбатда иштирок этишни, узлук-юлуқ фикрлардан нисбатан кенг, изчил фикрларга ўтиш, саволлар беришни ўргатиш зарур; 5-6 ёшли болалар узоқ давом этадиган мақсадли суҳбатларга қодир бўладилар. Болаларга қўйилган саволларга уларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда қисқа ёки кенг қилиб аниқ жавоб бериш, суҳбатдоши сўзини бўлмасдан диққат билан тинглаш, уларнинг жавобларини тўлдириш, тузатишлар киритиш, ўзлари ҳам саволлар беришни ўргатиш зарур ва ҳ.к. Айни пайтда шахснинг нутқий сифатларини тарбиялаш — болаларга киришимлилиқ, хушмуомалалиқ, хушёрлик, босиқлик каби сифатларни

шакллантириш; суҳбат жараёнида нутқий мулоқот маданияти кўникмаларини, тенгдошлар жамоаси олдида чиқиш қила олиш қобилияти ва телефон орқали суҳбатлашиш маданиятини тарбиялаш лозим.

Монологик нутқнинг ўқув вазифаси мустақиллиги, тугалланганлиги, қисмлари ўртасида мантиқий алоқасининг мавжудлиги билан тавсифланадиган раvon фикр билдиришни ўргатишдан иборатдир, яъни бу – қисман (нутқий) кўникмалар ва она тилида фикр билдириш учун зарур бўлган мураккаб қобилиятларни шакллантириш демакдир.

Раvon нутқ устидаги ишларнинг асосий ривожлантирувчи вазифаси – болаларнинг фикрлашини, ўз фикрини тил воситалари ёрдамида аниқ ифодалаш қобилиятини ривожлантириш, нутқий фикрлашга оид вазифаларни мустақил ижодий ҳал этиш кўникмаларини шакллантириш, хотирани, тасаввурни фаоллаштиришдан иборат.

Вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун педагог ўзига қуйидагиларни аниқ тасаввур қилиш зарур: 1 – раvon нутқни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қиладиган тил материали; 2 – ушбу материалда шакллантириш мумкин бўлган нутқий кўникмалар ва маҳоратлар умумийлиги; 3 – ушбу кўникмаларни “оддийдан мураккабга” тамойили асосида машқ қилишнинг кетма-кетлиги.

Монологик нутқ ҳикоя қилишни ўргатиш жараёнида шаклланади – болалар оғзаки монологик нутқнинг икки тоифасини – қайта ҳикоя қилиш ва ҳикоя қилиш, тавсифловчи ҳикоялар, баён қилувчи ҳикоялар, исботловчи ҳикояларни ўзлаштириб оладилар.

Юқорида қайд этилганидек, раvon нутқнинг икки тури мавжуд: диалогик (диалог) ва монологик (монолог) нутқ.

Диалог – икки ёки бир неча кишининг ўзаро суҳбати. Суҳбат мақсади одатда бирон нарса ҳақида сўраш ва жавоб олиш, бирон-бир ҳаракатга ундашдан иборат.

Монолог – бир шахснинг раvon нутқи. Монологнинг мақсади – бирон-бир факт ҳақида хабар беришдир.

Диалог ўз услубига кўра асосан, оғзаки нутқ, монолог эса одатда, китобий услубдаги нутқ ҳисобланади.

Диалогик раvon нутқда кўпинча нотўлиқ гаплардан фойдаланилади, тушириб қолдирилган гап аъзоларини сўзловчи нутқ вазиятидан келиб чиқиб тушуниб олади, ва оғзаки услубдаги, стандарт тузилишдаги (қолип) тўлиқ

гаплардан кўпроқ фойдаланилади: “у келмай кўя олмайди” – яъни у албатга келади.

Бундай тузилишдаги гаплар монологик нутқда қўлланилмайди. Болалар диалогик нутқни ҳар кунни маиший ҳаётда учратишлари сабабли уни анча осон ўзлаштириб оладилар.

Бирон-бир нарсани тавсифлашда, бирон нарса ҳақида баён қилишда ёки мулоҳаза юритишда нутқнинг монологик шаклидан фойдаланилади. Нутқнинг ушбу икки турлари ўртасидаги фарқ матн ичидаги гапнинг мантиқий алоқа тури билан белгиланади. Монолог доимо вақтли ёки сабаб-оқибатли алоқада бўладиган (бир-бирига нисбатан) борлиқ фактлари ҳақида хабар қилади.

Вақтинчалик алоқа икки томонлама бўлиши мумкин: фактлар ҳақиқатдан ҳам бир вақтдалик ёки кетма-кетлик муносабатларида бўлиши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида мавжуд бўладиган фактлар ҳақидаги хабарлар **тавсиф** деб аталади. Фактлар кетма-кет келадиган хабар **баён қилиш** дейилади. Сабаб-оқибатли муносабатларда бўлган фактлар ҳақидаги хабарлар эса **мулоҳаза** деб юритилади.

Болалар монологик нутқни тушуниб етишлари ва ўз хабарларини узатиш мақсадида уни ўзлаштириб олишлари учун улар тегишли синтактик тузилмани ўзлаштириб олишлари лозим. Ҳамонки, бола оддий кенг тарқалган гапларни тузишни ўрганиб ололмас экан, унинг нутқи равон бўлиши мумкин. Оқибатда – монологик нутқнинг турли тоифаларини ўқитиш – бу энг аввало грамматика – синтаксисга ўқитишдир.

Болаларга монологик нутқни ўқитиш қийин, чунки болалар кундалик ҳаётда ва катталар нутқида ҳам монологик нутқни камдан-кам ҳолларда эшитадилар: болалар билан сўзлашганда катталар кўпинча диалог шаклидан фойдаланадилар.

Монологик нутқнинг дастлабки кўникмаларини мактабгача бўлган даврда ривожлантириш лозим, чунки мактабда монологни ўқитишни бошлаш учун кеч бўлади.

Мактабгача таълим муассасасининг педагоги болаларга монолог-тавсиф, баён қилиш, мулоҳаза юритишни ўргатиш учун мақбул дидактик материал топишга ҳаракат қилиши зарур.

Илк ёшда бола равон нутқни эшитади. Дастлаб бу унга нисбатан айтилган луқмалар, сўнгра эса эртаклар, ҳикоялар,

катталарнинг монологик нутқлари бўлади. Равон нутқдан тил элементлари — товушлар, морфемалар, сўзлар, гапларни ажратиб олар экан, бола равон матнда ҳар бир тил элементининг ўрнини эслаб қолади, бу эса илк ёшдан бошлаб нутқдан олдинги машқлар бошланадиган тил сезгиларини ривожлантириш жараёнини ташкил этади.

Болаларга диалогик нутқни ўргатиш

Диалог — суҳбат боланинг катталар ва ўз тенгдошлари билан мулоқотининг асосий шакли ҳисобланади.

Мактабгача таълим муассасасида ўқитиш икки шаклда амалга оширилади: а) эркин нутқий мулоқотда; б) махсус машғулотларда.

Диалог кўпроқ эркин нутқий мулоқотда пайдо бўлади ва у болалар лугатини бойитиш, талаффузга оид, грамматик кўникмаларни табиий равишда ривожлантириш базаси, равон нутқ кўникмаларига эга бўлиш базаси ҳисобланади.

Диалог махсус машғулотларда ўқитилади (ойига 1-2 та машғулот); мактабгача таълим муассасасида кун мобайнида бола педагог ва бошқа болалар билан эркин мулоқотга киришади. Уйда эса катталар бола билан турли мавзуларда диалогга киришишлари лозим.

Диалогик нутқни (ёки оғзаки нутқни) ўргатиш одатда суҳбат шаклида, яъни катталар билан бола ўртасида ҳамда болаларнинг ўзлари ўртасида фикр алмашиш шаклида рўй беради.

Агарда мактабда суҳбат билимларни етказиш воситаси сифатида қўлланилса, суҳбат жараёнида болалар нутқини бойитишда қўшимча ижобий ҳодиса кўринишида қабул қилинади, мактабгача таълим муассасасида ҳам суҳбат айнан нутқни ривожлантириш учун ўтказилади. Бироқ, нутқ албатта борлиқ ҳодисасини акс эттириши, кодлаштириши боис мактабгача таълим муассасасидаги суҳбат худди мактабдаги каби билим беради.

Суҳбатлар мавзуси ва мазмуни болаларнинг ёш хусусиятлари ҳамда уларнинг нутқий ривожланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда “Учинчи минг йилликнинг боласи” таянч дастури билан белгиланади.

Суҳбат таълим методикаси сифатида — бу тарбиячининг болалар гуруҳи билан (ёки алоҳида ҳар бир бола билан) аниқ

мақсадга йўналтирилган, муайян мавзуда олдиндан тайёрланган сўзлашувидир. Мактабгача таълим муассасасида такрорловчи, умумлаштирувчи ва назорат-текширув суҳбатларидан фойдаланилади.

Такрорловчи ва умумлаштирувчи суҳбатларда тарбиячи турли усуллар ёрдамида болаларга кўрган нарсаларни таҳлил қилиш, таққослаш, тўлдириш, чуқурлаштириш усулларини ўргатади, болалардаги мавжуд билимларни тизимлаштиради, уларни муайян хулосаларга келишга ундайди.

Назорат-текширув суҳбатлари педагог томонидан бирон-бир ўтилган мавзу бўйича болаларнинг билимларини аниқлаш учун ўтказилади. Педагог саволлар ёрдамида болаларнинг бирон-бир мавзунини ўтиш жараёнида олган билимлари даражасини аниқлаши мумкин.

Болалар билан ишлаш жараёнида педагог тайёрланмаган ва тайёрланган суҳбатдан фойдаланади.

Тайёрланмаган суҳбат (буни фақат болаларга нисбатангина қўллаш мумкин, чунки болалар улар билан нималар ҳақида сўзлашишларини, нималарга диққат-эътиборини жалб қилишларини билмайдилар) режимли жараёнларни ўтказишда, болалар фаолиятининг ҳар хил турларида: ўйинларда, меҳнатда ташкил этилиши мумкин. Тарбиячи эса ҳар қандай мулоқот турига тайёр туриши зарур. Зеро, бунинг учун у касбий таълим олган билимларининг муҳим қисмларидан бирини болалар билан суҳбатлашиш ташкил этади. Шунинг учун тарбиячи болалар билан шундай сўзлашиши лозимки, токи у ўз нутқи билан болаларга она тилини ўргатсин.

Нутқий мулоқотга бўлган зарурат туфайли тўсатдан юзага келадиган суҳбатда тарбиячи ўзининг тил сезгисига ишонгани ҳолда ўз нутқининг грамматик шаклини ва унинг жаранглаши (фонологияси)ни тайёрламайди, аммо у ҳар бир суҳбатнинг мавзусига тайёргарлик кўриши шарт.

Тайёрланган суҳбат деб номланишининг сабаби шуки, бунда тарбиячи машғулотдан олдин (машғулотдан бир неча кун олдин) болаларни шундай вазиятда қолдирадими, бунда уларнинг диққат-эътибори бўлажак суҳбат мавзуси бўладиган атроф-оламдаги ҳодисаларга жалб қилинади, чунки фактларга оид материаллар болаларга бунгача таниш бўлиши лозим.

Суҳбатни ташкил қилиш, унинг тузилмаси мавзу ва мазмунга, болаларнинг ёшига боғлиқ бўлади. Ҳар бир суҳбатда

қуйидаги таркибий компонентларни ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) кириш (бошлаш); 2) асосий қисм (суҳбат мавзусини ривожлантириш); 3) ниҳоясига етиш.

Кириш мақсади болаларнинг диққат-эътиборини суҳбат мавзусига жалб қилиш, уларда суҳбатда иштирок этиш хоҳишини пайдо қилиш, болалар хотирасида илгари олинган таассуротларни, имкони борича образли ва эмоционал таассуротларни жонлантиришдан иборат.

Тарбиячи суҳбатлашадиган нарса (ҳодиса) ҳақида таклиф қилган топишмоқ ҳам кириш бўлиши мумкин. Суҳбатни тегишли мавзудаги шеърни ўқиш ёки суратларни кўриш билан бошлаш мумкин. Суҳбат бошланишида тарбиячи бўлажак суҳбат мавзусини (мақсадини) шакллантиради, унинг муҳимлигини асослайди, уни танлаш сабабларини болаларга тушунтириб беради.

Асосий қисм мақсади – болалар кўрган нарсаларни эсга олиш, қўшимча билимларни таҳлил қилиш, уларни тушунтириш ҳисобига чуқурлаштириш, қўшимча билимларни маълум қилиш, уларни бир тизимга келтириш ва мустаҳкамлашдан иборат.

Суҳбатнинг асосий қисми микромавзу ёки босқичларга ажратилиши мумкин. Ҳар бир босқич – бир мавзунини бўғин қисмлари бўйича таҳлил қилишдан иборатдир. Педагог машғулотга тайёрланар экан, барча босқичларни белгилаб олиши лозим.

Суҳбат мавзусини ривожлантириш аниқ мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим, тарбиячи имкони борича болаларнинг мазкур мавзудан четга чиқишларининг олдини олиши зарур (баъзан ортиқча фактларни аниқлаш учун ундан чекиниш мумкин, бироқ сўнгра яна асосий суҳбат мавзусига қайтиш даркор). Тарбиячи суҳбат режасини олдиндан белгилаб олади. Тарбиячининг қўлида режа бўлса, болалар қанчалик мавзудан четга чиқмасинлар, у илгариги савол ўз аҳамиятини йўқотди, деб ҳисоблаган пайтда ўз режасидаги навбатдаги саволни бериш орқали уларни яна мавзуга қайтариш мумкин.

Педагог унутмаслиги лозим, болаларнинг фикрлаш хусусияти шундайки, улар суҳбат мавзусини осон унутадилар, ҳар бир майда-чуйда нарсага чалғийверадилар. Бола қанчалик кичик бўлса, у шунчалик тезроқ чалғийди, ҳозиргина ўзи айтган нарсаларни тезлик билан унутади ва бошқа мавзуга ўтади.

Машғулот – суҳбат болаларда мантиқий фикрлаш, бошлаган мавзуни охирига етказиш қобилиятини шакллантиришга қаратилган.

Болалар биладиган нарсалар ҳақида қўшимча маълумотларни хабар қилиш суҳбат асосий қисмининг зарур элементи ҳисобланади. Бу болалар билимларини кенгайтиради ва чуқурлаштиради. Тарбиячининг қисқа ва аниқ ахбороти суҳбатни аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда йўлга қўйиш имконини беради. Суҳбат топишмоқ, шеърлар ва тарбиячининг тегишли суратга оид шарҳлари билан тугалланиши мумкин, ammo у кўпинча педагогнинг ушбу суҳбатдан келиб чиққан ҳолда болаларнинг ахлоқ борасида ўрганиши лозим бўлган жиҳатлар ҳақидаги мантиқий хулосаси билан якунланади. Айни пайтда педогог ўз хулосасида ўзи суҳбат мобайнида болаларга ўргатиши лозим бўлган сўзлар, сўз шакллари ва синтактик тузилмаларни қўллаши лозим.

Суҳбатни шундай уюштириш лозимки, токи унда барча болалар иштирок этсинлар. Агарда бола фақат тарбиячининг бошқа болалар билан суҳбатини тинглаб ўтирса ва ўзи ушбу фикр билдиришларда иштирок этмаса, бу бола “суҳбатлашишни” машқ қилмайди ва унинг суҳбатдаги иштироки фақат номигагина бўлади, холос.

Суҳбатни чекланган сондаги болалар (6-8 нафар бола) билан ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Агарда гуруҳда 25-30 та бола бўлса, бу ҳолда машғулотни болаларни учта-тўртта кичик гуруҳга бўлган ҳолда ўтказиш зарур. Белгиланган вақтдан ошиб кетмаслик учун ҳар бир кичик гуруҳ билан суҳбат давомийлигини қисқартириш мумкин. Бироқ ҳар бир боланинг нафақат тинглаб ўтиришини, балки сўзлашишни машқ қилишига ҳам эришиши лозим. Педагог ёрдам учун ота-оналарни жалб қилиши ва уларга тайёргарлик суҳбатини қандай олиб бориш лозимлиги ҳақида батафсил кўрсатмалар бериш зарур. Ота-оналарнинг барчаси оғзаки нутқни яхши билишлари боис ушбу вазифани бажара оладилар.

Диалогик раван нутқни ривожлантиришга доир махсус машғулотлар суҳбат методи (суҳбат) ва имитация методи асосида ўтказилади. Мазкур методлар кўпинча қуйидаги усуллар ёрдамида амалга оширилади:

- Тайёргарлик суҳбати (сўзлашиш) усуллари;
- Театрлаштириш усуллари (имитация, қайта айтиб бериш).

Тайёрланган суҳбатнинг қуйидаги вазифалари мавжуд:

- Тўғридан-тўғри – болаларни суҳбатлашишга, яъни суҳбатдош сўзларини бўлмасдан тинглаш, луқма ташлаш учун қулай пайтни кутгани ҳолда ўзини тутиб туриш, суҳбатдоши учун тушунарли қилиб сўзлаш;
- Йўлдош – талаффуз ва грамматик кўникмаларни машқ қилиш, маълум сўзлар маъносини аниқлаштириш.

Суҳбат жараёнида тарбиячи саволлар, топишмоқлар, бадийий сўз каби турли усуллардан фойдаланади. Бу усулларнинг барчаси суҳбат пайтида билимларни ўзлаштириш жараёнини йўналтириш, нутқий мулоқотни таъминлаш, болалар фикрларини, уларнинг диққат-эътиборларини, хотираларини, эмоцияларини фаоллаштиришга ёрдам беради. Аммо суҳбат олиб боришнинг етақчи усули саволлар ҳисобланади. Болалар билан суҳбатнинг муваффақияти ва педагогик самарадорлиги кўп жиҳатдан саволларнинг тўғри қўйилишига боғлиқ бўлади. Саволлар бериш ҳамда унинг жавобининг мураккаблиги ва қийинлигини аста-секин кучайтириб боришни билиш энг асосий ва зарур педагогик одатлардан биридир. Савол қўйиш – болалар олдига уларнинг кучи етадиган даражадаги нутқий фикрлаш вазифасини қўйиш демакдир. Айни пайтда у ҳаддан ташқари осонлаштириб юборилмаслиги лозим, чунки бундай вазифани қўйишдан мақсад – болаларни фикрлашга, эслашга ундашдан иборат. Қандай фикрлаш-нутқий вазифаларини қўйишига қараб, саволларни репродуктив, қидирув ва муаммоли саволларга ажратиш мумкин.

Суҳбатда объектлар ўртасидаги боғлиқлик ҳақида хулоса билдиришни, тўпланган билимлардан, таққослашлардан фойдаланишни ҳамда Нима учун? Нега? Нима туфайли? Улар нимаси билан ўхшаш? Нима учун? Қандай қилиб? каби саволларга жавоб беришни талаб қилувчи қидирув ва муаммо тусидаги саволлар етакчи аҳамиятга эга бўлади.

Суҳбатнинг ҳар бир босқичида саволларни тахминан қуйидаги кетма-кетликда жойлаштириш зарур: дастлаб болалар тажрибасини жонлантириш учун репродуктив, кейин янги материални ҳазм қилиш учун оз сонли, бироқ мураккаб бўлган қидирув саволлари ва охирида 1-2 умумлаштирувчи саволлар. Саволлар аниқ ва мақсадли бўлиши лозим. Ноаниқ бўлган саволлар болаларга жавоб беришни қийинлаштиради – улар

жавоб бера олмайдилар ёки нотўғри жавоб берадилар. Савол аниқ, шошмасдан, мантиқий урғулар, мазмуний паузаларга риоя қилган ҳолда берилиши зарур. Болага жавоб қайтаришга вақт бериш учун тарбиячи пауза сақлаб туради. Агарда савол тез берилса, бола унинг мазмунини тушунишга улгурмайди ва тарбиячи саволини бир неча марта такрорлашига тўғри келади, бу эса болага жавобни ўйлашда халақит беради, уни тарбиячига қулоқ тутмасликка ўргатиб қўяди. Болага саволни биринчи мартада қабул қилишни ўргатиш зарур.

Тарбиячи суҳбат жараёнида қуйидагиларни амалга ошириш мумкин:

- Болалар томонидан ўзлаштирилмаган, қўшма гаплар ёки бир турдаги аъзолардан иборат бўлган гапларнинг айрим синтактик тузилмаларини айтиб туриш;

- Гапнинг болалар ўзлаштирмаган мазмунли бўлақларининг интонациясини айтиб бериш (масалан, огоҳлантириш, ҳайратланиш, ташвишга тушиш, хурсанд бўлиш интонацияси ва ҳ.к);

- Бир ўзакли сўзларни ҳосил қилишни айтиб туриш: суюқ-суюқлик, сабзавот-сабзавотли ва бошқ.

- Турланмаган феъл шакллари ҳосил қилишда ёрдам бериш: сепиш-сепилган, қўйиш-қўйилган.

Суҳбат жараёнида болаларни савол беришга ундаш, уларнинг қизиқувчанлигини ривожлантириш зарур. Боланинг савол бера олишга қодирлиги унинг фикрлаш фаолиятидан далолат беради.

Бадиий асарлар – эртақлар, ҳикоялар, шеърларни театрлаштириш усули – бу болаларнинг уларга тарбиячи ўқиб берган асарларни ўша шахслар номидан қайта айтиб бериш усуллари дидир.

Бошқа шахслар номидан қайта ҳикоя қилиб бериш учун диалогик нутқни ўз ичига олган асарлардан фойдаланган маъқул. Уларни қайта ҳикоя қилиб бериш болаларнинг оғзаки нутқини, хусусан, мурожаат, санаш, ҳайратланиш, ҳайрон бўлиш интонацияларини такомиллаштириш имконини беради; нутқ эмоционал жиҳатдан янада бойийди – у персонажларнинг аҳволидан келиб чиққан ҳолда гоҳ хурсанд, гоҳ қайғули ва гоҳ илтижонамо жаранглайди.

Болаларга оғзаки диалогик нутқни ўргатиш жараёнида театрлаштирилган томоша, қўғирчоқ театри каби усуллардан

фойдаланиш тавсия этилади. Бунда болалар ҳам ижрочи, ҳам томошабин сифатида иштирок этишлари мумкин.

Саҳналаштириш ўйини — бу болаларнинг бадиий асарни унинг қаҳрамонлари образларида қайта ҳикоя қилиб беришлари; болаларнинг матни эркин қайта айтиб беришлари ва болаларнинг сюжетли-ролли ўйинларидир.

Сюжетли-ролли ўйинларда болаларга биринчи навбатда, ўз нутқида эртак матнидан четга чиқишга рухсат берилади. Тарбиячи уларни фақат грамматика ёки лексикада адабий сўзлашув нутқи меъёрларидан чекинган ҳоллардагина тўғрилайди; ўйин чоғида фонетик хатоликларга йўл қўйилганида уни тўғрилаш шарт эмас.

Театрлаштирилган томошалар саҳналаштириш ўйинларидан шуниси билан фарқланадики, унда бадиий асар матнини ёддан биладиган болалар иштирок этадилар, уларнинг бу чиқишдан кўзлаган мақсади — ўз тингловчи дўстларининг кўнглини олишдир; бу томошада болалар театр костюмларида (маска қалпоқчалар ва бошқа кийимлар) чиқадиладар.

Қўғирчоқ театри — бу сюжетли «режиссёрлик» ўйиннинг ҳар хил турларидир: болалар бир вақтнинг ўзида оддий ўйинчоқлар (ўйинчоқлар театри), петрушкалар (қўл бармоқларига кийиладиган қўғирчоқлар, суратлар қирқимлари ва ҳ.к.)ни асар қаҳрамонлари ролини ўйнашга мажбур қилганликлари ҳолда бадиий асар матнини роллар бўйича сўзлайдилар.

Қўғирчоқ театри шакли қуйидагилардир: ўйинчоқлар театри, петрушкалар театри, «бармоқлар» театри, соя театри, стол театри, фланелеграф.

Болалар нашриётлари бадиий асарларни саҳналаштириш учун халқ эртакларига силуэтлар; театр-китоблар; панорама-китоблар каби турли кўринишдаги кўргазмали қўлланмаларни чоп этмоқдалар.

Юқорида санаб ўтилган қўғирчоқ театри турлари мактабгача таълим муассасасида болалар нутқини фаоллаштирувчи методик воситалар сифатида фойдаланилади: болалар педагог ёрдамида, катта гуруҳларда эса ўзлари мустақил равишда қўғирчоқларга, қирқилган расмларга режиссёрлик қиладилар, улар номидан иштиёқ билан сўзлайдилар ва шу тариқа ўзларининг нутқий кўникмаларини ривожлантирадилар.

Саҳналаштириш ўйини – мактабгача ёшдаги ҳар қандай боланинг театрлаштирилган чиқишидир.

Болаларнинг оғзаки нутқ кўникмаларини ўзлаштиришининг боришига қараб, уларнинг саволларга жавоблари янада аниқ, мулоҳазали ва мазмунли бўлиб бориши лозим.

Суҳбат жараёнида болалар билан сўзлашувнинг жонлилиги кўп жиҳатдан оғзаки нутққа ва нутқий мулоқотнинг савол-жавоб шаклига хос бўлган грамматик тузилмаларининг турличалиги билан боғлиқдир.

Суҳбатларда болалар кенг қамровли фикр билдиришлари ва бир-иккита сўздан иборат бўлган жавоб беришлари мумкин (Сизга эртак ёқдим – Ҳа.). Болаларни кенг қамровли жавобларга саволларни тўғри қўйиш орқали йўналтириш зарур: «Баҳорда об-ҳаво кўпроқ қандай бўлади? Бу ҳақда айтиб беринг».

Болага мана бундай кўрсатма бериш мумкин: «Қисқа жавоб бер. Батафсил жавоб бер (аммо тўлиқ жавоб билан эмас)», улардан сўраш мумкин: «Ким қисқа жавоб бера олади (ёки ўртоғингиздан чиройлироқ жавоб бера олади)». Зарур ҳолатларда педагог қўйилган саволга кенг қамровли жавоб намунасини намойиш қилиши мумкин.

Суҳбат жараёнида болаларда нутқий мулоқот кўникмаларини шакллантириш зарур.

ХУЛОСАЛАР:

- Равон нутқ – бу фикрлар тугуни бўлиб, унда боланинг мантиқий фикрлаши, унинг қабул қилаётган нарсасини мулоҳаза қилиб кўриш ва уни тўғри ифодалаш қобилияти акс этади.

- Нутқ ҳар бир киши ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у учта асосий вазифани бажаради: индивидуаллараро, ичкииндивидуал ва умуминсоний.

- Нутқнинг шаклланишида ва боланинг ундан фойдаланишида болаликнинг турли даврларида ўзгариб турадиган коммуникатив тусдаги омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

- Равон нутқнинг икки турини ривожлантириш – мактабгача таълим муассасасининг асосий вазифасидир.

- Монологик нутқнинг ҳар хил турларини ўқитиш – бу грамматика-синтаксисга ўқитишдир.

• Диалог эркин нутқий мулоқотда пайдо бўлади ва у болалар луғатини бойитишни, талаффуз, грамматик кўникмаларни табиий равишда ривожлантириш базаси, равон нутқ кўникмаларига эга бўлиш базаси ҳисобланади.

• Суҳбат – болаларга диалогик нутқни ўргатишнинг асосий методларидан бири ҳисобланади.

• Суҳбатни уюштириш, унинг тузилмаси мавзу, мазмун ва болаларнинг ёшига боғлиқ бўлади.

• Суҳбатда объектлар ўртасидаги боғлиқлик ҳақида хулоса билдиришни, тўпланган билимлардан, таққослашлардан фойдаланишни, асосий нарсани аниқлаб олишни талаб қилувчи қидирув ва муаммо тусидаги саволлар етакчи аҳамиятга эга бўлади.

• Суҳбатларда болаларнинг кенг қамровли ва қисқа жавоб беришларига руҳсат этилади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

• «Равон нутқ» тушунчаси нимани англатади?

• Нутқ инсон фаолиятида қандай вазифаларни бажаради? Уларнинг ҳар бирини тавсифланг.

• Коммуникатив тусдаги омилар деганда нимани тушуниш лозим?

• Монологик нутқни шакллантиришда нималар ўқув ва йўлдош вазифалар ҳисобланади?

• Тавсифлаш, баён қилиш, мулоҳаза юритишнинг нималигини аниқ мисоллар орқали тавсифлаб беринг.

• Болаларга диалогик нутқни ўқитишнинг асосий методини тавсифлаб беринг.

• Суҳбатдан қайси таркибий компонентларни ажратиб кўрсатиш мумкин?

• Диалогик равон нутқни ривожлантиришга оид машғулотларда педагог қайси асосий методлардан фойдаланиши зарур?

• Тайёрланган суҳбат қандай вазифаларга эга бўлади?

• Репродуктив ва қидирув саволлари нимани англатади?

• Суҳбат жараёнида педагог болаларга нималарни айтиб туриши мумкин ва нима учун?

• Бадиий асарларни саҳналаштириш усулларини тавсифлаб беринг,

IX-МАВЗУ. БОЛАЛАРГА МОНОЛОГИК НУТҚНИ ЎРГАТИШ

Турли ёш босқичларида монологик нутққа ўргатишнинг мазмуни ва вазифалари.

Қайта ҳикоя қилишни ўргатиш методикаси.

Ҳикоя қилиб беришни ўргатиш. Ҳикоялар турлари ва уларни ўргатишнинг изчиллиги. Ҳикоя тўқишни ўргатиш.

Турли ёш босқичларида монологик нутққа ўргатишнинг мазмуни ва вазифалари.

Болаларга монологик нутқни мунтазам ўргатиш тахминан беш ёшдан бошланади. Лекин бунга тайёргарлик бола ҳаётининг иккинчи йилида – болаларга ўқиб бериш ва саноқ шеърларни ёдлаш жараёнида бошланади. Тўрт ёшдан бошлаб болалар монологнинг тавсифлаш ва баён қилиш турларини қўллашга, етти ёшдан бошлаб эса – қисқа мулоҳаза юритишга қодир бўладилар.

Монологнинг қийинлиги шундаки, у диққат-эътиборини ўзи учун аҳамиятли бўлган воқеа ёки бадиий асарга қаратган боладан бир вақтнинг ўзида нафақат нарсалар, ҳодисаларни пайқаш, балки улар ўртасидаги боғлиқликни ҳам сезишни талаб қилади. Бу бир вақтнинг ўзида фикрлаш ва нутқни ривожлантириш воситаси ҳисобланган хотирани ҳам ишга солишга олиб келади.

Катталар болага ғамхўрлик кўрсатиб, монологлар учун мавзу қидириш, болаларни тинглаш орқали бу мушкулотларни енгиб ўтишда уларга ёрдам берадилар.

Болаларга монологик нутқни тўғри ўргатиш учун педагог мактабгача катта ёшдаги болаларнинг ёш имкониятларини яхши билиши зарур. Улар нутқий соҳада нимаси билан ажралиб турадилар?

Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришдаги асосий натижалар мулоқот соҳасидаги чуқур ўзгаришлар билан боғлиқдир. Тенгдошлар билан мулоқот қилиш биринчи ўринга ўтади. Бола ўз тенгдошини катталардан афзал кўра бошлайди. Уйин жараёнида ўртоғига қаратилган нутқ катталар билан бўлган мулоқотга қараганда анча мазмунлироқ бўла бошлайди. Шерик билан диалог – мувофиқлаштирилган предметли ва нутқий фаолият тусига эга бўлади.

Болалар энди қўшнилари эътиборини жалб қила оладилар, ўзлари ҳам унинг ишлари ва билдирган фикрлари билан қизиқадилар.

Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг нутқий вазифалари турлича. Нутқдан атрофдагилар билан алоқа ўрнатишда, ўзига, ўз ишларига ва кечинмаларига диққатни жалб қилишда, бир-бирини ўзаро тушунишда, шерик хулқига, унинг фикри ва ҳиссиётларига таъсир кўрсатишда, ўз фаолиятини ташкил этишда, ўйиндаги ўз ўртоғининг ҳаракатларини мувофиқлаштиришда фойдаланилади. Нутқ атроф-муҳит ҳақидаги муҳим билим манбаи, табиат, нарсалар ва одамлар дунёси ҳақидаги тасаввурларни қайд этиш воситаси, билиш фаолияти воситаси бўлиб хизмат қилади.

Мактабгача катта ёшдаги бола учун нутқ объектив алоқаларнинг ўзига хос соҳаси сифатида намоён бўлади, у буларни сўз, товуш, қофиялар ва фикрлар билан англайди.

Ўзининг амалий, билиш ва шахсий эҳтиёжларини қондириш учун бола мавжуд барча воситалардан, вазиятдан келиб чиқиб беихтиёр билдирилган фикрлардан, нонутқий воситалардан (имо-ишоралар, юз ифодаси, ҳаракат) ва матнли нутқдан (фойдаланилган воситалар асосида тушунарли бўлган) фойдаланади.

Нутқнинг барча турлари ва шакллари тил шахсининг такрорланмас индивидуал қиёфасини яратган ҳолда ўзаро ҳамжиҳатликда мавжуд бўлади.

Диалогни ривожлантириш нафақат шунчаки нутқнинг муайян композицион шаклини ўзлаштириш, балки боланинг ижтимоий ва шахс жиҳатдан шаклланишининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Диалогик мулоқот нафақат алоқа (интеллектуал ахборот) ва ўз манфаатларига йўналишни, балки шерикнинг нуқтаи-назарини, унинг қизиқишлари, истаклари, кайфиятини ҳисобга олишни ҳам кўзда тутди. Диалогда нутқий ҳаракатларни мувофиқлаштириш бевосита ўз тенгдошини тушуна олиш ва унинг нуқтаи-назарини қабул қилишга боғлиқ бўлади.

Болалар бундай тажрибани биргаликдаги фаолиятда: яшаш, чизиш, жамоа ўйинларини ўйнаш натижасида тўплайдилар. Тенгдошлари билан мулоқот қилишда бола нутқи мазмундорликдек (мулоқот вазиятидан қатъий назар мазмун фақат тил воситаларидан фойдаланиш орқалигина тушунарли) сифатга эга бўлади.

Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг диалогик мулоқоти негизида нутқнинг янги шакли – монолог туғилади ва шаклланади. У боланинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари, атроф-муҳит ҳақидаги билимларини ўртоқлашиш истаги оқибатида вужудга келади. Бунда нутқ қисқа ҳикоя шаклига эга бўлади. Ҳикояда албатта, болани лол қолдирган ва уни ҳаяжонга солган бирон-бир қизиқ ҳодиса (табиат қўйнидаги қизиқарли учрашув, укасининг кулгули ҳаракатлари ва ҳ.) акс этади. Мактабгача ёшдаги болалар таниш эртактарни, мультфильмлар мазмунини айтиб беришни, ўқиганларини сўзлаб беришни хуш кўрадилар.

Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг энг муҳим ютуғи – жаранглаётган нутққа қизиқишнинг шиддат билан ривожланиши, тил фаолиятини энг оддий англашнинг шаклланишидир. Сўзга нисбатан лингвистик муносабат дабдурустдан товуш, қофия, мазмун билан ўтказиладиган ўйинларда, сўз аҳамияти ҳақидаги саволларда, уларнинг жарангдорлиги ва мазмунида кўринади. Тил воқелигини англаш унинг барча томонларини – фонетик, лексик, грамматик томонларини қамраб олади. Сўзга нисбатан онгли муносабат луғатни такомиллаштиришга (антонимлар, синонимлар, кўп маъноли сўзларни тушуниш), нутқнинг товуш маданиятини ривожлантиришга (товуш талафузи, тинглаш қобилияти, интонация ифодавийлиги), нутқнинг грамматик тўғрилигини шакллантиришга (морфология, сўз яшаш, синтаксис), раво нутқни ривожлантиришга таъсир кўрсатади.

Луғатни ривожлантиришда унинг сифат жиҳатидан такомиллаштирилиши олдинги ўринга чиқади. Бу антонимлар (иссиқ-совуқ, оқ-қора, ўткир-ўтмас, паст-баланд), синонимлар (ўткир, чархланган), кўп маънолилиқ (ўткир пичоқ, аччиқ қалампир, ўткир тил) каби ҳодисаларни тушуниш ва улардан нутқда фаол фойдаланишга тааллуқлидир. Болалар табиат ҳодисалари, нарсалар, инсонларнинг ҳатти-ҳаракатларини таққослашда турлича ва умумий хусусиятларни ажратишни ҳамда аксил ва яқин маъноли сўзлар, қиёслашлар, аниқ феъллар, ўхшатишлар ёрдамида уларни нутққа олиб киришни ўрганадилар.

Сўз ясашда синоним ва антонимни танлаб олиш усуллари болаларни кўп маъноли сўзлар билан таништиради. Буюмлар функцияларини таққослаш асосида умулаштирувчи номлар шаклланади (ҳайвонлар, мебель, транспорт ва ҳ.).

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш ҳам тил воқелигини энг оддий тарзда англашни шакллантириш билан ўзаро боғлиқдир. Мактабгача катта ёшдаги болалар сўзлар, товушлар, қофиялар (помидор-коридор) фаол ўйнайдилар. Улар сўз жаранглашидаги умумий ва турлича товушларни белгилай оладилар, артикуляция ёки акустик жиҳатдан яқин товушларни (С-Ш, С-З, С-Съ) фарқлашга қодирлар, шеър, мақол ёки тез айтишдаги 4-5 та сўзда учраган товушларни белгилай оладилар. Болалар аралаш товушлардан иборат бўлган тез айтишларни аниқ талаффуз қилишни машқ қилишни, уларни турли тезликда, турли оҳангларда айтишни ёқтирадилар.

Мактабгача даврдаги катта ёшда нутқни грамматик жиҳатдан тўғрилигини шакллантириш, нутққа нисбатан танқидий муносабатнинг пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги, аниқ ва тўғри гапиришга интилиш билан боғлиқдир. Тўғриликка интилиш грамматиканинг барча соҳаларида, яъни — морфологияда (шаклнинг аниқ шаклланишида, кўп турдаги шаклларни ўзлаштиришда), сўз ясашда (нон учун — нондон, туз учун — туздон), синтаксисда (оғзаки нутқ тузилмасини бартараф этиш: «ва» боғловчисини кўп марта қўллаш орқали гапни «чўзиш» ҳамда бир гапда тўғридан-тўғри ва билвосита нутқни аралаштириб юбориш) пайдо бўла бошлайди. Нутқнинг грамматик тўғрилигига интилиш бола ҳаётининг еттинчи йилида рўй беради. Беш ёшли бола ҳали ҳам иштиёқ билан грамматик шаклларни ўйнайди ва айнан сўз билан амалга оширилаётган ана шу синовгина нутқнинг грамматик тўғрилигини янада ривожлантириш учун шарт-шароит яратади.

Луғатни ривожлантириш, нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш, грамматик тўғрилиқни шакллантириш равон нутқ тузиш усулларини ўзлаштириш (боғловчилар, ўрин-ҳол, лексик такрорлашлар, синонимлар ёрдамида гапларни боғлаш воситалари; тавсифлаш, баён қилиш тузилмаси) билан узвий боғлиқдир. Кўп турдаги вазифаларни бажариш муносабати билан диалогик нутқ негизида ривожлангани ҳолда нутқнинг барча жиҳатлари тилни англашни шакллантиришга тўғридан-тўғри боғлиқ ҳолда бўлади ҳамда бунинг учун бола катталар билан муайян шаклдаги мулоқот турига муҳтож бўлади. Бу нафақат ташқи дунё ва бошқа одамни англашга, балки тилнинг

ўзини, унинг тузилиши ва фаолият юритишни англашга ҳам йўналтирилгандир.

Нутқий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари киришувчанлик кўринишларида ҳамда айти пайтда тил ва равон нутқни эгаллаш суръатида ифодаланади.

Кўпчилик болалар ўз ҳаракатларини шарҳлашни, атрофдагилар эътиборини ўзига жалб қилишни хуш кўрадилар. Бунда айрим болаларда нутқий мулоқот амалий фаолият билан зид келади ва бунинг натижасида бундай кўп гапирувчи болакай иш бажаришда гуруҳдаги бошқа болалардан ортда қола бошлайди. Унчалик киришимли бўлмаган болалар кам сўзлайдилар, лекин одатда улар амалий вазифаларни тез ва тўғри ҳал этадилар.

Равон нутқнинг пайдо бўлиш муддати ва маҳсулдорлиги ҳам фарқ қилиши мумкин. Илк турдаги нутқий ривожланишда махсус тайёргарликсиз ҳикоя қилиб бериш 4-5 ёшдан бошланади. Болалар сеҳрли эртақларни, бўлган воқеаларни бир-бирига сўзлаб берадилар, ўйинчоқлардан фойдаланган ҳолда ўзига хос ҳикоялар тўқийдилар. Агарда бола етти ёшида таниш анъанавий эртақни («Зумрад ва Қиммат») мустақил ҳикоя қилиб бера олса, ўйинчоқлар, суратлар асосида кичик оғзаки ишро тўқий олса — бу ҳаммаси меъёридалигидан далолатдир.

Равон нутққа ўргатиш вазифалари қуйидагилардан иборат: болаларнинг ўз ташаббусига кўра ёки катталарнинг таклифига кўра ҳикоя қилиб беришга қизиқишини қўллаб-қувватлаш; эртақлар, суратлар ва ўз шахсий тажрибасига оид таассуротларнинг сўздаги мазмунини қисқа ҳикоя, мулоҳаза, тавсифлар ёрдамида ифодалашни ўргатиш.

Қайта ҳикоя қилишни ўргатиш методикаси

Қайта ҳикоя қилиб бериш ва ҳикоя тўқиш монологга ўргатиш методи ҳисобланади. Болалар монологик матнларни қайта ҳикоя қилиб берадилар, реал ва хаёлий воқеалар ҳақида ҳикоя қиладилар, ҳикоя тўқийдилар.

Монологик нутққа ўргатиш методини ўзлаштириб олиш педагог учун қуйидагиларни англади: болаларга тинглашни ўрганиш; қайта ҳикоя қилиш ва ҳикоя қилиш, шунингдек ҳикоя тўқишда болаларга ёрдамлашишни ўрганиш.

Монологик нутқ бўйича ишлар ҳар бир ёш гуруҳида энг аввало матн ҳажми ва унинг мазмунининг мураккаблиги билан фарқланади (ҳар иккаласи ҳам «Учинчи мингйилликнинг боласи» таянч дастури билан белгиланади).

Сўзли образларга таяниш барча ёш гуруҳларида монологни ўргатишнинг асосий усули ҳисобланади. Реал нарсалар ва суратларга таяниш – қўшимча усулидир.

Ҳикоя қилишни ўргатишнинг вазифаси болаларнинг оғзаки монологик нутқни қайта ҳикоя қилиш, ҳикоя қилиш, ҳикоя тўқиш каби турларини ўзлаштиришларини таъминлашдан иборатдир.

Қайта ҳикоя қилиш – эшитилган бадиий асарни равон, ифодали айтиб бериш.

Қайта ҳикоя қилиш нисбатан осон нутқий фаолиятдир, чунки, бола тайёр мазмунни қайта айтиб беради, бунда у муаллифнинг тайёр нутқий шаклларида (луғат, сўз оборотлари, тузилиш), уни ўқиётган тарбиячининг нутқ ифодалилиги усулларида фойдаланади. Аммо бу механик равишдаги такрорлаш эмас, балки матнни тушунгани ҳолда эркин ва эмоционал айтиб беришдир. Қайта ҳикоя қилиб беришни ўргатиш вазифаси илк ёш гуруҳларида аста-секин қийинлаштирилиб борилади – яхши таниш эртақлар, ҳикояларни айтиб бериш, янги ўқиб чиқилган асарларни айтиб бериш, ҳикоячи шахсини ўзгартирган ҳолда (биринчи шахс номидан эмас, балки учинчи шахс номидан ва аксинча) айтиб бериш, тарбиячи режаси асосида айтиб бериш, болалар билан биргаликда тузилган режа асосида айтиб бериш, ўхшашлик асосида (аналогия бўйича) айтиб бериш (қаҳрамонни, мавсумни ўзгартириш ва ҳ.к.), саҳналаштирган ҳолда айтиб бериш, (ўйинчоқлар, силуэтлар билан), болалар танлови бўйича айтиб бериш. Ҳикоя қилиб бериш учун қуйидагилар матн сифатида хизмат қилиши мумкин:

- Маиший тусдаги ахборот, уни тарбиячи ҳар куни эркин мулоқот чоғида болаларга беради, сўнгра болалар уни бир-бирларига ва оила аъзоларига сўзлаб берадилар;

- Бадиий адабиёт матнларини айтиб бериш, уни болалар монологик нутқни ўрганишга оид махсус машғулотларда айтиб берадилар;

- Тарбиячи ишга келишида йўлда, дўконда, сайрда юз берган (ёки юз бериши мумкин бўлган) турли хил воқеалар унинг ахбороти учун мавзу бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Шунингдек, бу инсонни ўраб турган жонзотлар, гуллар, ўсимликлар ва ҳашоратларга оид ҳар қандай кўринишдаги баёнлар бўлиши ҳам мумкин. Ушбу ҳикоялар баён қилиш монологи, тавсифлаш монологи шаклида бўлиши лозим. Мактабгача катта ёшдаги болаларга мўлжалланган ахборотлар эса мулоҳаза-монологлар бўлиши лозим.

Ҳар бир ахборот ўзининг дидактик вазифаларига эга:

– соф билиш тусидаги ҳикоялар болаларнинг диққат эътиборини бирон-бир ҳодисага жалб қилиш ва айни пайтда уларнинг лексикасини бойитиш, уларга янги грамматик, синтактик шакллар беришга мўлжалланган;

– ахборот – болаларга ҳикоя қилишни ўргатиш учун махсус дидактик материал, яъни, монологик нутқ намунаси бўлиб, у болаларда нутқдан фойдаланиш қобилиятини ривожлантириш, уларнинг лексик ва грамматик кўникмаларини фаоллаштиришга мўлжалланган.

Ушбу тоифадаги монологларга тарбиячи фақат болаларга таниш бўлган лексик ва грамматик шаклларни киритиши, яъни болалар билан фақат уларга таниш бўлган нарсалар ва ҳодисалар ҳақида сўзлашиши мумкин.

Шундай қилиб, болалар ўзлари учун анча қийин бўлган монолог-нутқ шаклини ўзлаштириб олмагунларича ана шундай қилиш зарур.

Борлиқнинг сўзли тасвирлари, ҳаётда рўй берган воқеаларни педагог дўстлар билан сўзлашгандаги каби ишончли оҳангда ёки аксинча, қувноқ, юмор билан айтиб бериши лозим, фақат шундагина тарбиячининг нутқи (ахбороти) болаларга кучли таъсир кўрсатади, ва улар уни бошқа болаларга ҳам иштиёқ билан сўзлаб берадилар ва шу билан ўз нутқларини янада ривожлантирадилар. Педагог ота-оналарга ўз фарзандларини мактабгача таълим муассасаларидан олиб кетаётганларида йўлда унинг сўзларини диққат билан тинглашни ва бола айтиб бераётган ҳикоя мазмуни жуда қизиқарли эканини кўрсатишларини тавсия қилиши зарур. Шу тариқа барча болаларнинг ҳикоя қилишлари натижасида нутқий машқлар ҳам бажарилади.

Бадиий асарларни ҳикоя қилиб беришда болаларга ёрдамлашиш, сўзни қабул қилиш воситалари ва асосан, турли хил саволлар орқали амалга оширилади.

Саволларнинг қуйидаги турлари мавжуд. Монологик матни ҳикоя қилиб беришга ёрдам берувчи саволлар:

– биргаликда ҳикоя қилишга йўналтирувчи савол (иборадаги сўнги сўзга қўйилган савол);

– айтиб турувчи савол;

– йўналтирувчи савол;

– тўғридан-тўғри савол;

– тўғридан-тўғри саволлар занжири (режа);

– қидирув саволлари;

– кўрсатма саволлари.

Қайта ҳикоя қилиб беришдан олдин болаларга ушбу асар матни ўқиб берилади. Ҳаётининг иккинчи йилини бошдан кечираётган болалар билан ўтказилаётган машғулотларда педагогга биргаликда ҳикоя қилишга йўналтирувчи саволларни қўллаш, яъни иборадаги сўнги сўзга савол қўйиш тавсия этилади: – Бир бор экан бир.... Бир..... нима экан? – йўқ экан.

Кўпинча педагогга ўз саволига ўзи жавоб беришга ва боланинг ушбу жавобни қайтаришига эришишга тўғри келади. Боланинг тарбиячи айтаётган иборани охирига етказа олиши учун унга бадиий асарни неча марта ўқиш кераклиги унинг нутқий ривожланганлигига боғлиқ бўлади.

Биринчи саноқ шеърни бола таний бошлаши, ундаги айрим сўзларни ёдда сақлаб қолиши учун у саноқ шеърни беш ёки ўн марта эшитиши мумкин. Бироқ бола билан аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда иш олиб борилса, унинг ёшига мўлжалланган иккинчи саноқ шеърни у биринчисидан анча тез ўзлаштириб олади.

Уч ёшли болаларга ҳикоя қилишда ёрдамлашар экан, тарбиячи айтиб турувчи саволлардан фойдаланади (Боғда мўйловли мушукча юрибди. Боғда нима юрибди? Мўйловли мушукча боғда юрибдими?).

Айтиб турувчи саволлар асосида ҳикоя қилишни яна акс эттирилган ҳикоя қилиш деб ҳам аташади. Ушбу усулнинг мақсади – болаларнинг алоҳида сўзларни такрорлашига эмас, балки бадиий асарнинг бутун ибораларини такрорлашларига эришиш, уларга матни эркин ёдлаб олишда кўмаклашишдан иборат.

Ҳаётининг тўртинчи йилини бошдан кечираётган болаларга ҳикоя қилишда тарбиячи ҳикояни йўналтирувчи саволлар, баъзида эса айтиб турувчи саволлар билан

осонлаштиргани ҳолда тўғридан-тўғри саволлар билан ёрдам бериб туради.

Агарда шеър қайта айтиб берилаётган бўлса, болалар унинг тез-тез қўлланиладиган, осон эса сақлаб қолинадиган айрим қисмларини ёддан билганлари маъқул. Шунда улар тарбиячининг саволларига шеърдан цитаталар билан жавоб беришлари мумкин, лекин буларни улар билан олдиндан келишиб олиш лозим.

Насрий асарларни қайта айтиб беришда ҳам болаларнинг жавоблари иложи борица бадиий матнга яқин бўлгани яхши. Шунинг учун тарбиячининг тўғридан-тўғри саволлари болаларга нафақат луғатдан, балки матн синтаксисидан ҳам иложи борица тўлароқ фойдаланишда ёрдам бериши лозим. Агарда болалар матнни унутиб қўйган бўлсалар, тарбиячи уни айтиб туради.

Тўғр ёшли болалар томонидан баён қилиш ва тавсифлаш тусидаги асарларни ҳикоя қилишда уларга сўзли усуллар орқали ёрдам кўрсатиш зарур. Бу ёшдаги болаларга тавсифлаш учун мулоҳаза юритишни билиш талаб этиладиган асарларни таништириш тавсия қилинади. Улар билан таништириш, кейинроқ эса қайта ҳикоя қилиш учун мустақил мулоҳаза юритишга тайёрланиш ҳисобланади. Бундай асарларни ҳикоя қилишга ўргатишда реал образларга таяниш лозим: сўзли усулларни дидактик ўйин ёки реал нарсаларни кўрсатиш билан биргаликда амалга ошириш мумкин.

Беш ёшли болаларга ҳам тарбиячи тўғридан-тўғри саволлар бериш орқали қайта ҳикоя қилишда ёрдамлашиши лозим, аммо айти пайтда у мавзуну ривожлантирувчи саволлар туркуми (занжири)ни бериши, яъни ҳикоя қилишнинг оддий режасини тузиши даркор. Дастлаб режа бор-йўғи 2-3 та саволдан иборат бўлиши мумкин. Кейинчалик эса, болаларнинг воқеаларни вақт бўйича изчилликда баён қилиш заруратини ўзлаштиришлари (баёний матнлар), тавсифий матнларни ҳикоя қилиб беришни ўрганишларига қараб, баён мавзуси мураккаблаштирилиб борилиши лозим.

Биринчи марта педагог болалар асар моҳиятини қабул қилишлари, ундан эстетик завқ олишлари учун бутун матнни ўқиб беради. Уни қисмлари бўйича қайта айтиб бериш мумкин: тарбиячи асарнинг тугалланган бир қисмини ўқиб беради, сўнгра унинг бутун мазмунини қамраб олган саволлар туркумини беради ва болалар ушбу парчани ҳикоя қилиб

берадилар. Айти пайтда тарбиячи болаларнинг нафақат сўзларни тўғри айтишлари ва гап тузишлари, балки асарларда иштирок этаётган шахсларнинг суҳбатларини ифодали қилиб айтишларини назорат қилиб боради.

Ушбу ёшдаги болаларга аста-секин қидирув саволларини, яъни мулоҳаза юритишга ёрдам берувчи саволларни ўргатиш зарур. Одатда бу саволлар сўроқ сўзларидан иборат бўлади, яъни: Нима учун? Нега? Қандай? Қай тарзда? Нега энди?

Ҳаётнинг олтинчи ва еттинчи йилини бошдан кечираётган болаларга бадиий асарларни ҳикоя қилиб беришда педагог ёрдамлашиши зарур, бунда у саволларни нима учун ва нимани сўзлаш зарурлиги; нарсаларни қандай тартибда тавсифлаш ва воқеаларни қай тартибда баён қилишни белгилаб берувчи кўрсатма тусида бериши зарур.

Ҳикоя қилишни ўргатишда педагог болаларнинг диалогик нутқ билан биргаликда асар қаҳрамонларининг кечинмаларига мос равишда овоз оҳангини ўзгартиришни ўрганишлари зарурлигини унутмаслиги лозим.

Болаларнинг катта бадиий асарларни бутунлай ҳикоя қилиб беришлари шарт эмас: ҳикоя қилиб бериш учун айрим лавҳаларни, нарсалар ёки воқеалар тавсифини ажратиб олиш мумкин.

Агарда тарбиячи мактабгача кичик ёшдаги болаларга аҳён-аҳёнда қидирув саволларини берса, етти ёшли болалар билан ишлашда ва уларга бадиий асарни нафақат айтиб беришни, балки унинг мазмунини тушунган ҳолда мулоҳаза юритишни ўргатишда у болаларга кўпроқ шундай тоифадаги саволларни бериши зарур, айти пайтда тарбиячи тўғридан-тўғри, йўналтирувчи ва ҳатто айтиб турувчи саволлардан ҳам воз кечмаслиги лозим.

Ҳикоя қилишни ўргатиш. Ҳикоялар турлари ва уларнинг изчиллиги. Ҳикоя тўқишни ўргатиш

Ҳикоя – бирон-бир факт, воқеанинг мустақил тузилган кенг қамровли баёнидир.

Ҳикоя тузиш – ҳикоя қилиб беришга нисбатан анча мураккаб фаолиятдир, чунки болаларнинг ўзи ушбу мавзу бўйича ҳикоя мазмуни, унинг нутқий шаклини танлашлари, уни кетма-кет (тарбиячи ёки ўз режаси асосида) баён қилишлари зарур.

Ҳикоялар шаклига кўра тавсифий ва сюжетли бўлиши мумкин.

Тавсифлаш — нарса ёки ҳодисанинг ўзига хос белгиларини баён қилишдир. Тавсифлаш қисқа бўлиши ва муайян тузилма асосида тузилиши лозим: дастлаб нарсанинг номи айтилади, сўнгра унинг ўзига хос белгилари, унинг қисмларининг нимага мўлжалланганлиги ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳамда нарсанинг вазифаси баён қилинади. Тавсифий ҳикоялар қиёсий (қарама-қарши белгили ҳамда ҳажми, ранги, материали, қисмлари, шаклига қараб босқичма-босқич таққосланадиган икки нарсани тавсифлаш) ва изоҳловчи (мулоҳаза юритиш, исботлаш билан биргаликда ҳикоя қилиш ва айтилаётган ҳаракатларни бажариб кўрсатиш) бўлиши мумкин.

Сюжетли (баёний) ҳикоя — воқеаларни бирон-бир қаҳрамон билан биргаликда вақт бўйича кетма-кетликда айтишдир. Болаларга уни одатдаги тузилма асосида тузишни ўргатиш зарур — дастлаб қаҳрамоннинг номи айтилади, баъзан унинг ташқи кўриниши тавсифланади, биринчи воқеа баён қилинади, у қачон ва қаерда юз берганлиги тушунтирилади, сўнгра икки-уч лавҳа келтирилади ва ҳикоя якунланади.

Мактабгача ёшдаги болалар учун ҳикояларнинг учта турини кўрсатиш мумкин:

- қабул қилинишига қараб айтиладиган ҳикоялар (боланинг ҳикоя пайтида нимани кўраётганлиги ҳақида ҳикоя);
- хотира асосида ҳикоя қилиш (бола ҳикоя айтиш пайтида нималарни қабул қилганлиги ҳақида ҳикоя);
- тасаввур асосида ҳикоя қилиш (ўйлаб топилган ҳикоя).

Қабул қилиш ва хотира асосидаги ҳикоялар фактли материалларга асосланган бўлиб, болалар фактларни баён қиладилар.

Тасаввурга асосланган ҳикоялар ижод маҳсули бўлиб, унда ҳикоячи бола мавзуга қараб ўз тажрибасининг шаклини ўзгартиради ҳамда янги вазият ва образлар яратади.

Битта машғулотда битта фикрдаги ҳикоялар турларининг аралашиб кетишига йўл қўйиш мумкин: бола ўйинчоқни тавсифлаб (қабул қилиш асосида ҳикоя) бўлганидан сўнг уни қаердан сотиб олганлиги ёки уни қандай қилиб тузатганини (хотира асосидаги ҳикоя) айтиб бериши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган барча ҳикоялар турлари таълим мақсадларидан келиб чиққан ҳолда тавсифлаш, баён қилиш ёки шунчаки мулоҳаза юритиш сифатида бажарилиши мумкин.

Болаларни ҳикоя қилишга худди суҳбатга тайёрлагандек тайёрлаш лозим: болалар ҳикоя предметини бутун ҳаётий тулиқликда, сезгилари билан биргаликда (ҳажми, шакли, ранги, ҳиди, таъми, овози, ҳаракат туси ва бошқ.) ўзига тасаввур қилиши зарур: нарсанинг барча белгиларини, ҳаракатларини ва уларнинг муносабатларини айтиш учун болаларда заҳирада сўзлар, грамматик шакллар бўлиши лозим. Ҳикоя қилишни машқ қилишдан олдин лексик, грамматик (зарур ҳолларда – фонетик) машқлар бажарилиши, шунингдек, суҳбатлашишни машқ қилиш зарур.

Ҳикоянинг махсус вазифаси (қайта ҳикоя қилиш вазифаси каби) – монологик нутқни ривожлантиришдан иборат.

Тарбиячи ҳикоя қилишни ўргатишни саволлар занжири ёрдамида, яъни боланинг баён қилиш, тавсифлаш ёки мулоҳаза юритишда мантиққа амал қилишни кўзда тутувчи режа ёрдамида амалга оширади.

Ҳикоя режаси оддий бўлиши, яъни бир чизиқдаги саволлар занжири шаклида ёки мураккаб, яъни кенг тармоқланган қўшимча (айтиб турувчи ёки фақат йўналтирувчи) саволлар занжири шаклида бўлиши мумкин.

Турли ёш гуруҳларидаги болалар билан машғулотлар турлича ўтказилади ва ушбу машғулотларда болаларга қўйиладиган талаблар ҳам турлича бўлади.

Ҳикояга оид машғулотларда доимо таниқли шеърлар, эртаклар, мақоллар, топишмоқларни эсга олиш мақсадга мувофиқдир: бу болаларнинг эмоционал кайфиятини кўтаради ва уларнинг ҳикояларини янада ифодали қилади.

Монологик нутққа оид машғулотларни реал объектларга (кўнча) таяниш усуллари ёрдамида ва реал нарсаларни эслаш (фаррош меҳнати ҳақида ҳикоя) асосида ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Болалар суратларга қараб ҳикоя қилишни тегишли суратларни (ҳаракатланадиган ёки ҳаракатланмайдиган) кўриб чиқиш жараёнида ўрганадилар.

Статик суратлар – бу тавсифлаш учун дидактик материаллардир: уларда тасвирланган нарсалар ёки ҳаракатлар ҳақида ҳикоя қилиш бир вақт режасида олиб борилади.

Ҳаракатланадиган суратлар -- (босмахонада чоп этилган туркум суратлар, диафильмлар, диапозитивлар ва бошқ.) -- баён қилиш учун дидактик материаллардир: уларда тасвирланган нарсалар ёки ҳаракатлар бир-биридан кейин келадиган вазиятлардан иборатдир.

Мулоҳаза юритиш учун материални ҳар қандай сурат бериши мумкин, фақат бунинг учун “нима учун?” (у ёки бу воқеа, ҳаракат юз берди) ёки “қандай вазиятда?” (нарса у ёки бу белгига эга бўладими-йўқми?) деган савол тўғри қўйилса бўлди.

Болалар тарбияси мавзусига оид статик суратлардан дидактик материал сифатида фойдаланилади: улар осон композицияга эга бўлиб, уларда айрим объектларни ажратиб кўрсатиш, уларнинг ўзаро муносабатини аниқлаш ҳам осондир (“Биз ўйнаймиз”, “Уй ҳайвонлари”, “Ёввойи ҳайвонлар”, “Йил фасллари” ва бошқ.).

Ҳаракатланадиган суратлар билан ишлаш методикаси китобнинг ўз шакли билан белгиланади. Болаларга яхши таниш бўлган эртақлар ва ҳикояларга ишланган диафильмлар ва диапозитивлар болаларга монологик нутқни ўргатиш учун айниқса, жуда қулайдир. Дастлаб болалар уларни кўп марта томоша қиладилар, унинг титрлари ўқиб чиқилади (педагог ёки ота-она томонидан), сўнгра титрларни ўқишдан болаларнинг кадрларда тасвирланган лавҳаларни ҳикоя қилиб беришига ўтилади.

Монологга ўргатиш жараёни (баён қилиш, тавсифлаш, мулоҳаза юритиш) шундан иборатки, тарбиячи ўз режаси (саволлар занжри) асосида биринчидан, болага мавзудан чиқиб кетмасликка, воқеаларни мантиқий кетма-кетликда баён қилишга ёрдам беради, иккинчидан, ҳикоячи нутқининг эмоционал ифодалилиги ҳақида қайғуради ва ушбу мавзу учун мос келадиган шеърлар, эртақлар, топишмоқлар, ёзувчилар ҳикоялари парчаларини таклиф қилади.

Болаларнинг тасаввур асосидаги оғзаки тўқима ҳикоялари монологик нутқ турларидан бири ҳисобланади. Ҳаёлпараст болалар суратларнинг бошланиши ёки ниҳоясини иштиёқ билан ўйлаб топадилар, яъни суратларда тасвирланган воқеалардан олдин юз бериши мумкин бўлган воқеаларни ёки суратда тасвирланган воқеалардан кейин юз бериши мумкин бўлган воқеаларни ўзлари тўқийдилар; таниш эртақлар ёки

ҳикоялар мавзусида контаминация¹ тузадилар, қаҳрамон номидан (I — шахс номидан ҳикоя қилиш) ҳикоя қиладилар, унда йил фаслини ўзгартирадилар ва ҳ.к.; ўзлари эртак ҳамда ҳикоялар тўқийдилар.

Болалар ижодларини қуйидаги тарзда таснифлаш мумкин:

- суратлар асосида ижодий тўқима;
- бадиий асарлар мавзусидаги контаминациялар;
- эртаклар, ҳикояларни эркин тўқиш.

Сурат асосида ижодий тўқишни мактабгача катта ёшдаги болалар билан амалга ошириш тавсия этилади. Ҳикоя суратда тасвирланган ҳар қандай нарса ҳақида бўлиши мумкин.

Бадиий асарлар мавзусидаги контаминациялар. Болалар катта иштиёқ билан ўзларини ўз сеvimли қаҳрамони (қаҳрамонлари) тушиб қолган вазиятларга қўйиб кўрадилар, унинг ҳаракатларини ўзлаштирадилар, муаллифни «тузатадилар», асар қаҳрамонларининг муайян вазиятлардаги саргузаштларини ижодий жиҳатдан қайта ҳазм қиладилар. Болаларнинг ушбу хусусиятидан энг аввало, уларда олийжаноб характер қирраларини тарбиялашда фойдаланиш зарур. Нутқни ривожлантириш учун — монологни ўргатиш: тарбиячи ёки ота-оналардан бирортасининг илтимоси билан рағбатлантирилган болалар иштиёқ билан ҳаёл сура бошлайдилар, ўзларини бадиий асарнинг бирон-бир қаҳрамони (ижобий ёки салбий) сифатида тасаввур қиладилар.

Яхшилик ва гузалликка қарама-қарши қўйилган эртакдаги ҳамда реал ҳаётдаги ёмонлик ва бадбашаралик образлари ҳам тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳикоя тўқиш — комбинацияни ўргатиш методикаси қуйидагича: болага эртак ёки ҳикоянинг муайян лавҳасини бу ҳудди унинг ўзи билан юз бергани каби ўз номидан айтиб бериш таклиф қилинади. Педагог «тўқиш»нинг боришини ҳамдардлик билан кузатиб боради, ўзини боланинг ҳар сўзига ишонаётгандек қилиб кўрсатади, айти пайтда боланинг нутқини кузатиб боради, унинг нутқидаги камчиликларни унга халақит бермасдан тузатиб боради. Асарни танлашда педагог

¹ Контаминация (лотинча Contaminatio — тўқнашиш, ўрнини алмаштириш; матн усули, бир асарнинг турли таҳрирдаги қисмларини бирлаштириш), БСЭ, 622-бет, 4-нашри, М., 1987.

унинг бола асар қаҳрамонларининг ижобий хусусиятларидан намуна оладиган даражада муносиб бўлишига алоҳида эътибор қаратиши лозим. Зеро, ушбу ёшда боланинг ўрганганлари бутун умрга муҳрланиб қолади.

Эркин тўқиш шундан иборатки, бунда болага эртак ёки «бўлиши мумкин бўлмаган» лофларни тўқиш учун тўлиқ эркинлик берилади. Тўқишга атайлаб ўргатилмайди, аммо эркин (мустақил) ижод қилиш қобилияти мактабгача таълим муассасасида ва уйда бола нутқини ривожлантириш ишларининг бутун тизими доирасида тарбиялаб борилади. Бола нутқий жиҳатдан қанчалик яхши тайёрланган бўлса, ундаги тасаввур ва ижодий қобилият шунчалик яхши ривожланади.

Лексикаси бой, грамматик тўғри бўлган, энг асосийси — мантиқий ва ифодали мустақил ижод қилиш олти-етти ёшли болаларнинг қўлидан келади. Бунгача уларнинг тўқималари — ўзларига таниш бўлган бадиий асарларнинг мантиқий жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ бўлмаган сўзлар тўпламидан иборат бўлади.

Кичик ёшдаги болаларнинг ҳикоя тўқишга қодир эмасликларини меъёрдан чекиниш, деб ҳисобламаслик лозим. Бу табиий бўлиб, болаларнинг нутқи ва фикрлаш даражаси ҳали ҳикоя тўқиш учун етарли эмаслиги билан изоҳланади.

Қайта ҳикоя қилишни машқ қилишни ҳикоя тўқиш борасидаги тайёргарлик иши ҳисобланади.

Равон нутқни (ҳикоя қилишни) ривожлантиришнинг асосий шарти катталар ва боланинг биргаликдаги сўз ижодкорлиги ҳисобланади. Юқорида қайд этилганидек, ҳатто беш ёшли болалар ҳам таниш эртакларни, тўқима воқеаларини ҳикоя қилишга, ўз шахсий тажрибасидан келиб чиқиб ҳикоя қилишга қизиқа бошлайдилар. Катта одам йўналтирувчи ва аниқлаштирувчи саволлар бериш, ўзининг қизиқаётганлигини билдириш, ўйин вазиятларини ҳосил қилиш (ўйинчоқлар, расмлар тўплами, кўғирчоқ театри қаҳрамонлари ёрдамида) бола ташаббусини қўллаб-қувватлаши зарур. Педагогнинг ҳикоя мавзусини, воқеалар ривожини, воқеаларнинг эҳтимолий якунини, сўз шаклини айтиб бериши биргаликдаги сўз ижодкорлиги учун катта аҳамиятга эгадир. Биргаликда ҳикоя қилиб бериш дастлаб диалог кўринишига эга бўлади, бунда катта одам савол беради, бола жавоб беради, катта одам гапни бошлайди, бола эса уни ниҳоясига етказиши. Бундай

диалогдан — монолог нутқи туғилади. Кейинчалик бола монологи асосида болаларнинг биргаликдаги ижодкорлиги бошланади, у каттанинг бола билан диалоги шаклини такрорлайди. Биргаликда ҳикоя қилиш учун яхши асос расмлар туркуми билан ишлашда, ролларга бўлиниб ҳикоя қилиб беришда, ўйин саҳналаштиришларда яратилади.

Мактабгача катга ёш — боланинг нутқни ўрганишга қизғин киришиш, тил воқелигини энг оддий тарзда англаш давридир. Мактабгача ёшдаги боланинг тил соҳасидаги бой тажрибаси, аниқ, образли сўзда ифодаланган ёрқин таассуротлари, кечинмалари унинг тил ва нутқ соҳасидаги мустақил фаолиятининг муҳим шартидир.

Муаммоли нутқ ҳолатлари фонетик, лексик ва грамматик мазмундаги турли сўзли дидактик ўйинларда моделлаштирилади. Шунинг учун мактабгача таълим муассасаларида дидактик ўйинларни ташкил қилишни болаларда сўзга нисбатан лингвистик муносабатни ривожлантиришнинг асосий шarti сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Лексик мазмундаги ўйинлар ва машқлар нутқнинг мазмун жиҳатини ривожлантиришнинг зарур шarti ҳисобланади. Уларда турли буюмлар ва объектларни қиёслаш, уларнинг турли умумий хусусиятлари ва вазифаларини ажратиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Реал объектлар (ўйинчоқлар, расмлар, кийимлар, мебеллар ва ҳ.) ҳам ва тасаввур қилинадиган вазиятлар (қувноқ ва маъюс айиқча, эртаги ва кечки об-ҳаво, қаҳрамоннинг воқеа бошидаги ва унинг якунидаги кайфияти) ҳам таққосланиши мумкин. Ҳикояни бошлашдан олдинги луғат машқлари болалар равон нутқининг аниқ ва образли сўзлар ҳамда иборалар билан бойитилишига ёрдам беради.

Турли тоифадаги сўзли ўйинлар, машқлар, муаммоли вазиятларнинг ўзаро боғлиқлиги, уларнинг аста-секин мураккаблашуви, муаммоли нутқ вазифаларини мунтазам равишда қўйиб бориш-тулақонли нутқий ривожлантиришнинг муҳим шarti ҳисобланади. Болалар тили ва уларнинг равон нутқини ривожлантиришга доир доимий ишларнинг мақбул шакли махсус нутқ машғулотлари ҳисобланади, унда нутқни ривожлантиришга оид вазифалар ялпи тарзда ва ўзаро боғлиқликда ҳал этилади.

ХУЛОСАЛАР:

- Монологик нутқни қабул қилишга тайёргарлик кўриш ва унга ўргатиш бола ҳаётининг иккинчи йилида — кичик фольклор намуналарини ўрганиш жараёнида олиб борилиши лозим.

- Болаларга монологик нутқни мунтазам равишда ўргатишни беш ёшдан бошлаш зарур.

- Болаларга монологик нутқни тўғри ўргатиш учун педагог болаларнинг ёш имкониятларини билиши лозим.

- Қайта ҳикоя қилиш ва ҳикоя тўқиш — бу болаларга монологик нутқни ўргатишнинг асосий методлари ҳисобланади.

- Сўзли образларга таяниш барча ёш гуруҳларида монологни ўргатишнинг асосий усуллари ҳисобланади. Реал нарсалар ва суратларга таяниш эса — қўшимча усуллардир.

- Монологик нутқ бўйича ишлар ҳар бир ёш гуруҳида матннинг мураккаблиги ва унинг ҳажми билан фарқланади.

- Болаларнинг оғзаки монологик нутқнинг ҳар хил турларини: қайта ҳикоя қилиш, ҳикоя қилиш, ҳикоя тўқишни ўзлаштириб олишлари ҳикоя қилишни ўргатиш вазифаси ҳисобланади.

- Мактабгача босқичдаги катта ёш — боланинг нутққа нисбатан оддий билиш қизиқувчанлиги пайдо бўлиши, тил борлигининг оддий англаш давридир.

- Турли тоифадаги сўзли ўйинлар, машқлар, муаммоли нутқий вазифаларнинг мунтазам равишда кўйиб борилиши — тўлақонли нутқий ривожлантиришнинг муҳим шартлари ҳисобланади.

- Нутқий машғулотлар — болаларнинг равон нутқини ривожлантиришга доир мунтазам ишларнинг асосий шаклидир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Болаларга монологик нутқни ўргатишга қайси ёшдан бошлаб тайёргарлик кўриш лозим?

- Монологнинг бола учун қийинлиги сабаби нимада?

- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг нутқий имкониятлари хусусиятлари нималардан иборат?

- Мактабгача босқичдаги катта ёшли бола нутқи вазифаларининг турли-туманлигини аниқ мисоллар орқали тавсифланг.

- Мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?

- Монологик матнни қайта ҳикоя қилишда ёрдам берадиган саволлар тоифаларини тавсифланг.

- Қабул қилиш, хотира ва тасаввур асосида қайта ҳикоя қилишни аниқ мисоллар орқали тушунтириб беринг.

- Реал объектларга таяниш усулларини тавсифлаб беринг.

- Болалар тўқималарини таснифланг ва уларни тавсифланг.

- Нутқни мазмун жиҳатидан ривожлантиришнинг асосий шартларини тавсифлаб беринг.

Х-МАВЗУ. ЛУГАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Луғат ишлари моҳияти, мазмуни ва вазифалари

Луғат ишининг метод ва усуллари

Болаларда лугатни шакллантиришга доир машғулотлар турлари

Луғат ишлари моҳияти, мазмуни ва вазифалари

Мактабгача таълим муассасасидаги луғат ишларининг моҳияти – бу тил лексикаси соҳасида болаларнинг уларга таниш ёки нотаниш бўлган, аммо улар учун қийин ҳисобланган сўзларнинг ўзлаштиришларига, нутқ маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия ишларини бир тизимга келтиришдан иборатдир. Болаларни улар ўз амалиётида қийинчилик билан ўзлаштирадиган, тўсатдан ёки умуман танимайдиган, бузилган шаклда талаффуз қиладиган сўзлар билан қуроллантириш анча педагогик саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Психология, лингвистика, физиологияга оид маълумотлар турли ёш босқичларидаги болалар учун ана шундай сўзлар доирасини аниқлашга ёрдам беради.

Болалар лугатини бойитиш бир вақтнинг ўзида уларни атрофдаги борлиқ олам билан таништириш билан биргаликда олиб борилади. Тарбиячи болага бир сўзни маълум қилиш ва унинг маъносини очиб бериш билан бир вақтда уни номи айтилаётган нарса ёки ҳодисага нисбатан тўғри муносабатда бўлишни ўргатади.

Луғат ишларини ўтказишда тарбиячи боланинг умумий нутқ маданиятига таъсир қилади, унга умумий равишда қабул қилинган адабий сўзлар ва ифодаларни маълум қилади, уларни тўғри товуш ва грамматик шаклда ифода қилади, бунда у болаларда учрайдиган шева лексикасини бартараф қилади (таъқиқлайди), уларни адабий меъёрлар билан алмаштиради.

«Луғатни эгаллаш» атамаси – бу нафақат сўзни ўзлаштириш, уни тушуниш, балки уни албатта қўллаш, нутқий фаолиятда фойдаланиш демакдир.

Инсоннинг юқори нутқ маданияти, луғатининг бойлиги ҳақида у «эшитилган», инсоннинг жонли нутқини безаб турган тақдирдагина сўз юритиш мумкин.

Луғат ишидаги асосий жиҳат — бу фақат болаларга янги сўзни таништириш эмас, балки уларни фаол нутққа киритишдир.

Мактабгача таълим муассасасидаги луғат иши — бу болаларнинг фаол луғатини нотаниш ёки улар учун қийин бўлган сўзлар билан режа асосида бойитиб боришдан иборатдир.

Ўзбек тили луғати тўхтовсиз тарихий ривожланиш жараёнида бўлади. Ундаги ўзгаришлар энг аввало инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти, жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Янги нарсалар ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши билан уларни номловчи янги тушунчалар ва сўзлар ҳам пайдо бўлади. Бундан ташқари илгаридан мавжуд бўлган айрим сўзлар янгиланади, уларнинг маъноси ўзгаради, кўп сўзлар муомаладан чиқиб кетади. Болалар билан луғат ишларини ўтказишда сўзнинг ривожланувчи тусга эгаллигини ҳисобга олиш зарур.

Ўзбек тилининг луғат таркибини умумий қўлланишдаги лексика ташкил қилади. Бу ўзбек тилида сўзлашаётган одамларга қўшимча изоҳларсиз тушунарли бўлган ва муомала учун зарур бўлган сўзлар гуруҳидир. У узоқ вақт мобайнида яратилган. Бу лексикага нутқнинг турли қисмлари киради. Мактабгача таълим муассасасида луғат ишининг мазмунини асосан умумий қўлланишдаги лексика ташкил этиши туфайли тарбиячи болалар нутқини нафақат отлар билан, балки феъллар, саноқ сўзлар, олд кўмакчилар, сифатлар ва бошқа нутқ қисмлари билан ҳам бойитиши зарур.

Болалар луғатини фольклор элементлари (қўзим, тойчоғим, она қизим) билан ҳам бойитиш даркор, чунки маълум ҳолларда (қайта ҳикоя қилиш машғулотлари, эртақ тўқиш, сахналаштириш, ўйинлар ва бошқ.) улар болалар нутқига киритиш учун атайлаб таклиф қилинади, сўнгра алоҳида эмоционал жиҳатлар (эркалаш, юпатиш, илтимос қилиш ва ҳ.к) боланинг маиший нутқини безаши мумкин.

Луғат ишининг ўзига хослиги адабий меъёрлардан чекиниш сифатида қараладиган оддий сўзлашув сўзларини, вульгаризмни қўллашни таъқиқлашдан иборат.

Бундан ташқари, унутмаслик лозимки, тилда айрим сўзларни таъқиқлаш ҳодисаси мавжуд. Мактабгача таълим муассасасида ҳам ушбу ҳодиса билан юзма-юз келишга тўғри келади: масалан, одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилган ҳолда

биз болаларга ҳожатга боришни англатувчи сўзларни шартли образлар билан алмаштиришни ўргатамиз.

Ўзбек фразеологиясининг айрим мисоллари билан таништириш луғат ишининг мазмунига киради.

Мактабгача ёшдаги болаларга, айниқса ушбу катта ёшдаги болаларга халқ-сўзлашув фразеологиясидан уларнинг имкони етадиган, мазмунан оддий бўлган айрим сўзларни, шу жумладан ўзбек фольклорининг барқарор оборотлари, мақоллар ва маталларни қабул қилиш, тушуниш, эслаб қолиш ва кези келганда фойдаланишни ўргатиш зарур. Бироқ ушбу ишни амалга оширишда унутмаслик лозимки, болалар сўзнинг рақобатчи мазмунига, унинг таркибига боғлиқ бўлмаган бутун сўз бирикмасининг умумий мазмунини ўзлаштиришлари қийин кечади (масалан, оғзи қулоғида, еттинчи осмонда ва бошқ.). Шунинг учун тарбиячи ўз нутқида маъноси болаларга муайян вазиятларда тушунарли бўладиган, ёки тегишли тушунтириш натижасида тушуниладиган ифодаларни киритиши лозим. Бундай ифодалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: «Ўзим, шунчаки», «енг шимариб», «азамат паҳлавон» ва ҳ.к.

Ҳар бир сўзда қуйидагиларни ажратиш мумкин: унинг мазмуни ёки унга яширинган маъноси; сўзнинг товуш таркиби, унинг морфологик тузилмаси.

Болалар билан луғат ишларини амалга оширишда сўзнинг ушбу учта хусусиятини ҳисобга олиш зарур.

Амалиётда кўпинча болаларнинг сўз маъносини билмасликлари ёки унинг маъносини бузиб талқин қилишларини учратиш мумкин (масалан, лангар — бир қўнғизча. Бу сувга ташланадиган нарса). Шунингдек, мазмунига кўра болаларга яхши таниш бўлган сўзнинг товуш таркибини бузиш ҳолларига дуч келиш мумкин (трамвай, кутубхона, котлет, компот ва ҳ.к.). Бу бузилишларни сабр-тоқат билан тузатиш, шунингдек янги сўзларнинг болалар талаффузида тўғри жаранглашини назорат қилиш лозим. Морфологик тизимга оид мураккаб ҳолатларни билгани ҳолда тарбиячи болаларнинг диққат-эътиборини атайлаб айрим сўзларнинг грамматик жиҳатига, уларнинг сўз билан бирикишига қаратиши мумкин. Масалан: Пальтонинг ёқаси кундузли экан. Пальтонинг илгичи ҳам бор экан ва ҳ.к.

Алоҳида ҳолатларда тарбиячи махсус усуллар билан баъзан атрофдагилар нутқида бузиб талаффуз қилинадиган

сўзларда тўғри урғу қўйилишини мустаҳкамлаши лозим (масалан, суръат – сурат).

Болаларга айрим отларни таништиришда тарбиячи уларнинг турини таъкидлаши, отни сифатлар билан биргаликда қўллаши, бунда сифатнинг якунига эътиборни қаратиши зарур: пальто-кичик, кўйлак-чиройли, қизил, оқ, сичқон – кулранг ва ҳ.к.

Лексиканинг асосий ҳажмини мустақил маънога эга бўлган сўзлар (отлар, сифатлар, равишлар, феъллар) сўзлар ташкил этади. Булар энг тўла ҳуқуқли сўзлар бўлиб, улар номлар сифатида хизмат қилади. Тушунчани ифодалайди ва гапнинг асоси бўлиб хизмат қилади (яъни, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол вазифасида чиқади). Пировардида, болалар нутқини бойитиш энг аввало мустақил маънога эга бўлган сўзлар соҳасида олиб борилиши лозим.

Саноқ сўзларни ўзлаштириш болаларга анча қийин кечади.

Болалар нутқини саноқ сўзлар билан бойитиш асосан, уларда математик тасавурларни шакллантиришга доир машғулотларда рўй беради, ушбу сўзларни фаоллаштириш ва мустаҳкамлаш она тили машғулотида луғат ишининг махсус мавзуси бўлмоғи лозим.

Мактабгача ёшда бола шундай луғатга эга бўлиши лозимки, токи у болага тенгдошлари ва катталар билан мулоқот қилиш, мактабда муваффақиятли таълим олиш, адабиётни, телевизион ва радио эшиттиришларини тушуниш имконини берсин. Шунинг учун мактабгача таълим педагогикаси луғатни ривожлантиришга нутқни ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан бири сифатида қарайди.

Луғатни ривожлантиришни халқ томонидан тарихий даврлар мобайнида тўпланган луғат захирасини ўзлаштиришнинг узоқ давом этадиган жараёни сифатида тушуниш даркор.

Ушбу жараённинг миқдорий ва сифат жиҳатларини ажратиш мумкин. Энг аввало бола луғатидаги миқдорий ўзгаришларни қайд этиш лозим. Чунончи, I ёшда кичкинтой 10-12 та сўзни фаол биледи, 6 ёшга келиб эса унинг фаол луғати 3-3,5 мингтагача ортади.

Луғатнинг сифат хусусиятлари ҳақида сўз юритганда болалар сўзнинг билиш натижасини акс эттирувчи ижтимоий

бириктирилган мазмунини аста-секин эгаллаб олишларини назарда тутиш лозим. Ушбу билиш натижаси сўзда мустақкамланади, шу туфайли одамлар томонидан англонади ва мулоқот жараёнида бошқа одамларга узатилади.

Ҳар бир сўзнинг мазмуни тушунчадир. Фикр, сўз умумийликни кўрсатади. Психологияда ҳам сўз мазмуни умумлаштирама ёки тушунча сифатида белгиланади. «Сўз мазмуни психологик жиҳатдан айнан умумлаштирилган тушунчанинг ўзидир. Биз сўз мазмунини фикрлаш феномени сифатида кўриб чиқишга ҳақлимиз» (Л.С.Выготский¹). Шунинг учун луғатни эгаллаш жараёни тушунчалар билан узвий боғлиқ ва шу туфайли у қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

I-хусусияти – болалар луғатининг мазмуни. Фикрлашининг кўргазмали-таъсирчан ва кўргазмали-образли тусга эгаллиги боис энг аввало кўргазмали тақдим этилган ёки унинг фаолияти учун мумкин бўлган, болалар луғатида анча кенг акс эттирилган нарсалар, ҳодисалар, сифатлар, хусусиятлар, муносабатларни ўзлаштириб олади.

Мактабгача ёшдаги боланинг луғатида нисбатан мавҳум тушунчаларни белгилайдиган бундай сўзларнинг йўқлиги ёки уларнинг маъноси бузилиши ҳам шу билан изоҳланади.

II-хусусияти – сўзнинг маъноси, мазмун-моҳиятини аста-секин эгаллаш. Мактабгача ёшдаги болада тушунчалар асосида фикрлаш ҳали шаклланмаганлиги сабабли у эгаллаб олган сўзларнинг маъноси ҳам муайян ёш босқичида тушунарли бўлмайди. Дастлаб бола сўзни муайян нарса ёки ҳодиса билан боғлайди. Бундай сўз умумлаштирувчи хусусиятга эга эмас, у фақат болага муайян нарса, ҳодиса ҳақида сигнал беради ва уларнинг образини чақиради (масалан, бола учун соат сўзи фақат унинг хонасида осилиб турган соатни англатади, холос.).

Мактабгача ёшдаги боланинг атрофдаги борлиқни – нарсалар, ҳодисалар (хусусиятлар, хоссалар, сифатлар)ни ўзлаштиришининг боришига қараб у уларни у ёки бу белгисига қараб умумлаштиришни бошлайди. Кўпинча умумлаштиришлар аҳамиятсиз, бироқ бола учун эмоционал жиҳатдан муҳим бўлган белгиларига қараб қилинади.

¹ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М., 1956, 322-бет.

Шундай қилиб, мактабгача босқичдаги болаликда сўз мазмуни боланинг билиш имкониятлари ривожланишига қараб ўзгариб боради.

III-хусусияти – бола луғати ҳажмининг катталар луғати ҳажмидан анча камлиги. Чунки боланинг билиш тажрибаси ва пировардида атроф-олам ҳақида тўплаган маълумотлари катта ёшли одамнинг билимлари ҳажмидан анча кам бўлади.

Луғатни ривожлантиришдаги мазкур хусусиятлар мактабгача таълим муассасасидаги болалар билан олиб бориладиган луғат ишларининг вазифаларини аниқлаш имконини беради.

- Мазмунли мулоқот учун зарур бўлган миқдордаги сўзлар тўпланишини таъминлаш

а) сўзлар мазмунини атроф-оламдаги объектларга таққослаш, уларнинг хусусиятлари ва муносабатлари асосида эгаллаб олиш;

б) нарсалар ва ҳодисаларнинг аҳамиятли белгиларини ажратиш асосида сўзнинг умумлаштирувчи маъносини ўзлаштириш;

с) нутқнинг образли қаторига кириш ва ундан фойдалана олиш.

- Ижтимоий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган сўзнинг ўзлаштирилишини таъминлаш.

Ушбу вазифани хал этиш қуйидагиларни кўзда тутати:

- Луғатни фаоллаштириш, яъни нафақат сўзларни билиш, балки уларни мулоқот амалиётига киритиш.

Болалар луғатининг хусусияти ва луғат ишларининг вазифасини мактабгача таълим муассасасидаги луғат ишлари дастури ва методикасининг асосини ташкил этадиган тамойиллар белгилаб беради:

- Болалар луғатини шакллантиришда уларнинг атроф-оламни фаол ва таъсирчан билишларига таяниш.

- Луғат ишлари мазмунининг боланинг аста-секин атроф-оламни билиш имкониятлари ривожланаётгани билан боғлиқлиги.

Луғат ишлари дастури мазмунини мураккаблаштириш учта йўналишда амалга оширилмоқда:

- Болани аста-секин ортиб бораётган нарса ва ҳодисалар доираси билан таништириш асосида унинг луғатини кенгайтириш.

- Атроф-оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги билимларни чуқурлаштириш асосида сифат, хусусият ва муносабатни белгиловчи сўзларни киритиш.

Луғат ишининг ушбу йўналишлари барча ёш гуруҳларида рўй беради ва турли мазмунда кузатилади: объектлар ва табиат ҳодисалари, моддий маданият буюмлари, ижтимоий ҳаёт кўринишлари билан таништиришда ва ҳ.к.

Луғат ишининг метод ва усуллари

Болаларнинг луғати уларга атрофдаги оламни таништириш билан бир вақтда ўсиб боради. Луғатни шакллантириш жараёнида тарбиячи болаларнинг психологик жараёнларини, уларнинг ақлий қобилиятларини: сезги, диққат-эътибор, хотира, фикрлаш, (кузатиш) кузатувчанлигини ривожлантиради. Умумий педагогик жараёнда нутқни ривожлантириш билан биргаликда болаларнинг ҳиссиётлари ва хулқ-атвори, маданий-гигиеник кўникмалари, ахлоқий тасаввурлари ва ҳатти-ҳаракатлари, эстетик туйғулари шаклланади. Мактабгача ёшдаги болаларни ҳар томонлама тарбиялашнинг ушбу вазифалари луғат ишларини ўтказишда назарда тутилади. Келгусида луғат ишларининг муайян усуллари ва методларини кўриб чиққан ҳолда биз бу умумпедагогик масалаларга тўхталиб ўтирмаймиз.

Луғат ишларининг методи – бу:

Луғатни бойитиш методлари: атроф-оламни бевосита кузатиш; мазмуни болаларга нотаниш бўлган ёки жуда кам таниш бўлган суратларни кўрсатиш; бадиий асарларни ўқиш, диафильмлар ва кинофильмлар (ҳужжатли фильмлар) кўрсатиш.

Луғатни мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш методлари: болаларга таниш мазмундаги ўйинчоқларни, суратларни кўриб чиқиш, дидактик ўйинлар.

Ҳар бир боланинг лексик заҳирасини тўлдириш уни атроф-олам билан таништириш жараёнида рўй беради: сўз боланинг ўзи белгилаган (нусха кўчирган) нарса ёки ҳаракатни тасаввур қилиши билан бир вақтга хотирага киради.

Боланинг она тилидаги сўзни ўзлаштириш жараёни ушбу сўзларга мос келувчи нарсаларни «тадқиқ қилиши» билан бир вақтда рўй беради: бола нарсаларни кўздан кечиради, қўл теккизади, ушлаб кўради, сийпалайди, унинг қандай овоз чиқаришига қулоқ тутади, таъмини кўрмоқчи бўлади, ҳидлаб кўради. Бола ўз диққат-эътиборини жамлаган нарса унинг онгига барча бешта сезги – кўриш, тинглаш, ҳидлаш, таъм, ушлаб кўриш, сезиш орқали киради. Дунёни бу каби сезгилар орқали англаш боланинг эмоционал дунёсини ривожлантиради; у нафақат кескин ҳолатларни («ажойиб» - «расво») бошдан ўтказишга, балки барча оралиқ ҳис-туйғуларни сезишга қодир бўлади.

Нарсани сезги билан қабул қилиш сўз ёрдамида бола хотирасида ушбу нарса ҳақидаги тасаввур сифатида муҳрланиб қолганидан сўнг унинг номини атовчи сўз болада энг аввало у мазкур нарса билан бевосита тўқнаш келганида бошдан ўтказган ҳис-туйғуларни уйғотади.

Масалан, арча сўзи. Бола бу сўзни эшитиши билан унинг илгари ҳис қилган барча ҳис-туйғулари дарҳол жонланади: у ўз ҳаёлот дунёсида муайян арчани, унинг яшил баргларини кўради, деярли унинг ҳидини туяди ва ҳ.к.

Сўзни бу тарзда қабул қилиш шеърий қабул қилиш дейилади. Агарда тарбиячи болага илк ёшдан бошлаб она тилидаги сўзларни уларнинг бутун шеърий ифодасида ўргатиб келган бўлса (яъни, уларни қабул қилишнинг ҳис-туйғу негизи ҳақида қайғурса), бу ҳолда болада инсонга нафақат ўзи ижод қилиши учун, балки шоирларнинг ижодини тушуниш учун ҳам зарур бўлган шоирлик қобилияти ривожланади.

Бола сўзнинг «ҳис-туйғули асосини» ўзлаштириб олгандан сўнг у унинг умумлаштирувчи аҳамиятини тушунишга қодир бўлади. Айнан шунинг учун илк ёшдаги ва мактабгача ёшдаги болалар луғатини бойитиш уларни атрофдаги маиший ҳаёт, табиат, кишилар меҳнати, уларнинг ижтимоий ҳаёти билан таништириш жараёнида уюштирилиши зарур. Аини пайтда тарбиячи (ва бола атрофидаги барча катталар) бола билан грамматик жиҳатдан расмийлаштирилган равон нутқда (яъни оддий нутқда, чунки бир-бирига боғланмаган сўзлар тўпламини нутқ деб бўлмайди) мулоқот қилишлари лозим. Пировардида, бола катталар нутқидан эшитган айрим сўзларини ўзи ажратади.

Бола ҳаётнинг 3-йилида болалар «биринчи саволлар даврини» бошдан кечирадилар. Бунда уларнинг атрофда кўрган барча нарсалар номларини билиб олишга интилишлари пайдо бўлади: «Ким бу?», «Исми нима?», «Бу нима?», «Нима учун?».

Ушбу ёшда боланинг қизиқувчанлиги энг аввало «лингвистик» тусга эга бўлади: бунда болани ушбу сўзлар билан аталадиган нарсалар моҳияти қанчалик қизиқтирса, сўзлар ҳам шу даражада қизиқтиради. Бола билан эркин мулоқот чоғида унинг саволларига жавоб қайтариш учун тарбиячи болага учраган ва эътиборини ўзига жалб қилган нарса номини айтиш орқали бола луғатини бойитади. Чунончи, нарса белгилари (сифат) номларини; ҳаракат ва ҳолатни; (фёъллар, сифатдошлар, равишдош ва уларнинг равишлик белгилари) билиб олади ва эсда сақлаб қолади.

Бевосита кузатиш мумкин бўлмаган нарсалар номларини болалар улар тасвирланган суратларни кўриш орқали билиб оладилар. Инсоннинг нарсани унинг тасвири (модел) билан осон таққослашга қодирлиги – туғма қобилиятдир.

Бола жуда эрта ёшдан бошлаб иштиёқ билан кўриб турган нарсалар расмларини чизишни бошлайди, бунда у чизган расмлари кўрган нарсасига ўхшашига ич-ичидан ишонади (айни пайтда унинг ўзи айтган дастлабки сўзнинг товуш таркиби у катталардан эшитган сўзлар товушига ўхшашлигига ишончи комил).

Шундай қилиб бола ўз нутқини катталар билан жонли нутқий мулоқотда бойитади, шу билан бирга у мазкур мулоқот орқали ҳақиқатда кузатаётган ёки суратлар асосида тасаввур қилаётган нарсалари номларини билиб олади. Пировардида, луғат ишлари реал объектлар ёки суратларни ҳисобга олган ҳолда олиб борилади. Ушбу метод барча ёш гуруҳларида қўлланилади. Нарсалар билан ўйнаш чоғида болалар уларнинг жойларини ўзгартирадилар, ҳар томонга ташлайдилар, сурадилар, ушлаб кўрадилар, юрғизадилар, нарсаларни кузатадилар ва уларнинг сифати, ҳаракатларини айтиб берадилар. Айна пайтда тарбиячи бола билан унга йўналтирувчи саволлар берган ҳолда сўзлашиши лозим. Бола жавоб қайтарар экан, тарбиячи ўз саволи орқали айтиб бераётган сўзларни такрорлайди. Шу тариқа боланинг лексикаси кенгайди. Айниқса, сюжетли-ролли «режиссёрлик» ўйинларида, саҳналаштириш жараёнида нутқни

ривожлантириш учун жуда кўплаб қулай вазиятлар юзага келади.

Ролли ўйинда бола ўзи кузатган ёки ҳикоялар орқали билган ва эсда сақлаб қолган катталарнинг гурли вазиятларини такрорлайди. Бола катталарнинг ана шундай вазиятлардаги ҳаракатидан ва шу билан бирга уларнинг нутқидан кўчирма олади.

«Режиссёрлик» ўйинида бола ўзига роль олмайди, аксинча у ушбу сюжетда ролларни ўйинчоқлар ўртасида тақсимлайди; сюжетлар – Мактабгача таълим муассасаси, ҳайвонот боғи ва бошқ. Тарбиячи боланинг мавжуд ҳаётини тажрибасини ҳисобга олган ҳолда айтиб, ёрдамлашиб туради.

Саҳналаштириш ўйинида бола ўзига таниш эртақ қаҳрамонларидан бири ролини ўйнайди, ўйин жараёнида у қаҳрамон сўзларини такрорлайди ва шу тариқа ўз нутқини бойитади.

Сюжетли ўйинлар ўзлаштирилган тил материални мустаҳкамлашда болаларга ажойиб машқ сифатида хизмат қилади. Болалар атайлаб ўз олдига муайян ҳаётини вазиятларда катталардан эшитган нутқини ёки эртақ қаҳрамони нутқини аниқ беришни мақсад қилиб кўядилар.

Ҳаракатчан ўйинлар, қоида асосидаги ўйинлар ёд олинган санок шеърлар, қўшиқлари билан болалар нутқини бойитади. Ёд олиш тарбиячи нутқига тақлид қилиш жараёнида рўй беради, бу ўйинларни тарбиячи болалар билан бирга ўйнайди ва дастлаб ўзи қизиқарли, санок шеърларни айтади, қўшиқ куйлайди.

Бола у ёки бу нарса номини белгилловчи сўзни (баъзан, бир марта эшитиб) тез ва мустаҳкам (умрбод) эсда сақлаб қолади, аммо бу фақат тарбиячи сўзларни талаффуз қилишнинг методик қоидаларига риоя қилган тақдирдагина рўй беради. Яъни, у:

- етарли даражада баланд овозда сўзлаши;
- аниқ талаффуз қилиши, яъни артикуляция органларини файрат билан ва тўғри ишлатиши;
- орфоэпия қоидаларига риоя қилиши, бунда у ёки бу сўз компонентини бўрттириб юборувчи сунъий талаффуздан қочиши лозим.
- Сўзни гапга унинг грамматик шакллари имкониятлари кўринадиган даражада қўшиш керак.

Масалан, бизга айиқча меҳмон бўлиб келди. Айиқчанинг қўзлари қора, панжалари катта. Болалар айиқча билан ўйнашни жуда ёқтирадилар.

Бола бу гапни эшитар экан, «Айиқча» сўзи нутқда ўзгараётганини сезиб қолади. Албатта, тарбиячи кичкинтойга грамматик атамаларни маълум қилмайди, аммо бир вақтнинг ўзида унда луғат бойиши билан бирга грамматик сезги ҳам ривожланади.

Бироқ, болалар ҳар доим ҳам атрофдаги нарсаларга қизиқиш билдиравермайдилар ва ҳар доим ҳам уларнинг номларини сўрайвермайдилар. Тарбиячи болалар диққат-эътиборини нарсаларга, уларнинг сифатларига, ҳаракатларига жалб қилиши зарур. Буни мунтазам равишда амалга ошириш тавсия этилади.

Ҳафта давомида болалар қуйидаги миқдордаги сўзларни ўзлаштиришлари мумкин:

3 ёшда	- 5 та сўз
4 ёшда	- 10 та сўз
5 ёшда	- 15 та сўз
6 ёшда	- 20 та сўз
7 ёшда	- 30 та сўз

Болаларда луғатни шакллантиришга доир машғулотлар турлари

Луғат ишларига оид дастурларни амалга ошириш машғулотлар тизими орқали амалга оширилади. Бу тизим уч хил кўринишдаги машғулотлардан ташкил топади:

- Луғат ишлари атроф-оламдаги доимо кенгайиб бораётган нарсалар ва ҳодисалар доираси билан таништириш жараёнида амалга ошириладиган машғулотлар (экскурсия, нарсаларни намойиш қилиш ва ҳ.к.);

- Луғат ишлари болаларнинг атрофдаги нарсалар ва ҳодисалар ҳақидаги билимларини чуқурлаштиришга таянадиган машғулотлар (сифатлар, хусусиятлар, ўзига хос жиҳатлари билан таништириш);

- Умумлаштиришлар жараёнида луғат ишининг ҳал қилувчи вазифаси тушунчаларни шакллантиришдан иборат бўлган машғулотлар.

Ушбу барча машғулот турларида луғатни ривожлантириш билиш фаолиятини ривожлантириш билан узвий боғлиқликда амалга оширилади. Бундан машғулотлар ўтказишни ташкил этиш ва уларнинг методикасига оид умумий талаблар келиб чиқади:

- Луғатни ривожлантиришнинг билиш жараёнларини ривожлантириш билан ягоналиги (қабул қилиш, тасаввур қилиш, фикрлаш).

- Нутқий ва билиш фаолиятининг аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ташкил этилиши.

- Нутқий ва билиш фаолиятини ташкил этиш учун асос сифатида кўргазмавийликнинг мавжудлиги.

- Луғат ишининг барча вазифаларини ҳал этиш ҳар бир машғулотда ягоналиги.

Болаларни предметли олам билан таништиришга оид машғулотларда иш вазифаси қандай ҳал этилади? Мазкур мазмун уч хил турдаги машғулотлар орқали амалга оширилади.

1. Предметлар билан бирламчи таништиришга доир машғулотлар

Мазкур машғулотларда тарбиячи предметлар ва уларнинг тасвирини, улар билан бажариладиган ҳаракатларни намойиш қилади, «Сайрга чиқиш учун қўғирчоқни кийинтирамиз», «Айиқчага чой ичирамиз» тоифасидаги ўйин машғулотларини ўтказиши ва ҳ.к.

Ушбу машғулотларнинг асосий мақсади – болалар нутқига нарсалар ва улар билан бажариладиган айрим ҳаракатлар номларини киритишдан иборат. Ушбу вазифани фақат қабул қилишни тўғри ташкил этиш орқалигина ҳал этиш мумкин.

Тарбиячи болалар диққат-эътиборини нарсалар билан бажариладиган ҳаракатларга жалб қилар экан, болаларни уларнинг номларини айтишларига зўр бериб ҳаракат қилади: такрорлашни, саволларга жавоб беришни таклиф қилади, сўзловчиларни рағбатлантиради, болаларни биргаликда ва алоҳида-алоҳида ҳолатда сўзлашга ундайди.

Бу турдаги машғулотларда ўйин усулларида кенг фойдаланилади: нарсаларнинг кутилмаган ҳолатда пайдо бўлиши, улар билан ўйин ҳаракатлари, шунингдек, ўйин аксессуарлари: «ажойиб халтача», «сеҳрли қалпоқча», жўнатма, ўйинчоқлар яшайдиган уйча, ҳаракатлар бажариладиган телевизор ва х.к.

Болаларнинг нарсалар ва улар билан бажариладиган ҳаракатлар номларини муваффақиятли ўзлаштиришлари учун уларнинг ҳар бирининг фаоллиги талаб этилади, шунинг учун боланинг ёши қанчалик кичик бўлса, бундай машғулотларни шунчалик кўп ташкил қилиш ва уларни болаларнинг кичик гуруҳлари билан ўтказиш зарур.

2. Болаларнинг предметларнинг хусусиятлари ҳақидаги билимларини чуқурлаштиришга оид машғулотлар

Предметларни кўздан кечириш машғулотлари (биринчи марта мазкур машғулотлар Е.И.Тихеева томонидан ишлаб чиқилган). Ушбу машғулотларнинг асосий мақсадли қисмлар, деталлар ва нарсаларнинг вазифасини ажратиб кўрсатиш, улрнинг сифат ва хусусиятлари билан таништиришдан иборатдир.

Кўздан кечириш машғулотлари методикасининг асосини болаларнинг қисмларни ажратиб кўрсатиш, уларнинг вазифаси ва фойдаланишга йўналтирилган фаол ҳаракатларини йўлга қўйиш ташкил этади. Жадал фаолият нарсалар ҳақидаги билимларни болалар учун аҳамиятли қилади ва сўзни нарса қисми, унинг деталларига аниқ қиёслашни таъминлайди.

Бундай машғулотлар уч, тўрт ва беш ёшли болалар билан ўтказилади. Ушбу машғулотлардаги нарсалар тўплами турлича бўлиши мумкин, бироқ нарса: боланинг атроф-оламда йўл топа олиши учун, унинг фаолияти учун аҳамиятли бўлиши; бола ҳаракат қилиши лозим бўлган қисмларга эга бўлиши лозим.

Мактабгача ёшдаги болаларни ривожлантиришнинг боришига қараб бундай турдаги машғулотлар ҳаракат фаоллигини қисқартириш ва кўриш таҳлилчисига таянишни кучайтириш ҳисобига қийинлаштириб борилади, бу эса машғулотлар иштирокчиларининг сонини бутун бошли бир гуруҳгача ошириш имконини беради.

Болалар луғатини ривожлантирувчи машғулотларнинг бошқа бир тури нарсалар сифати билан таништириш машғулотларидир.

Мазкур машгулотларни ўтказишда педагог қуйидаги қоидаларни ҳисобга олиши лозим:

- Луғат ишлари нарсаларнинг сифат ва хусусиятларини ажратишга таянади, шунинг учун тарбиячи уларни синчиклаб сенсор текширувидан ўтказишни ташкил қилишни билиши лозим. Болаларда текширув усуллари ушбу машгулотларда ўқитиш жараёнида шаклланади.

- Текширув усулларини шакллантириш тарбиячининг текширув ҳаракатларидан фойдаланишга нисбатан ажратиб олинаётган сифатга мос бўлган аниқ кўрсатмаларини талаб қилади (масалан, босиб кўр – қаттиқлигини ажратиш учун, силаб кўр – юмшоқликни ажратиб олиш учун ва ҳ.к.)

- Ҳар бир сифат ва хусусиятни ажратиб олиш, уни йўлдош хусусиятларидан халос қилишга уни қарама-қарши хусусият билан таққослаш орқали нисбатан самарали эришилади. Масалан: қаттиқ-юмшоқ, оғир-енгил, шаффоф-ношаффоф. Бу қаттиқликни сифат сифатида йўлдош температура сезгиларидан нисбатан аниқ ажратиб олиш, қабул қилинаётган нарса юзасининг силлиқлигини ёки гадир-будурлигини ҳис қилиш имконини беради.

- Нарсанинг сифат ва хусусиятлари болалар томонидан англаниши ҳамда ўзлаштирилиши учун уларни аҳамиятли қилиш лозим, яъни уларни маҳсулдор-мазмунли фаолиятга қўшиш зарур, бунинг муваффақияти мазкур сифатларни ҳисобга олишга боғлиқ бўлади. Бу натижага эришиш боладан изланаётган сифат ёки хусусиятни ажратиб олиш ва уни ҳисобга олишни талаб қилади.

- Машгулотларда луғат ишлари вазифасини муваффақиятли ҳал этиш кўрғазмали материални танлашга боғлиқ бўлади. Шундай нарсаларни танлаш зарурки, токи унда ажратиб олинаётган сифатлари ёрқин тасвирлансин, чалғитувчи сифатлари эса (ёрқин рангларга бўйаш, ҳаракатланувчи қисмларининг мавжудлиги, ўйин борасида қизиқарлилиги ва бошқ.) иложи борича камроқ бўлсин.

Бундай турдаги машгулотлар мактабгача ёшдаги боланинг билиш мангиги талаб қиладиган муайян тузилмага эга бўлади:

I-қисм – У ёки бу фаолиятга оид вазиятда нарса сифатини ажратиб олиш.

II-қисм – Болаларга текшириш ҳаракатларини ўргатиш, ҳар бир бола томонидан зарур сифатларни ажратиб олиш. Унинг асосида мазкур сифатни белгловчи янги сўз киритилади.

III-қисм — Болаларга турли-туман нарсалар сифатини ажратиш ва янги сўзлардан фойдаланишни машқ қилдириш.

Болалар олган билим ва кўникмалар кейинги машғулотлар ҳамда кундалик ҳаётда мустақкамланади.

Ушбу турдаги машғулотларни мураккаблаштириш ажратилаётган сифат ва хусусиятлар тўпламини ошириш йўлида олиб борилади. Энг турлича тўплам болаларга турли хил материалларни таништиришда рўй беради. Бундай мазмундаги машғулотларга нисбатан методик талаблар шундайлигича қолади, бироқ уларнинг мураккаблиги шундаки, бунда сифатга у ёки бу хусусиятлар белгилари сифатида қаралади.

Нарсаларни таққослашга оид машғулотлар болалар луғатини нарсалар, уларнинг сифатлари ва хусусиятлари ҳақидаги билимларни чуқурлаштириш асосида шакллантириш машғулотлари тизимида яқунловчи ҳисобланади.

Бундай машғулотлар нарсаларнинг қисмлари, деталларини кўриш, уларнинг сифат ва хусусиятларини ажрата олиш борасида шакллантирилган қобилиятга таянганлари туфайли улар катта гуруҳда ва мактабга тайёрлов гуруҳларда ўтказилади.

Луғат ишининг вазифаларини ҳал этиш борасида ушбу машғулотларнинг мақсади нарсалар ажратишни тавсифлаш учун нисбатан аниқ сўзларни танлаш қобилиятини шакллантиришдир. Машғулотлар муваффақияти, уларнинг самарадорлиги қуйидаги шарт-шароитларга боғлиқ:

- Таққослаш учун нарсаларни танлаш. Улар етарли миқдорда таққосланаётган белгиларга эга бўлмоғи лозим: фарқлилик ва умумийлик белгилари (ранг, шакл, миқдор, қисмлар, деталлар, материалнинг вазифаси ва ҳ.к.);

- Таққослашнинг режаллиги. Тарбиячи болаларни нарсаларни умуман таққослашдан (вазифаси, ранги, шакли, миқдорига қараб) аста-секин дасглаб фарқларига қараб, сўнгра эса ўхшашлигига қараб қисмларга ажратиш ва таққослашга йўналтиради. Таққослаш умумлаштириш билан ниҳоясига етади, бунда ҳар бир нарсанинг фарқловчи белгилари ажратилади.

- Нарсларни танлаш. Бундай машғулотларда тарбиячининг таққослашларни изчил куриш; болаларнинг ўзлари пайқамайдиган ўзига хос хусусиятларини кўриш,

жавобни иложи борича аниқ шакллантириш ва зарур сўзларни танлашда болаларга ёрдам берувчи савол ва кўрсатмалари таълимнинг асосий усуллари ҳисобланадилар.

• Тарбиячи ва болаларнинг нутқий фаоллигини таққослаш. Бу ерда болалар ҳам иложи борича кўпроқ нутқий фаоллик кўрсатишлари зарур. Тарбиячи ўзининг оз сўзли аниқ саволлари, кўрсатмалари билан уларнинг ақлий ва нутқий фаоллигини уйғотади.

Шундай қилиб, нарсалар ва материалларнинг қисмлари, сифатлари ва хусусиятлари билан таништиришга доир машғулотлар болалар нутқига ўзида турли нутқ қисмларини: отлар (нарсалар ва уларнинг қисмлари номлари), феъллар (нарсалар билан ҳаракатлар номлари, нарсалардан фойдаланиш, қидирувчилик ҳаракатлари), сифатларни (сифатлар номлари) жамлаган сўзларнинг анча кенг ва хилма-хил заҳирасини киритиш имконини беради.

3. Луғат ишлари вазифасини тушунчаларни умумлаштириш, шакллантириш жараёнида ҳал этувчи машғулотлар

Ҳажми ҳамда чалғитиш ва умумлаштириш даражасига қараб турлича бўлган тушунчалар мавжуд. Билиш фаолиятининг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги боис мактабгача ёшдаги болалар фақат сезиларли белгилари етарли даражада аниқ ифодаланган ҳамда кўرғазмали-ҳаракатли ва кўрғазмали-образли фикрлаш усуллари учун имконли бўлган тушунчаларнигина ўзлаштирадидлар, холос.

Мактабгача таълим муассасаси дастури тур ва тоифага оид умумлаштирмаларни шакллантириш талабини ўз ичига олади. Тоифали умумлаштиришлар дастурда сезиларли белгиларини ажратиш ва улар бўйича умумлаштиришни амалга оширишни талаб қилади, аммо бу белгилар хусусиятлари, уларнинг сони чекланган.

Чунончи, кўпинча нарсаларнинг ташқи хусусиятлари турли умумлаштирмаларнинг сезиларли белгилари бўлиши мумкин. Хусусан: қисмлар, шакллар, миқдорлар ва ҳ.к. масалан, кресло стулдан тирсакқўйгичлари борлиги билан фарқланади; гольф, пайпоқ узунлиги билан, дастрўмол, дурра – шакли билан фарқланади ва ҳ.к.

Тоифали тушунчалар учун ташқи белгилар ҳам, ички белгилар ҳам, айна пайтда нисбатан яширин белгилар ёки уларнинг гуруҳлари ҳам сезиларли бўлиши мумкин

Масалан, “уйинчоқ”, “кийим” каби тоифали тушунчаларнинг асосида ташқи белгиларига кўра турлича бўлган нарсалардан фойдаланиш усули ётади; “сабзавотлар”, “мевалар” тушунчаларининг асосини эса бир нечта белгилар, яъни улардан фойдаланиш, уларни инсон томонидан етиштириш усуллари ва ҳ.к. ташкил этади.

Тур ва тоифага оид тушунчаларни шакллантириш жараёнида нарсалар турлари ва гуруҳларини аниқ ифодаловчи янги сўзларни киритиш амалга оширилади, шу туфайли сўзни аниқ қўллаш, нарсаларнинг номларини аниқ айтиш таъминланади. Бу нутқий мулоқотда қисқалик, аниқлик ва ўзаро бир-бирини тушунишни таъминлайди.

Тушунчаларни ва уларга мос келувчи луғатни шакллантиришга бағишланган машғулотлар болалардан нарсаларнинг ўзига хос хусусиятларини, яъни: қисмлари, шакли, миқдори ва вазифасини кўра олишни талаб қилади. Шунинг учун улар мактабгача ёшдаги болаларнинг предметлар ҳақидаги билимларини чуқурлаштириш амалга оширилган машғулотларда олган билим ва кўникмаларига таянадилар.

Шундай қилиб, ушбу машғулотлар луғатни ривожлантириш ишларининг умумий тизимига киради ва улар бошқа машғулот турлари билан узвий боғлиқдир.

Анчайин умумийлик мавжудлигига қарамасдан тур ва тоифа тушунчаларини шакллантиришга оид машғулотлар ўзларининг методик хусусиятларига эгадирлар, улар тушунчалар мазмуни билан изоҳланади ва асосан тўрт ёшли болалар билан ўтказилади.

Ушбу машғулотларни ўтказиш методикасида тарбиячи қуйидагиларни ҳисобга олиши зарур:

- Машғулот кўргазмали материал асосида қурилади. Нарсалар тўплами аҳамиятсиз белгилари билан фарқланадиган бир турдаги нарсалар ва яқин турлардаги нарсаларни ўз ичига олиши лозим: ранги, шакли, ҳажми бўйича турлича бўлган дастали пиёла, шунингдек бокал, кружка ва ҳ.к., болалар дастали пиёлани шулардан фарқлашлари лозим.

- Бола ўхшаш нарсалар гуруҳидан предметни танлаб олиш зарурати олдида қолдирилади. У танлашга сабаб бўлган белгини ажратгани ҳолда ўз қарорини асослаши лозим.

• Танлаш зарурати болага тушунарли бўлиши лозим. Шу муносабат билан танлаш вазифаси бола учун қизиқарли бўлган фаолиятга, кўпинча ўйинга қўшилади.

Бундай турдаги машғулотлар учун қўғирчоқли ўйин-машғулотлардан фойдаланиш мумкин. Турга оид умумлаштирмалар ва тегишли луғатни шакллантиришга бағишланган машғулотлар методикаси ҳам белгилар гуруҳидан отларни ажратиб олишга йўналтирилган. Аммо бу ҳолда турли хилдаги нарсалар гуруҳи умумлаштирилиши туфайли, бундай машғулотлар алоҳида тузилмага эга бўлади:

I-қисм. Болаларга таниш бўлган, машғулот учун танлаб олинган барча тўпламни ажратиш.

II-қисм. Белгиларини умумлаштириш учун отларни аҳамиятсизларидан ажратиш, нарсалар гуруҳларини сезиларли белгиларига қараб умумлаштириш ва ушбу гуруҳга белгиловчи сўзларни киритиш (тушунча устидаги ишлар).

III-қисм. Сезиларли белгиларини ҳисобга олиш асосида болаларнинг нарсалар турларини тушунча остига олиб келишларини машқ қилдириш.

Бу ерда машғулотнинг турли қисмлари учун кўргазмали материалларни танлаш ҳам ўзига хос хусусиятига эга бўлади. Биринчи ва иккинчи қисмлар учун аҳамиятсиз белгилари бўйича бир-биридан яққол фарқланиб турадиган уч-тўрт турдаги нарсалар танлаб олинади.

Машғулотнинг учинчи қисми учун нарсалар тўплами ушбу тушунчага кирувчи бошқа турлар ва нимаси биландир бир-бирига яқин бўлган, аммо бошқа тушунчаларга кирувчи билан тўлдирилади. Масалан, “сабзавот” тушунчаларини шакллантиришга доир машғулотларнинг биринчи икки қисми учун шакли, таъми ва ранги бўйича фарқланадиган сабзи, пиёз, бодрингни олиш мумкин. Учинчи қисми учун қўшимча равишда картошка, карам, қизилча, помидор ва бошқалар олинади, ҳамда фарқлаш учун шолғом нок, кўзиқорин, мевалар, лимон ва ҳ.к. берилади.

Тушунчалар ва тегишли сўзларга бағишланган машғулотларда биринчи қисм тушириб қолдирилиши мумкин. Бунда бирданига иккита илгари шакллантирилган тушунчалар билан иш олиб борилади (масалан, сабзавот ва мевалар, кийим ва пойабзал, мебель ва идиш-товоқлар ва ҳ.к.). Ушбу ўринда нафақат сурат ва нарсалардан, балки “учади-учмайди” каби сўзли ўйин машқларидан ҳам фойдаланилади.

Тушунчалар устидаги кейинги ишлар уларни табақалаштириш, қисмларга ажратиш йўналиши бўйича олиб борилади. Масалан, “транспорт” тушунчаси табақалаштирилади, ва шу асосда янги сўзлар киритилади: транспорт — ҳаво, сув, ер устки, ер остки транспорти; кийим — қишки, ёзги, мавсумий кийимлар; идишлар — чой, емакхона, ошхона идишлари. Бу мазмун махсус машғулотларда амалга оширилади. Бироқ бу ўринда асосийси сезиларли белгини ажратиш ва уни тушунчага олиб боришдан иборатдир.

Шундай қилиб, машғулотлар жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда сўзнинг тушунчавий хусусияти шаклланади, уларнинг фикрлаши ривожланади.

Луғатни фаоллаштириш ва мустақкамлаш махсус машғулотлар, дидактик ўйинлар ва кундалик мулоқот жараёнида ташкил этилади.

Луғатни мустақкамлаш борасида махсус иш олиб борилаётган машғулот нарсаларни тавсифлаш, топишмоқлар айтиш ва уларни топиш ўрганиладиган машғулотлар ҳисобланади.

Нарсаларни тавсифлашга доир машғулотлардан беш, олти, етти ёшли болалар билан ўтказиладиган амалий ишларда кенг фойдаланиш лозим. Уларни болаларга таниш бўлган “Ажойиб халтача” ўйини шаклида ўтказиш лозим. Болаларнинг диққат-эътиборини кўп сонли белгилар ажратишга йўналтириш учун “Ким кўпроқ кўради ва айтади?” кўринишидаги ўйин шаклидан фойдаланиш тавсия этилади.

Топишмоқ топишни ўргатишга доир машғулотлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу машғулотларнинг луғат ишининг вазифаларини ҳал этишдаги қиммати нафақат уларда нарсалар хусусияти ҳақидаги билимлар ва тегишли луғатни мустақкамлаш ишлари амалга оширилишида, балки улар болага ўзбек тилининг образли ифодасига кириб боришда ёрдам беришидадир.

Ҳар бир топишмоқ нарсанинг, унинг ўзига хос хусусиятларининг суратли, образли тавсифидир. Айни пайтда кўпинча бундай тавсифлар бошқа нарса орқали берилади. Шу сабабли бола топишмоқни топиши учун у нарсаларнинг хусусиятларини билиши, нарсаларни таққослай олиши, улардаги умумийликни кўриши зарур. Топишмоқли машғулотларни болалар нарсаларнинг хусусияти билан танишганидан сўнг киритишнинг сабаби ҳам мана шунда.

Бундай машғулотларнинг мактабгача ёшдаги болалар нутқини ривожлантиришдаги имкониятларидан энг юқори даражада фойдаланиш учун уларни ўтказишда қуйидаги методик қоидаларни ҳисобга олиши зарур:

- Топишмоқлар танлаш. Топишмоқлар мазмунига кўра болалар учун имконли бўлиши лозим, яъни у ўзига хос хусусиятлари болаларга яхши таниш бўлган нарсалар ҳақида бўлмоғи даркор. Шаклига кўра энг имконли топишмоқлар икки турдаги топишмоқлардир: нарсанинг номини айтмаган ҳолда унинг ўзига хос хусусиятларининг бевосита таърифи сифатида қурилган топишмоқлар (“қишда ҳам, ёзда ҳам бир хил рангда”) ва метафорик топишмоқлар, бунда битта нарсанинг ўзига хос хусусиятлари бошқа нарса орқали берилади (масалан, типратикан ҳақидаги топишмоқ: “Дарахтлар остида, арча остида, югурар ёстиқча игна остида”).

- Машғулотларда болаларга топишмоқлар жавобларини эслаб қолмасдан, образли тавсифлар ортидан реал нарсалар ва уларнинг хусусиятларини кўра олишни ўргатишни мақсад қилиб қўйиш лозим. Бу қуйидаги заруриятларни келтириб чиқаради: биринчидан, бундай машғулотларга кўргазмали материалларни киритиш, иккинчидан, сўзли образни нарсанинг аниқ хусусиятлари билан таққослашни ўргатиш, учинчидан, жавобни образ талқинига оид далил-исботлар билан асослаш.

Топишмоқ топишга бағишланган машғулотлар одатда, икки қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисмида нарсаларни фақат топишмоқда акс этган белгиларини ажратган ҳолда кўриб чиқиш ташкил этилади. Айти пайтда ўзига хос хусусиятларини белгилаш учун топишмоқ элементларидан фойдаланилади.

Машғулотларнинг иккинчи қисми топишмоқ топишга бағишланади. Бу ўринда тарбиячи боланинг топишмоқ жавобини қандай қилиб топганлигини сўрайди.

Дастлаб турли материалда икки-учта ана шундай машғулот ўтказилади, сўнгра кейинги машғулотлар қийинлаштирилиши лозим.

Таниш нарсалар ҳақидаги топишмоқларнинг янги вариантларини намоиш қилиш орқали ва намоишсиз топиш ҳам қийинлаштириш ҳисобланади. Бироқ барча ҳолатларда топишмоқ топиш мотивацияси бўлиши шарт. Айтганда шу машғулотларда болаларга таниш бўлган топишмоқлар ҳам

берилади, эски топишмоқлар такрорланади, лекин улар кўргазмавийликсиз амалга оширилади.

Луғатни мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш махсус машғулотлардан ташқари машғулотларга қўшилган ёки кундалик ҳаётда ўтказиладиган қатор дидактик ўйинлар ва ўйин машқлари жараёнида ҳам амалга оширилади. Луғатни фаоллаштириш учун айниқса, мактабгача катта ёшдаги болалар гуруҳларида кенг фойдаланиладиган “Тескарисини айт”, “Буёқлар”, “Боғбон”, “Давом эт” каби сўзли дидактик ўйинлар жуда фойдалидир. Битта нарсанинг турга оид умумлаштирмаларга кирувчи турли қисмлари ёки сифатлари номини айтиш бундай давом этиш мазмуни бўлиши мумкин.

Машғулотлардан ва дидактик ўйинлардан олинган турли хилдаги луғатдан мустақил фойдаланиш мактабгача ёшдаги болаларнинг маиший мулоқотида амалга оширилади. Бу ерда тарбиячининг тутган ўрни мазмунли суҳбатни йўлга қўйиш, тарбиячи нутқига, унинг луғат таркибига нисбатан болаларнинг диққат-эътибори ҳамда болаларнинг тўпланган луғатнинг бутун бойлигидан фойдаланишларини ташкил этишдан иборатдир.

Юқорида кўриб чиқилган нарсалар билан таништириш жараёнида болаларда луғатни шакллантириш тартиби дастурий талабларни амалга оширади ҳамда мактабгача ёшдаги болани ақдан ва нутқий ривожлантиришни биргаликда амалга оширишни кўзда тутаяди.

ХУЛОСАЛАР:

- Луғат ишларининг моҳияти — тил лексикаси соҳасида болаларнинг уларга таниш ёки нотаниш бўлган, аммо улар учун қийин ҳисобланган сўзларнинг ўзлаштиришларига, нутқ маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия ишларини бир тизимга келтиришдан иборатдир.

- Луғатни ривожлантириш — бу халқ томонидан тарихий даврлар мобайнида тўпланган луғат заҳирасини ўзлаштиришнинг узоқ давом этадиган жараёндир.

- Луғатни эгаллаш жараёни тушунчаларни эгаллаш билан узвий боғлиқдир ва шу туфайли у ўзига хос хусусиятларга эга бўлади: болалар луғати таркиби; сўзнинг мазмуни, моҳиятини аста-секин ўзлаштириш, катталар луғатига қараганда луғат ҳажмининг анча камлиги.

- Луғат ишининг вазифаси – бу луғатни бойитиш; сўзнинг ижтимоий-мустаҳкамланган мазмунини ўзлаштириш; луғатни фаоллаштиришдир.

- Луғат ишининг тамойиллари бу – болалар луғатини шакллантиришда уларнинг атроф-оламни фаол ва таъсирчан бўлишларига таяниш; луғат ишлари мазмуни боланинг аста-секин ривожланаётган атроф-оламни билиш имкониятлари билан боғлиқлигидир.

- Луғат иши барча ёш гуруҳларида қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоғи лозим: Болани аста-секин ортиб бораётган нарса ва ҳодисалар доираси билан таништириш асосида унинг луғатини кенгайтириш; нарсаларни сезиларли белгиларига қараб фарқлаш ва умумлаштириш асосидаги оддий тушунчани белгиловчи сўзларни ўзлаштириш; атроф-оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги билимларни чуқурлаштириш асосида сифат, хусусият ва муносабатни белгиловчи сўзларни киритиш.

- Луғат ишининг етакчи воситаси – таълимдир.

- Луғатни бойитиш методлари бу: атроф-оламни бевосита кузатиш; мазмуни болаларга нотаниш бўлган ёки жуда кам таниш бўлган суратларни кўрсатиш; бадий асарларни ўқиш, диафильмлар ва кинофильмлар (билиш учун хизмат қиладиган ҳужжатли фильмлар) кўрсатишдан иборатдир.

- Луғатни мустаҳкамлаш ва фаоллаштириш методлари бу ўйинчоқлар, расмларни, кўздан кечириш, дидактик ўйинлар, сўзли машқлар ва бошқ.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Мактабгача таълим муассасасидаги луғат ишларининг моҳияти нималардан иборат?

- Сўзнинг психологик жиҳатдан аҳамиятини тавсифлаб беринг.

- Болаларнинг луғатни эгаллаш жараёни қандай ўзига хос хусусиятларга эга?

- Барча ёш гуруҳларида луғат ишлари дастури таркибини мураккаблаштириш қайси йўналишларда рўй беради?

- Сиз луғатни шакллантириш борасида қандай машғулот турларини биласиз? Ҳар бир машғулот турини аниқ мисолларда тавсифланг.

XI-МАВЗУ. НУТҚНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШINI ШАКЛЛАНТИРИШИ

Мактабгача ёшдаги болаларда она тилининг грамматик қурилишини ўзлаштиришнинг лингвистик ва психофизиологик асослари.

Грамматик қурилишни шакллантиришга доир ишлар мазмуни ва вазифалари.

Барча ёш босқичларида сўз ўзгартиришни шакллантириш методи ва усуллари.

Мактабгача ёшдаги болаларда она тилининг грамматик қурилишини ўзлаштиришнинг лингвистик ва психофизиологик асослари

Грамматика деганда, биз нутқий фаолият натижаларини тавсифлаш ва тартибга солиш учун лингвистлар томонидан ўйлаб топилган қоилалар мажмуини эмас, балки фикр билдиришни вужудга келтириш ва бошқаларнинг билдирган фикрларини тушуниш учун зарур бўлган билимлар умумийлигини тушунамиз. Сўнги пайтда грамматика айнан шу маънода психологларнинг диққат-эътиборини жалб қилмоқда. Грамматикани тадқиқ қилиш нафақат шунчаки қизиқарли, нафақат лингвистик мақсадлар учун зарур, балки у умуман фикрлаш ва билиш жараёнларини кенг тадқиқ қилиш учун ҳам зарур қисмдир.

Бизни сўз ясовчи ва синтактик операциялардан фойдаланган ҳолда сон-саноқсиз янги фикрларни тузиш қобилятининг шаклланиши қизиқтиради. Узоқ вақт мобайнида тайёр нутқий намуналар имитациялари ва уларни қўллаш амалиёти ушбу қобилятни ривожлантиришнинг зарур ва етарли шарти ҳисобланган. Бироқ тилни ривожлантириш фактлари, экспериментлардан олинган маълумотлар асосида ушбу назарияни қўрқмасдан йўққа чиқариш мумкин. Имитация назариясига қарши яна бир далил келтириш мумкин: аниқланишича, эшита олмайдиган болалар нутқни ҳам имитация қила олмайдилар, лекин шунга қарамасдан улар тилдан нормал фойдаланиш қобилятини ўзларида шакллантира оладилар.

Психолингвистик тадқиқотлар доирасида тилни ўзлаштириш борасида қандай аҳвол намоён бўлади?

Бола тилга нисбатан сушт муносабатда бўлмайди, аксинча у фаол бўлгани ҳолда тил ҳодисаларини ўзи англамаган ҳолда доимий равишда таҳлил қилади.

Боланинг ўз тилини ташкил этишга, унда бирон-бир қонуниятларни топишга ва қоидага интилиши ҳамда ушбу қоидага мувофиқ ҳолда ҳаракат қилиши кўплаб фактлар билан тасдиқланмоқда. Ҳаммага яхши маълумки, боланинг тили катталар тилидан «грамматик нотўғрилиги» билан фарқ қилади. Аммо шуниси қизиқки, бу нотўғрилиқнинг ўзи тизимли, асосли бўлиб, у боланинг ўзи томонидан яратилган оралиқ тил тизими оқибатидир, бола ушбу тизим ичида анчайин тўғри ҳаракат қилади. Бундай тизимни яратишда, бир томондан, эшитилаётган катталар нутқиға нисбатан таҳлилий ҳаракатлар, иккинчи томондан — умуман олганда билиш ва таҳлилий ҳаракатлари роль ўйнайди.

Грамматиканинг энг муҳим жиҳати — сўз ўзгартириш ва сўз ҳосил қилиш операцияларини ўзлаштиришни кўриб чиқамиз. Сўзни билдирилган фикр таркибига киритиш учун у билан муайян ҳаракатларни амалга ошириш зарур, масалан, отни тавсифлаётган нарсалар сонига мувофиқ ҳолда муайян сон шаклиға қўйиш, феъл сонини отлар сони билан мослаштириш, ҳаракат йўналтирилган отни зарур келишикка қўйиш ёки тегишли олд кўмакчидан фойдаланиш лозим.

Бола тайёр шаклларни «қабул қилмайди», аксинча уларни маълум қоидалар асосида тузиб чиқади. Бу қоиданинг моҳияти шундаки, бунда бола тил белгисини биргаликдаги семантик ва грамматик бирлик (Л.С.Выготский таърифлаган «психологик қурол билан») сифатида ўзлаштиради. Бутун тил ривожланишининг асосида болани предметли фаолияти ётади. Боланинг тил борлиғи элементлари билан ҳаракати моҳиятан, худди предметли олам билан амалға ошириладиган ҳаракатлар кабидир. Таниқли психолог Д.Б.Эльконин ҳам айнан шунга эътиборни қаратган. У умуман олганда, ўзлаштириш билан моддий предмет сифатидаги ҳаракатларни шакллантирмасдан туриб уни амалға ошириш мумкин эмаслигини қайд этган¹. Ушбу ҳаракатлар чоғида болада тил борлиғи ҳақидаги тасаввур

¹ Эльконин Д.Б. Развитие речи детей в дошкольном возрасте. М., 1958.

шаклланади. Бола бу тасаввурларни ўзининг предметли олам ҳақидаги билимларига мос равишда шакллантиради.

Сўнги факт М.И.Попова¹ томонидан ўтказилган махсус синовларда кўрсатилган. У болаларнинг қандай қилиб сўзда сўз ясовчи элементларни ажратиб олишларини тадқиқ қилган (лингвистикада уларни морфемалар деб аташади). Бунда тур кўрсаткичига эга бўлган ўтган замон феъл шакллари материал сифатида хизмат қилган. Сўз яшаш хусусиятларига кўра аниқланадиган от тури феъл қўшимчасини аниқлаш учун ягона мўлжал ҳисобланади. Тегишли морфемалар (тур белгиси)ни ажратиб олмасдан туриб тўғри келишишни амалга ошириш мумкин эмас. Болалар эса синов пайтида тегишли шаклий кўрсаткичларни реал предметли муносабатлар асосида ажратиб олдилар. Болаларнинг грамматик ҳодисаларни тушуниши предметли муносабатларга асослангани ҳақида бошқа тадқиқотчилар ҳам ёзганлар (Ф.А.Сохин, Ф.И.Фрадкина).

Бола сўз яшаш тоифаларининг ташқи, товушли ифодаларини ўзлаштириб олиши лозим. Бунда бола энг аввало сўз ясовчи элементнинг ташқи – моддий томонига йўналади ва уни мустақил мазмун сифатида қабул қилади, морфемаларнинг жаранглашини образли асослайди. Бошқача қилиб айтганда, бола дастлаб морфема жарангининг ўзида реал муносабатлар билан боғлиқлигини топишга ҳаракат қилади. Агарда бола энг аввало морфема сўзга олиб кирадиган товуш ўзгаришини аниқласа ва уни қийслай олса (товуш ўзгаришлари ҳақиқатда юз берган ўзгаришлар билан), у бу муносабатларни топиши мумкин. Айни пайтда бола сўзга «бутунлай» йўналади, яъни умумий товуш хусусиятларига эътибор қаратади. Предметли одамдаги ўзгаришлар предметнинг қандайдир аҳамиятли хусусиятларига (бола нуқтаи-назаридан) тааллуқли бўлмайди, акс ҳолда предмет белгилаш учун бошқа сўзни, янги номни талаб қилади.

Бу ўзгаришлар предмет ҳаракати натижасида келиб чиқиши мумкин (ҳолат ўзгариши); предмет белгиларига тааллуқли бўлиши мумкин (сифат ўзгариши), предметлар сонига тааллуқли бўлиши мумкин ва ҳ.к. Предметнинг ушбу ўзгаришлари бола томонидан ҳиссиётли қабул қилинади ва унинг онгида тасаввур кўринишида акс этади. Тасаввур

¹ Попова М.И. Грамматические элементы языка в речи детей дошкольного возраста. – «Вопросы психологии», 1958, №4.

предметли ҳаракатлар ҳисобига бойийди, бу жараёнда бола ўзаро ҳамкорликдаги предметларни кузатади ва ўзи ҳам ушбу ҳамкорликда фаол иштирок этади. Ҳиссиётли қабул қилинаётган белгилардаги ўзгаришлар ҳақидаги маълумотни бола катталар билан мулоқот чоғида олади. Мулоқотга эҳтиёжмандлик ва ушбу мулоқотнинг тобора мураккаблашиб бораётган шартлари боладан атроф-борлиқдаги ўзгаришлар ҳақида олинган тасаввурларни нафақат қабул қилиш ва акс эттириш, балки ифодалашни ҳам талаб қилади.

Олинган билимларни ифода қилиш тегишли воситаларни талаб этади. Умуман олганда, болада бу воситалар мавжуд, у мазкур нарса ёки ҳаракат нима деб аталганини билади ва ҳ.к. Предметдаги ўзгаришлар ҳақидаги билимларни ифодалаш учун ном-сўзни ўзгартириш зарур. Шунда айнан ушбу шаклни танлаш учун тегишли қондани қидириш бошланади (мазкур шаклни бола сўздан «алоҳида» тарзда ўзлаштириб олган).

Бироқ, шаклларни ўзлаштириш камлик қилади, чунки ушбу шаклларни танлашни ҳам билиш зарур. Катталарда шаклни танлаш тилда шаклланган воситалар билан боғлиқ, бола бўлса унинг тасаввурда предметли муносабатлар намуналари билан боғлиқ бўлган, асосланган шаклларни танлашга интилади. Айни пайтда шаклларни танлашнинг образларга асосланган тури ва предметли муносабатларга йўналиш болаларда анча вақтгача, то мактаб ёшигача сақланиб қолади.

Боланинг морфеманинг товушли шаклига йўналганлиги ва унинг морфема жаранглашига мотивацияланган мазмун сифатида қараш болани жуда муҳим ҳулюсага олиб келади: ўхшаш ҳодисалар ўхшаш тарзда белгиланади. Болаларнинг кўп сонли янги сўз ясашларининг (неологизмлар) юзага келиш сабаби шунда. Бу — бола катталардан ҳеч қачон эшитмаган, аммо у ёки бу сўз ясовчи элемент «фаолияти» ҳақидаги умумлаштирилган тасаввурга тўла мувофиқ ҳолда ҳосил қилинган сўзлардир.

Бироқ бу ўхшашлик тўғридан-тўғри оддий механик ҳолатдаги ўхшашлик эмас, бу — боланинг олам ҳақида олган билимларини мос тарзда ифодалаш, қондаларни «текшириб кўриш» ва ўзлаштиришга нисбатан ижодий интилиши намойишидир. Бунга болаларнинг сўз ижодкорлигидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шундай фикр мавжудки, унда боланинг ўз предметли аниқ маъносига эга бўлмаган, тўғридан-

туғри ҳеч қайси борлиқ предмети билан қиёсланмайдиган морфема каби мавҳум элементларни ажратиб ололмаслиги қайд этилади. Бироқ, ушбу нуқтаи-назарга қарши бўлган ва морфеманинг сўзда «беихтиёр» ажратиб олинишини исботлайдиган қўпгина маълумотлар ҳам мавжуд.

Муайян босқичда битта сўз шакллари бола учун турли сўзлар ҳисобланади. Сўз ясовчи элементни сўзнинг алоҳида аҳамиятга эга бўлган қисми сифатида ажратиб олгунга қадар мазкур элемент эски сўзга янги маъно олиб кирмайди, аксинча у янги сўз яратади. Гап шундаки, сўзнинг ҳар бир шаклини бола нарсалар оламидаги янги нарсалардан бири сифатида қабул қилади. Бу болага ушбу муносабатларни белгилайдиган сўз ясовчи элементни аста-секин бойитиб бориш имконини беради. Мазкур умумлаштиришлар асосида тил тузилмасининг бир қисми сифатида у ёки бу ҳодиса ҳақидаги умумий тасаввур (беихтиёр) ҳосил бўлади. Кўргазмали намойиш психик акс этириш сифатида суст эмас, фаол бўлади, у инсон ҳаётини, амалиётни ўз ичига олади, у «субъектив-объективлар»нинг мунтазам равишда бир-бирига қуюлиш сари ҳаракатидир. Ижод сўзи сўз шакллариининг объектив мазмуни шаклланганлигидан далолат беради. Тасаввурларни умумлаштириш лингвистлар эътиборини жалб қилувчи болалар грамматикаси мазмуни қуриладиган пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Сўз ҳосил қилишни (сўз ўзгартиришни) ўзлаштиришда боланинг морфеманинг товуш қиёфасига йўналиши шу билан исботланадики, дастлаб талаффузнинг аниқлиги айнан қўшимчаларда кўринади. М.И.Попова ҳам шундай хулосага келган, у грамматик шакллари ўзлаштириш учун болада сўзнинг товуш шаклига йўналганлик ҳисси шаклланган бўлиши лозимлигини кўрсатиб берган. Йўналганлик хиссини шакллантириш учун боланинг сўзлар билан фаол иш олиб бориши жуда муҳим аҳамият касб этади. Йўналганликнинг ўзи ҳам аслида аниқловчи компонент сифатида ушбу фаолиятга киради. Боланинг фаоллигисиз шунчаки тажриба тўплаш катта натижа келтирмайди.

Бола морфемани эгаллаш жараёнида қатор босқичлардан ўтади. Дастлаб морфема ажратилади, сўнгра у вазифасига кўра қўлланила бошлайди, ўз жаранглашидан «ажралгани» ҳолда белги сифатида чиқади.

Морфеманинг товуш қиёфасини қабул қилишда болада кўргазмали тасаввур асосида жаранглашнинг предметли муносабатлар билан образли алоқаси шаклланади. Бола ушбу образли алоқа асосида ўзига керак бўлган сўзнинг тўғри талаффуз қилинишини «текшириб кўради», бунда у ўзи ҳосил қилган умумлаштирмаларга амал қилади. Шунинг учун болада сўзларни бузиб талаффуз қилиш ҳолатлари рўй беради.

Боладаги фаол ҳаракат морфеманинг унга бевосита берилмаган хусусиятларини очиши зарурдир. Айни пайтда бола сўзлар билан худди предмет билан бўлгани каби ҳаракат қилади ва унинг натижасида аниқланган қоида ушбу сўз ясовчи элементни нима учун қўллаш лозимлигини кўрсатади.

Қоиданинг шаклланганлиги ва унинг мустақкамлигини синов йўли билан текшириб кўриш мумкин. Бунда бола ушбу гипотетик қоидани аввалдан нотаниш тил материалига нисбатан, масалан, квази-сўзларга нисбатан қўллаш зарурати олдида қолдирилади.

Ички, англолмаган, бироқ шак-шубҳасиз, амалда бўлган тил тизимининг мавжуд бўлиши боланинг тўғри қурилган сўзни нотўғри қурилган сўздан ажратиб олишида намоён бўлади. Бола тўғри сўз ҳосил қилишга интилгани ҳолда доимо ўз нугқини тузатиб боришга ҳаракат қилади. («Дарёда балиқ кўп эди..балиқлар... кўп балиқлар»). Бола ўз фикр билдиришларининг синтаксисини ҳам айнан шу тарзда тўғрилайди («Тимур йиғлади, чунки унга шапалоқ уришди.. ойиси шапалоғи билан урди, чунки унинг ойиси шапалоқ туширди»). Ўз-ўзини тўғрилашга оид бундай кўплаб ҳолатлар, шунингдек атрофдагилар нутқини тўғрилаш (болалар фикрига кўра, нотўғри бўлган) болаларнинг турли тиллардаги нутқларининг магнитофон ёзувларида кузатилган.

Болаларнинг сўз ижодкорлиги — қоидалар, умумлаштирмаларни шакллантириш, образли алоқалар ҳаракати жараёнларининг энг яққол кўринишидир. Болаларнинг сўз ижодкорлигини болаликда она тилининг грамматик тузилишини ўзлаштириш жараёнининг томонларидан бири сифатида таҳлил қилган Ф.А.Сохин ушбу жараёнлар негизини тилнинг тизимли алоқаларининг бола онгига акс этиши ва унинг тил механизмлари шаклида мустақкамланиши ташкил қилади, деган хулосага келган.

Боланинг тил борлиғига нисбатан фаол ижодий муносабати унинг тилнинг сўз ҳосил қилиш имкониятларини

амалга оширишида кўзга ташланади. Болада генераллашув натижаси сифатида борлиқ ҳодисаларининг уларни ифодалашнинг тил қобилияти билан умумлаштирилган алоқалари акс этадиган сўз ҳосил қилиш модели ҳақида айрим тасаввурлар шаклланади.

Боладаги бу алоқаларнинг хусусияти шундаки, умумлаштириш жараёнининг ўзи ёшга оид айрим психологик ўзига хосликларга бўйсундирилган. Биз томонимиздан бола психологик ҳаётида образли, кўргазмали компонентларнинг ҳукмронлик қилиши қайд этилган. Шунинг учун сўз ҳосил қилувчи воситалар боланинг амалий, предметли тажрибаси орқали аниқлаши лозим.

Нутқий ривожланишнинг турли босқичларида бола учун лексик аҳамият («ўзакли») предметли аҳамиятга энг яқини сифатида етакчи ўрин тутади. У аҳамиятларни расмий тил бирликлари (табиатан мавҳум бўлган) ёрдамида такомиллаштириш механизмини ҳали эгалламаган.

Уч ёшгача боланинг луғати «турли» сўзлар ҳисобига ортиб боради. Уч ёшдан кейин сўз ясовчи даража етакчи даражага айланади. Боланинг фаолият кўрсатиши ва мулоқот соҳаси жадал кенгайиб боради ва уни тавсифлаш учун нақд лексик воситалар етмайди: бола сўз яшашга мурожаат қилишга мажбур бўлади. Агарда янги ҳодисани ифодалаш учун маълум бирлик мавжуд бўлмаса, бу ҳолда мазкур бирлик «ихтиро қилинади», аммо аслида у янгидан эмас, балки бола тил тизимининг сўз яшаш даражасини ташкил қилувчи маълум (англанмаган) қоидалар асосида шакллантирилади. Айни пайтда янги кашфиёт тузилмаси фаолият тажрибаси билан детерминирланиши зарур.

Турли ёшдаги болалар учун сўз ҳосил қилишнинг етакчи даражаси ўзгариб боради. Илк ёшда боланинг нутқий фаолиятида лексик даража етакчи ҳисобланади: борлиқнинг турли ҳодисаларини тавсифлаш учун бола ўз ихтиёрида мавжуд бўлган лексик бирликлардан фойдаланишга ҳаракат қилади. «Поездни ким бошқаради?» деган саволга кичик ёшли бола қуйидагича жавоб беради: «Машинист» (унинг ихтиёрида таниш сўз бор). «Ким ҳамма нарсани бузади?» — бола зарур сўзни топа олмайди ва аниқ даражага ўтади: «Беҳзод». Нисбатан катта ёшли бола ўзидаги мавжуд сўз яшаш қоидаларига мувофиқ ҳолда бузувчи сўзларни яратади ва шу тариқа вазиятдан чиқиб кетади. У шу билан объектларнинг

бутун синфини номлайди, аини пайтда «Беҳзод» сўзи ўзининг аниқлиги туфайли бунга ярамайди.

Йўналтирувчи фаолият тасаввурга, вазият образига асосланган. Вазият дастлаб ялпи, бўлакларга ажратилмаган ҳолатда намоён бўлади. Бола нутқда у ҳам дастлаб аъзоларга бўлинмаган ҳолатда ифодаланади. Вазият ҳақидаги тасаввурни ривожлантириш ҳамда ушбу вазиятни нутқий ифодалашни ривожлантириш ялпи ва бўлакларга ажратилмаган вазиятдан аниқ бўлакларга ажратилган вазиятга қараб ривожланиб боради. Йўналтириш мазмуни қуйидагилардан иборат: — объектнинг аниқ сифатлари, белгиларини таниш; — ушбу белгилар номларини айтиш ёки уларни ифодалаш шаклларини танлаш, объектлар ҳақидаги маълумотларни бошқасига узатиш учун уларни ажратиш. Шу билан бир вақтда объектларни ихтисослаштириш, улардан вазиятларни ажратиб олиш ва вазият элементларига ном бериш (белгилар, ҳаракатларни номлаш) каби бошқа жараёнлар ҳам давом этади. Ушбу жараённинг илк босқичларида предмет, вазият ва ифода шаклларини қиёслашда кўргазмалилик, образлилик ҳукмрон бўлади. Масалан, бола нарсаларнинг ҳажмига кўра бири-биридан фарқланишини билса, у тилда ушбу фарқларни ифодалаш усулларини ҳам топиши лозим. Катталар нутқда унга ушбу ҳодисанинг турли кўринишлари таклиф этилади, аммо бола ушбу мисоллардан механик тарзда нусха кўчириб олмайди, балки уни ижодий жиҳатдан қайта мулоҳаза қилиб кўришга интилади: чичон — «катта сичқон», нанна — «катта нон» (А.Н.Гвоздев). Ёки ҳаракат образини ифодалаш учун тилда қабул қилинган амалга ошириш усуллари (К.И.Чуковский). Биз бу ерда сўз мазмунини ўзгартириш учун, янги мазмунини ифодалаш учун унинг шаклини онгли равишда ўзгартиришни кўриб турибмиз. Шунинг учун грамматик шаклларни ўзлаштиришнинг изчиллиги тасодифий эмас (А.Н. Гвоздев томонидан рўйхатдан ўтказилгани каби): отлар сони, отларнинг кичрайтирилган шакли, буйруқ майли, келишиклар (у болаларга предметларнинг борлиқда йўналтирилганлиги ҳақидаги билимларни ифодалашда ёрдам беради), замон категориялари, феъл шахслари. Бу ерда нисбатан оз мавҳумли, аниқ шакллардан янада мавҳум шаклларга, оддий, расман ифодалашдан (кичрайтирилганлик) мураккаб ва предметли вазият билан қийин таққосланадиган ифодалар сари йўналиш яққол кўзга ташланади.

Қайд этилганидек, грамматик шаклларни эгаллаб олиш кўргазмали тасаввурни шакллантириш асосида рўй беради. Бу мураккаб йўл бўлиб, унда бир нечта босқичларни ажратиш мумкин: сўзнинг товуш шаклига йўналиш, умумий товуш шакллари аниқлаш, ушбу шаклларни борлиқ ҳодисасининг қандайдир элементи билан бирлаштириш, ва ниҳоят, товуш комплексининг мазкур ҳодиса билан «қаттиқ» алоқасини ўрнатиш ва оқибатда, ушбу ҳодисани белгилаш учун мазкур товуш комплексини барча сўзларга ўтказиш.

Грамматиканинг гап тузиш усуллари билан боғлиқ бўлган қисмини ўзлаштириш қай тарзда рўй беришини кўриб чиқамиз. Сўз нутқнинг муҳим хусусияти – унинг маҳсулдорлигини таъминловчи синтаксис ҳақида бормоқда.

Олимлар кўплаб тадқиқотлардан келиб чиққан ҳолда тил таркибини билиш туғма қобилият эмас, балки тил ривожланиши жараёнида бола қоидага ўхшаш нарсаларни ўзлаштириб олади ва улар ёрдамида ўзининг чекланган тажрибасини сон-саноксиз гаплар тузиш ҳамда уларни тушуниш даражасига кенгайтиради, деган фикрларни билдирмоқдалар. Бугунги кунда лингвистиканинг вазифаларидан бири – ушбу қобилият табиатини ва механизмини тушунишдан иборатдир. Шу нарса кундек равшанки, сунъий шароитларда тил ўргатилганида биз янада чекланган тил тажрибасига ва янада кам сонли гапларга дуч келамиз. Айни пайтда фақат ана шундай қобилият, агарда у шакллантирилса, бизнинг ўқувчимизга ўрганилаётган тилда мулоқот қилиш, яъни анча кўп сонли гапларни тузиш ва уларни тушуниш имконини беради.

Она тили синтаксисини эгаллаш, юқорида кўрсатиб ўтилган қоидаларнинг қандай қилиб (энг умумий кўринишда) юзага келаётганлигини кўриб чиқамиз. Боланинг биринчи сўзлари кўпинча гапда коммуникатив кучга эга бўлади, ва моҳиятан, бир сўзли гаплар ҳисобланади. Уларда грамматик тизимнинг этишмаётган элементлари йиғиштириб қўйилган, вазиятдан келиб чиқиб мулоқот берилган, ва бундай гапларнинг мазмуни вазиятга қараб ўзгариши мумкин. «Она» - бу «Ойи, беринг», ва «Мана ойи», ва «Менинг қорним оч» ва бошқалар ҳам бўлиши мумкин.

Бу факт бизга қуйидагилар туфайли қизиқарлидир: биринчидан, бола сўзни шунчаки талаффуз қилмайди, реал нутқий фаолиятда бундай бўлмайди. Сўз (тўғрироғи, уни

қўллаш) нутқ жараёнининг, коммуникациянинг бир қисми ҳисобланади, ва сўз доимо нима учундир (мотив) ҳамда нима сабабидир (мақсад) қўлланади. Иккинчидан, бир сўзли гапни қўллаш бола нутқида, айти пайтда деярли ҳамма болалар нутқида табиий равишда ва узоқ вақт давомида кузатиладиган ҳодисадир.

Болалар нутқи бир неча марта психологлар ва лингвистлар томонидан тадқиқ қилинган, аммо бу тадқиқотларга кўпинча талқин қилишдаги мазмуний ёндашув етишмаган: уларнинг барчаси шунчаки луғат сонини ва унинг ўсишини санаш, болалар сўзларини «нутқ қисмлари бўйича» зерикарли таснифлашдан иборат бўлиб қолган. Бироқ, дея ҳақли равишда ёзади Д.Слобин, гап катталар тилида қайси нутқ қисми у ёки бу сўзга киритилиши мумкинлигида эмас, балки унинг боланинг тил тизимида қандай ўрин эгаллаши ҳақида бормоқда. Психолингвистик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, бола катталар тилининг категориялар тизимида амал қилмайди, аксинча у ўзининг «индивидуал» тил тизимининг ичидаги вазифавий хусусиятларига асосланган ўз сўзлар категориясини яратади. Масалан, катталар тилида от категориясига тааллуқли бўлган сўз болалар гапида (ва болаларнинг тил тизимида) феъл вазифасини бажариши мумкин. Ушбу ҳодиса бола бир сўзли гаплар босқичидан икки сўзли гапларга ўтганида таъсир қила бошлайди, ўшанда грамматика шакллана бошлайди, тилни тармоқлантириш бошланади. Бола берилаётган мазмунни икки сўзни бир-бирига қўшиш орқали кенгайтириш имконияти мавжудлигини «сезиб қолиши билан» икки сўзли гаплар сони шиддат билан ўса бошлайди. Шу ўринда фақат битта бола нутқида оид маълумотлар бўйича ана шундай тоифадаги гаплар сонининг ўсишига мисол келтирамиз: 14, 24, 54, 89, 350, 1400, 2500.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, бола гапда сўзларни шунчаки тасодифий тарзда боғламайди ва бу ўринда гап кўпроқ сўзнинг икки вазифавий синфлари мавжудлиги ҳақида бормоқда. Бу унчалик катта бўлмаган ва нисбатан ёпиқ бўлган «таянч сўзлар» тоифаси ҳамда кўпчилиги бир сўзли гаплардан иборат бўлган кенг, «очиқ» сўзлар тоифаларидир. Икки сўзли гап тузиш учун «таянч» синфидан сўз танлаб олинади (у худди гапнинг семантик асоси ҳисобланади), мазмун эса «очиқ» синфдаги иккинчи сўз ҳисобига ўзгариб боради. Масалан: «Яна китоблар», «Яна сут», «Яна ўйнаш».

Мазкур ҳодиса турли тил тоифаларида сўзлашаётган болалар нутқи ривожда кузатилган ва у тилни тизимлаштириш, уни тармоқлантириш бошланганлигидан далолат беради. Болаларнинг фикр билдиришлари ҳам ўзгаради, уларда ҳам турли тилли болалар учун умумий бўлган тоифаларни аниқлаш мумкин. Мазкур масала таълим мақсадлари учун қизиқарлидир: болалар энг кам тил воситаларидан фойдаланганлари ҳолда нималар ҳақида сўзламоқдалар? Лекин афсуски, бу борада жуда кам нарсалар маълум. Хусусан, маълумки, болалар асосан объектлар номларини айтадилар ҳамда жуда эрта пайдо бўладиган ва универсал ҳисобланган «эга-кесим» комбинациясидан фойдаланган ҳолда ҳаракатларни тавсифлайдилар. Бола жуда ёшлигидан қандайдир инкор шаклини қидира бошлайди – шундан келиб чиққан ҳолда инсонларнинг коммуникацияси учун инкор категориясининг нақадар муҳимлигини билиш мумкин.

Болалар нутқини тадқиқ қилиш жараёнида фикр билдириш семантикасининг қуйидаги турлари (кўплаб тилларда) ажратилади: ном, жойлашган жойини аниқлаш, илтимос-буйруқ, воқеа, вазиятни тавсифлаш, нарсанинг нимага оидлигини кўрсатиш, предмет сифатини аниқлаш, предмет сифатини ифодалаш, савол, инкор (ушбу барча фикр билдиришлар билан биргаликда), бирлаштириш («Пиёла билан чойнакни кўраяпман»).

Бола икки сўзли гап доирасидан чиқиши билан уч ва ундан ортиқ сўзларни бир-бирига боғлай бошлайди, унга гаплар сўзларни пала-партиш равишда териб ташлаш ёки тасодифий равишда бир-бирига боғлаш орқали эмас, балки муайян тузилмаларни бирлаштириш орқали тузилиши янада тушунарли бўлиб боради. Худди боланинг фарқланмайдиган товушларни ташлаб юборгани ҳолда тилнинг товуш тизими борасида умумлаштирмаларни амалга ошираётгани, ёки ўз ихтиёрида фақат мазмунга таъсир қиладиган сўз ўзгартириш усуллари қолдиргани ҳолда сўз ўзгартиришнинг морфологик тизимимни ўзлаштириб олиши каби синтаксисни эгаллаш жараёнида ҳам бола муайян семантик муносабатларни узатувчи синтактик тузилмаларни «аниқлайди». Болалар нутқини кузатиш, фақат гапнинг тузилмавий таркиби ўртасида қайд этиладиган фикр билдиришлардаги паузани таҳлил қилиш,

интонация турларини таҳлил қилиш ва ҳ.к. ана шу жараёндан далолат бермоқда.

Мулоқот эҳтиёжларидан келиб чиқадиган савол ва инкорни ифодалаш зарурати болани тегишли тил воситаларини қидириш зарурати олдида қолдиради. Бу жараён ўта қизиқарли бўлиб, у бола кейинчалик воз кечадиган кўп сонли оралиқ грамматикаларни, тизимларни яратиш орқали тилни ўрганишдаги фаолликни яққол намойиш қилади. Ўзбек тилида савол гапларнинг пайдо бўлиши ўзбек тилида сўзлашадиган болаларнинг интонацияни ўзлаштиришларида бирдагина суръатни ошириб юборади. Интонация аниқ қайд этилган «савол сигнали»га айланади.

Юқорида баён этилганлар тил эгалари бўлмиш катталар кўп сонли янги фикр билдиришлар талқинини яратишда фойдаланадиган айрим қоидалар тизими мавжудлиги ҳақида ҳамда бола айнан шундай тизимни эгаллаши тўғрисидаги тахминларни жуда асосли эканини кўрсатади. Тилни ривожлантириш (параллел равишда луғат тўплаш) моҳияти ҳам ана шунда.

А.Р. Луриянинг ҳақи равишда қайд этишича, тил қобилияти ҳам, тил фаоллиги ҳам бирданга пайдо бўлмаганлар ва улар икки мустақил ҳодиса ҳисобланмайдилар. Уйлаш мумкинки, тилдаги «лаёқатлилиқ»нинг ўзи уни қўллашни ривожлантириш натижаси ҳисобланади ҳамда борлиқни фаол акс эттириш ва фаол мулоқотга киришиш жараёнида болада тилни тушуниш пайдо бўлади.

«Тилнинг наслий илдиэларини аниқ инсоний ҳатти-ҳаракатларнинг ташқи борлиқни акс эттириш ва оламнинг субъектив образини, боланинг атрофдагилар билан асосий мулоқот усулларини шакллантириш амалга ошириладиган шаклларида қидириш лозим, дейиш учун асос бор»¹.

Болаларнинг грамматикани ўзлаштиришлари масаласини кўриб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Бола тайёр сўз шакллари ва уларнинг тайёр комбинациялари билан амаллар бажармайди, балки уларни ўзи томонидан очиладиган қоидалар тизими асосида яратади.

¹ Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики современной лингвистики. - «Вопросы философии», 1975, №4, 148-бет.

- Қоидаларнинг моҳияти тил тизимининг элементини онгсиз равишда ажратиш ва унинг вазифаларини борлиқни белгилашдан иборат қилиб қўйишдадир.

- Қоидани шаклантириш асосида мазкур тил ҳодисасининг семантик, мазмун жиҳатдан аҳамиятларини баҳолаш жараёни ётади: бола диққат-эйтиборини фақат сўз ёки гаплар мазмунига қаратади.

- Семантик жиҳатдан аҳамиятлилик ҳақидаги ахборот предметли, ўйин ва тил фаолияти чегараларидан «топилади».

Грамматик қурилишни шаклантиришга доир ишлар мазмуни ва вазифалари

Мактабгача таълим муассасаси, оила олдида - болаларга тўғри сўзлашни ўргатиш, яъни сўзлардаги барча товушларни тўғри талаффуз қилиш, тўғри грамматик шаклларни қўллашни ўргатиш вазифаси туради. Шундан келиб чиқадики, ўргатувчининг (ота-онанинг, тарбиячининг, ўқитувчининг) муҳим вазифаси болалар она тилининг барча грамматик шаклларини иложи борица олдинроқ эшитишлари ва аста-секин уларнинг маъносига тушуниб боришлари ҳақида қайғуришдан иборат бўлмоғи даркор. Она тилининг грамматик аҳамиятлари маъносини тушуниш - ўсиб бораётган инсоннинг ақли шаклланаётгани ва ривожланаётганидан далолат беради.

Ушбу жараён онгсиз равишда амалга ошади. Бироқ, у сифатсиз ўргатиш туфайли тўхтаб қолса, боланинг ақдан ривожланиши ҳам кечикади. Она тилининг грамматик тузилишини мактабгача ёшда ўзлаштирмаган бола кейинчалик ёмон ўқийди, чунки у мактабда ўрганилаётган борлиқ ҳодисасининг алоқа ва муносабатларини тушунишга ожизлик қилади. Бу борадаги вазифалар қуйидагилардан иборат:

- Фикр билдиришни грамматик расмийлаштиришни ўзлаштиришга ёрдамлашиш: сўзларни ўзгартириш (сон, келишик, замон ва ҳ.к. бўйича), уларни турли таркибдаги гапларда келишиш, кичрайтирувчи-эркаловчи номларни, тугалланган ва тугалланмаган кўринишдаги феълларни ҳосил қилиш;

- Янги сўзларни грамматик жиҳатдан ўзгартириш ва уларни гапда ўхшашликлари асосида келиштиришга ундаш. Сўзларни ва уларнинг шаклларини мустақил равишда тузиш, сўз ижодкорлигидан номлар ўртасидаги расмий-семантик

муносабатларни тадқиқ қилишнинг фақат болаларга хос бўлган усули сифатида фойдаланиш. Нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатлар борасидаги ўз тушунчаларини гапнинг мураккаблаштирилган тузилмаси орқали акс эттириш (оддий ёйилмаган ва ёйиқ, боғланган қўшма гаплар ва эргашган қўшма гаплар).

- Сўз ўзгартиришнинг қийин кўринишларини ўзлаштиришга кўмаклашиш (Бош келишиқ ва қаратқич келишиқдаги кўплиқдаги отлар, ўзгармайдиган отлар, феълларнинг буйруқ майли шакллари, феълларнинг тугалланган ва тугалланмаган шакллари ҳосил қилиш).

- Феъллар, отлар, сифатлардан сўз ҳосил қилиш усулларини шакллантириш. Гаплар тузилмасини такомиллаштириш, гапларнинг ҳар хил турларини -оддий, мураккаб, бегоналар нутқи иштирокидаги гапларни фаол ўзлаштиришда кўмаклашиш.

- Грамматик воситаларни ўзлаштириш жараёнида нутққа нисбатан танқидий муносабатни, тўғри сўзлашга интилишни қўллаб-қувватлаш.

Ушбу вазифалар қандай дастурий таркибда ҳал этилиши мумкин, яъни ушбу бўлим бўйича ишларни ташкил этиш учун тарбиячи қайси сўзлар ва грамматик шакллардан фойдаланиши зарур.

Тарбиячи грамматик, тўғри нутқни шакллантиришга доир ишлар мазмунини яхши билиши, айниқса махсус методлар орқали бериладиганини яхши билиши лозим.

Грамматик қаторни бола турли нутқий фаолият жараёнида мустақил равишда ўзлаштиради. Уч ёшли бола тур, сон, замон, шахс каби грамматик категориялардан фойдаланади ҳамда оддий ва қўшма гапларни қўллайди.

Бола сабаб-оқибатли алоқалар, вақтбай, муҳит, микдорий ва бошқа алоқаларни англаш билан бир вақтнинг ўзида уларни грамматик шаклларда ва қурилмаларда (бирлик ва кўплик сон, от келишиги, феъл замонлари ва турлари; орттирма замонли мураккаб гаплар, мақсад ва ҳ.к.) ифодалаш усулларини ўзлаштиради.

Бола грамматик воситаларнинг кенг турини ўзлаштиради. Масалан, «Нима йўқ» номли дидактик ўйинида грамматик шакллардан фойдаланади: мўйқалам, ручка, қайчи ва ҳ.к.; «Сайёҳатда» ўйинида ўзига тўрт оёқли дўстлар танлайди: сичқонча, қурбақача, тулкича, кирпичча; қўғирчоқ учун

нонушта уюштирар экан дастурхонга чойнакни, қанддонни ва туздонни кўяди ҳамда ўйланиб қолади: қанд учун - қанддон, сухари учун -сухаридонми?

Бола тилдан фойдаланган ҳолда унинг хусусиятларини ўрганади, сўзлар ва грамматик шакллар орқали у билан синовлар ўтказади. Болалар акс маъноли сўзларнинг (антонимлар: катта-кичик, кучли-заиф) ўзаро боғлиқлигини, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сўзларни (синонимлар: кучук, кучукча, олапар), сўз ясовчи жуфтликдаги сўзларни (тулкида - тулкича, кийикда - кийикча) ўзлаштирадilar. Кўп маъноли номлар билан танишадилар (қизчанинг кўли, кўғирчоқнинг кўли, ўқувчининг кўли, дазмолнинг ушлагичи, қутининг ушлагичи, кастрюлнинг қулоғи, боланинг оёғи, стулнинг оёғи, гулнинг оёғи, қушнинг оёғи).

Грамматик мазмунга эга бўлган диалогик ўйинлар, машқлар ва муаммоли вазиятлар - болалар нутқининг грамматик жиҳатдан тўғрилигини, уларнинг грамматик шакллар соҳасидаги қидирув фаоллигини ривожлантиришнинг зарур шартлари ҳисобланади. Бола сўз билан синов ўтказар экан, тўғри шаклни «ушлаб кўргани» ҳолда жаранглаётган нутқни тинглайди, сўзларни эркин алмашгириш, грамматик ўхшашликларни аниқлаш, шакл ва сўз яшаш қоидаларини яратишни ўрганади. Муаммоли нутқий вазиятларда («ёзма нутқ» вазияти, бунда бола ҳикояни айтиб туради, катта ёшли одам эса ёзиб оладилар), биргаликда тўқиш вазиятида, бунда катта ёшли гапни бошлайди, бола эса ниҳоясига етказади; «Жонли сўз» ўйинида гап тузилмасини моделлаштириш жараёнида болалар турли таркибдаги гапларни тузишни, нутқни эркин равишда тузатишни ўрганадилар.

Афсуски, ҳозирги пайтгача боланинг амалий билимларни ўзлаштиришда ортда қолаётганини қандай қилиб барвақт аниқлаш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатмалар (тавсиялар) ишлаб чиқилмаган. Биз бу ортда қолишни бола мактабда ҳаттоки 1-синф курсини ўзлаштиришга ҳам қодир эмаслиги маълум бўлганида ва энди бирон нарсани ўзгартириш қийин бўлган бир пайтда пайқаймиз.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқидаги грамматик хатоликлар грамматик аҳамиятни ўзлаштириш жараёни нормал ҳолатда давом этаётганлигидан, боланинг ўз она тилида грамматик аҳамият мавжудлиги ҳақидаги ғояни ўзлаштириб олганидан ва мазкур аҳамиятни у тақлид қиладиган грамматик

шакллар намуналарини тақдим этадиган тарбиячилар (отаналар)нинг педагогик қобилиятидан келиб чиққан ҳолда эгаллаб олаётганидан далолат беради. Нутқда грамматик шакллари тушуниш (интуитив) сари ўз вақтида йўналтирилган бола эса бундай хатоликларга йўл қўймайди, чунки кўпинча у жим ўтиради.

Шунингдек, болалар нутқидаги қатор грамматик хатоликларнинг мавжудлиги болаларнинг ўзлари қўллаётган грамматик шакллар маъносини тушунишлари, аммо ҳали уларни нутқда қандай қилиб қўллашни эсда сақлаб қолмаганликлари - яъни, нутқий меъёрларни ўзлаштириб олмаганликларидан далолат беради.

Сўз яшашдаги грамматик хатоликлар. Болалар «ўз» сўзларини ўзлари ўзлаштириб улгурган сўзларга ўхшатиб ҳосил қиладилар. Бунга ҳаётдан мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин: чунки, нормал ривожланаётган ҳар қандай бола ўз сўзларини «ижод қилади».

Катталар болаларнинг ушбу янги ҳосил қилган сўзларининг грамматик маъносини осон тушунадилар, чунки бу ерда маъно жиҳатидан грамматик хатоликлар йўқ: олд қўшимчалар, суффикслар мутлақо тушунган ҳолда қўлланмоқда, улардаги маъно тўғри; бу ўриндаги хатолик шундан иборатки, болалар ушбу аффиксларнинг адабий нутқда қайси ўзак морфемалари билан қўлланишини ҳали эслай олмайдилар.

Сўз ўзгартиришдаги грамматик хатоликлар. Болалар нутқдаги сўзни одатда, турлаш ёки келиштиришнинг маҳсулдор тури асосида ўзгартирадилар, самарасиз турни улар одатда, кечроқ ўзлаштирадилар, агарда бу борада уларга ёрдам берилмаса, сўз ўзгартиришдаги хатоликлар мактабгача ёшда «умр кўради», мактабда эса уларни тузатиш анча қийин кечади.

Сўз ўзгартиришнинг самарасиз турига кичик сўзлар гуруҳи, яъни емоқ, юрмоқ, ўсмоқ каби феъллар (уларнинг ҳар бири алоҳида тусланиш гуруҳини ташкил қилади), ном, исм каби ҳар хил турланадиган отлар (10 та сўз) ва бошқалар киради, бироқ бу сўзлар нутқда учрайди, шунинг учун уларнинг хато ўзгартирилганлигини доимо пайқаш мумкин.

Болалар одатда, нутқда феълнинг сифатдош оборотлари ва равишдош шакллари билан фойдаланишни билмайдилар, чунки улар буни катталар нутқида жуда кам эшитадилар: катталар болаларнинг тушунмай қолишларидан кўрқиб бундай

грамматик шаклларни иложи борича кам қўллашга интиладилар, оқибатда, болалар мактабда уни ўзлаштиришга тайёр бўлмайдилар. Натижада болалар нутқи грамматик жиҳатдан бирлаштирилган нутқ бўлиб қолади.

Тарбиячи (ва ота-она) болаларнинг шевага оид нуқсонларига ҳам эътиборни қаратиши зарур. Қайд этиш лозимки, болалар нутқда шева билан боғлиқ нуқсонларни бартараф этиш анча қийин, чунки бола уйда, баъзан Мактабгача таълим муассасасида ҳам доимо катталарнинг шевага хос нутқини эшитади.

Барча ёш гуруҳларида сўз ўзгартиришни шакллантириш методлари ва усуллари

Грамматикага оид машқлар бир вақтнинг ўзида болаларнинг лексика ва фонетика бўйича ўзлаштириб олган материалларини мустақамлашга доир машқлар ҳам ҳисобланади. Болаларнинг энг оз миқдордаги сўзлар ва товушларни артикуляция қилиш ҳамда гап интонациясини моделлаштириш қобилиятини олдиндан ўзлаштириб олмасларидан туриб грамматик машқларни бажаришлари мумкин эмас.

Уч-тўрт ёшли болаларда грамматик кўникмаларни шакллантириш. Тарбиячининг асосий вазифаси шундан иборатки, у болаларга иборали нутқдан амалда фойдаланишни ўргатиши, яъни нутқда асосий грамматик категорияларни тўғри қўллаш, сўзни сони, келишиги, шахси, замонига қараб амалда ўзгартиришни ўргатиши лозим.

Грамматик қатор устидаги ишларни отлар билан танишувдан бошлаган маъқул, чунки, отлар нутқимизнинг ярмидан кўпини ташкил қилади. Бундан ташқари, отларни ўзгартириш орқали нутқнинг бошқа қисмлари ҳам, яъни: сифатлар - келишиклар, турлар ва сонлар бўйича; ўтган замондаги сифатлар ва феъллар - турлари ва сони бўйича ўзгаради.

Отларни ўзгартириш ишларини тушум келишигидан бошлаш лозим. Бунинг учун уни бош келишик билан таққослаш, сўнгра энг аниқ ва имконли келишиклар сифатида жўналиш ва биргалик келишикларини ўрганиш зарур, шундан кейингина болаларга қаратқич ва олд кўмакчили келишикларнинг айрим маъноларини, ушбу келишиклар ҳамда

Қаерга? Қаердан? каби фарқловчи саволлар асосида ҳосил қилинган олд кўмакчили тузилмаларни таништириш лозим.

Айниқса олд кўмакчи устидаги ишларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Олд кўмакчили тузилмалар билвосита келишикларнинг асосий шакллари билан боғлиқдир, шунинг учун олд кўмакчилар билан амалий танишувни келишикларни қўллаш билан бирлаштирган маъқул. Биринчи навбатда болалардан, остида-устиди каби кўмакчилар ўртасидаги фарқларни тушуниб олишлари зарур. Ушбу тушунчаларни мустақкамлаш учун ҳаракат ва нутқни таққослаш жуда муҳимдир.

Болаларга нутқда олд кўмакчилардан фойдаланишни ўргатишда олд кўмакчи ва ўзгартириладиган қўшимчани оҳанг билан ажратиб кўрсатиш муҳимдир: стол устида, стол тагида ётибди, столдан олиб ташлади ва ҳ.к.

Бу вақтга келиб болалар «битта», «кўп» сўзларини фарқлай олишлари лозим. Турли нарсаларни танлаб олганлари ҳолда улар «бир», «бизнинг» сўзларини мазкур предметлар билан келиштиришни ўрганадилар.

Учинчи йилнинг бошига келиб, бола муайян даражада феъл лексикасини, яъни: ноаниқ шаклдаги ичмоқ, бермоқ феълларини ва бор, бер, олиб кел, юв каби буйруқ майлидаги айрим феълларни ўзлаштириб олади.

Болаларга ўтган замон феъллини таништиришни улар отларнинг келишик шаклларини ўзлаштириб олганларидан сўнг амалга ошириш зарур. Ўтган замон феъллари осон ўзлаштирилади ва у болаларнинг фаол луғати таркибига киради. Ўтган замон феъллари материаллари асосида болалар нутқига феълни ўзгартиришнинг тур ва сон шакллари осон киритилади: ювди; ювдик; чизди, чиздик. Сўнгра «буламан» феъли билан бола келаси замон шаклини ўзлаштириб олади. Оддий келаси замон феъллари шакллари тўрт ёшларга келиб бола нутқида пайдо бўлади.

Болалар нутқига турли хилдаги феълларни киритишни «ҳаракат - нутқ» усулидан фойдаланган ҳолда феъл устки олд қўшимчаларни кузатиш ишлари билан биргаликда амалга оширган маъқул. Бундан ташқари, бола муайян сурат ёки ҳаракатга йўналгани ҳолда олд қўшимча феълга олиб кираётган (кетди, кирди, яқинлашди, чиқди) маъно қиррасини англаб олиши мумкин. Болалар олд қўшимча маъносини ўзлаштириб

олганларидан кейин уни олд кўмакчи билан таққослаш мумкин (...га кирди,дан кирди, ...дан чикди ва ҳ.к.).

Болаларнинг амалий машғулотларини ташкил этишга доир махсус машғулотларда тарбиячига ўйинчоқлар, нарсалар, кийимлар, пойабзал, идиш-товоқлар, озиқ-овқатлар ва бошқ, сюжетли ўйинлардан фойдаланиш тавсия этилади. Болалар ўйнаганлари ҳолда атрофдаги катталар фаолиятига тақлид қиладилар. Тузилаётган гапни ранг-баранг қилиш учун ўйин сюжетини ўзгартириш - янги ўйин персонажларини киритиш, болага йўналтирувчи саволлар бериш ва шу билан уни муайян иборалар билан жавоб беришга ўргатиш зарур.

Намойиш қилинаётган ҳаракатлар бўйича «билан» олд кўмакчиси иштирокидаги тузилмаларни киритиш қулайдир: айиқча билан, кучукча билан ўйнади; қуёнча билан, ойиси билан, Самат билан гаплашди.

Намойиш этилаётган ҳаракатлар бўйича тузилаётган бутун гапни болалар албатта ўзлари айтиб кўрадилар. Агарда бола гапда хатоликка йўл қўйса, тарбиячи уни тузатиши ва гапни яна бир бор такрорлаши лозим.

Болаларга ибораларни тегишли грамматик шакл билан расмийлаштиришни ўргатишни ўйинли вазиятлар асосида ҳам амалга ошириш мумкин. Ўйинли усуллардан болалар билан грамматик тузилмаларни қўллаш борасидаги суҳбат сифатида барча келишик шакллари мустаҳкамлашда фойдаланилади.

Болаларга олд кўмакчиларни қўллашни ўргатишга доир машғулотларда предметларнинг кенгликдаги муносабатларини албатта кўрсатиш шарт. Бунинг учун кубиклар, пирамидалар, китоблар ва бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, уйча қурилишини кўрсатиб берувчи ҳаракатларни қўйидаги сўзларни айтган ҳолда амалга ошириш зарур: «Кубикнинг устига кубик қўямиз, девор ҳосил бўлди. Девор ортида столча турибди» (бу ўринда девор ортидаги нарса ҳаракатини кўрсатиш зарур). Столча атрофида қуёнча ва айиқча ўтиришибди. Стол устида пиёлалар бор, стол тагида эса табуретка турибди». Стол устидаги ва тагидаги нарсалар ҳолатини албатта кўрсатиш зарур, шундагина бола нарсаларга оид сўз бирикмаларини осон ўзлаштириб олади.

Махсус грамматик машқларни суратлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш лозим. Уларни синчиклаб кўриб чиққандан ва саволларга бир сўзли жавоб берилганидан сўнг тўлиқ билвосита қўшимчани тузиш ва айтиб кўришга ўтиш

даркор, чунки, уларга феълга боғлиқ сўзни расмийлаштириш анча қийин кечади. Масалан, Алишер Барно билан копток ўйнаяпти. Қизча чойнаги билан гулларни суғормокда.

Битта сурат сюжети асосида саволлар бериш ва боланинг унга жавоб қайтариши савол-жавоб тусидаги қизиқарли машғулотлардан бири ҳисобланади. Масалан, «Бола қўлини ювмоқда» сурати асосида қатор саволлар бериш мумкин:

«Хуршид, Тимур, Алишер нима қилишяпти?», «Алишер нимани ювмоқда?», «Биз қўлимизни нима билан ювамиз?», «Кимнинг қўли тоза?» ва ҳ.к.

Бола ҳаётининг тўртинчи йилида унга бир таркибли гаплар тузишни ўргатиш, шунингдек унинг нутқиға умумлаштирувчи тушунчаларни киритишга катта эътибор берилади. Машғулотларда суратлар асосида, таянч сўзлар ёрдамида, намоиш этилаётган ҳаракатлар асосида, гапнинг этишмаётган қисмларини тўлдириш асосида гап тузиш каби турли хил ишларни амалга ошириш зарур.

Бир таркибли аниқловчилар билан гап тузишга доир ишларни болалар билан «Бу нима, топинг-чи?» ўйинини уюштириш орқали амалга ошириш мумкин. Бола ажралиб турувчи белгиларига қараб нарса номини айтиши зарур, масалан: «думалоқ, серсув, сариқ, ширин, думи бор, фойдали» - шолғом. Ёки: - «катта, думалок, кўк, резинали» - копток.

Бир таркибли кесимли гапларни тузиш учун «Эсла ва айт» ўйинидан фойдаланиш мумкин. Тарбиячи болага топшириқни ҳеч ким эшитмайдиган қилиб айтади. Бола топшириқни изчил равишда бажара бошлайди, болалар эса у нима қилаётганини айтиб берадилар: «Абдуазим қайчини олди, қизил ва кўк қоғозлардан бўлақлар кесиб олиб, уларни Зуҳра ва Фарруҳга берди».

Нутқни ривожлантиришга доир машқлар - яъни, нутқий грамматик моделларни мустаҳкамлашга доир машқлар бошқа ишлар билан, масалан китоб ўқиш билан биргаликда бажарилиши мумкин. Кичик асарларни ўқиш ўқилаётган матнга мос ўйинлар ва ҳаракатлар билан амалга оширилиши мумкин.

Грамматик машқлар ўйин, сайр соатларида, навбатчилик пайтида бажарилиши лозим, шунда кичкинтойларнинг нутқий маҳоратлари янада ортади.

Умуман олганда, боланинг мактабгача таълим муассасасидаги бутун фаолияти унинг диққат-эътибори,

хотираси, фикрлаш доирасини ривожлантиришга, унинг нутқини такомиллаштиришга хизмат қилиши лозим.

Беш-олти ёшли болаларда грамматик кўникмаларни шакллантириш. Бу ёшга келиб бола қуйидаги асосий грамматик шаклларни ўзлаштириб олиши мумкин ва шарт: бирлик ва кўплик сондаги отларнинг олд кўмакчи-келишик шакли, кўп сонли сифатларни келишиклар, сонлар бўйича ўзгартириш, феъл шакллари, равишларни тўғри қўллаш. Беш ёшда бола ўз нутқида гарчи айрим гап турлари унинг учун ҳали анча қийин бўлса ҳам, қўшма гаплардан фойдаланади. Олд кўмакчилар ва боғловчилар турли хил маъноларда қўлланилади. Кўпроқ умумлаштирувчи сўзлар қўллай бошланади: мебель, овқат, идиш-товоқлар, ўйинчоқлар, транспорт. Умуман боланинг сўз захираси ортиб боргани сайин унинг нутқи раван ва изчил бўлиб боради. Беш ёшли болалар тузаётган гапларда улар ўзларига яхши таниш бўлган ҳодисаларнинг (эртага, кечаси, якшанба ва ҳ.к.) сабаб-оқибатли муносабатларини ифодалайдилар.

Дастурга мувофиқ тарбиячи беш ёшли болаларга нутқ асосий қисмларининг грамматик шаклларини тўғри қўллашни ўргатишга доир ишларни давом эттириши лозим.

Болаларга ўз нутқида вақтли, мақсадли ва сабабли синтактик муносабатларни (Қачон? Қайси мақсадда? Қайси мақсад учун? Нима учун? Нега? каби саволларга жавоб бериш) ифодалашни ўргатиш зарур. Тарбиячи нутққа қатор олд қўшимчали феълларни киритади, айти пайтда Нима қилдинг? Нимани қилиб бўлдинг? (чиздим-чизиб тугатдим, ювдим - ювиб бўлдим ва ҳ.к.) саволларига жавоб берувчи феъллар; саволга қараб асоси ўзгарадиган феъллар (Нима қилаяпман, Нимани қилиб тугатаман?: қуриб тугатаман - қуриб тугатаяман, сакрайман - сакраяпман); келгуси оддий ва келгуси мураккаб замонли, -ди қўшимчали ва усиз шаклдаги феъллар («Мен ўйнамоқчиман» - «Мен ўйнаяпман», «У кийинмоқчи», «У кийинади»); баҳони (яхши-ёмон, ифодали, тез, секин, паст, баланд); вақтни (бугун, қишда, ёзда ва бошқ.); жойни (бу ерда, анави ерда, шу ерда, ўнгда, чапда, баландда, пастда, анави томонга) белгиловчи энг кўп тарқалган равишлар; гапда сўзларни боғлаш ва гапларни боғлаш учун фойдаланиладиган тўқима боғловчилар (ва, эса, аммо, бироқ); гапларни боғлаш учун хизмат қиладиган бўйсундирувчи

боғловчилар (учун, чунки, агар, қачонки, зеро) устидан бирламчи кузатишни амалга оширади.

Ҳаётининг бешинчи-олтинчи йилини бошдан кечираётган болаларда грамматик кўникмаларни шакллантириш маиший мулоқот жараёнида ва айни пайтда предметли машғулотларда махсус нутқий машқларни ўтказишда, суратлар билан ишлашда рўй беради. Машғулотлар учун таклиф этилган дидактик материал замон категориялари, сонлар, шахслар, феълларни ўзлаштиришга, нутқда тугалланган ва тугалланмаган кўринишдаги феълларни амалда қўллашга ёрдам бериши зарур. Болаларни амалга оширилаётган ва амалга ошириб бўлинган ҳаракатларни фарқлашга ўргатиш учун уларга таниш вазият билан боғлиқ ҳолда аниқ хусусият бахш этиш лозим.

Гап тузишда «бугун», «ҳозир», «энди» равишларини ҳозирги замон феъли билан, «кеча», «анчадан буён», «яқинда» равишларини ўтган замон феъли билан боғлаш муҳимдир.

Махсус машқларда боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гаплардан иборат бўлган қўшма гаплар тузишга доир ишлар сезиларли аҳамият касб этиши даркор. Бунинг учун савол-жавоб шаклидан фойдаланган маъқул. Дастлаб бола қўшма гапнинг фақат иккинчи қисмини (аслида қўйилган саволга жавоб ҳам шу) айтади, кейинчалик эса ундан қўшма гапни бутунича айтишини талаб қилиш зарур. Кўпинча болалар айнан эргаш гапларни қўллашда хатога йўл қўяди.

Қўшма гапларни тузишга доир машғулотлар турлича ўтказилиши мумкин: суратлар билан: сюжети бир-бирига яқин бўлган икки сурат танлаб олинади: унинг бирида ўрин-кўрпасини ёзаётган қизча, иккинчисида эса - ухлаётган қизча тасвирланган. Тарбиячи раҳбарлигида бола гап тузади: «Гули эндигина жой солаяпти, Лола бўлса ухлаб қолди».

Гап тузиш «Нима олдин, нима кейин?», «Ҳаммаси тескари», «Хатосини топ» каби ўйинлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Ушбу ўйинларни ўтказишда болалар «ва» бириктирувчи боғловчиси ва «ёки» ажратувчи боғловчиси ёрдамида гап тузадилар.

Нима учун? Нега? саволларига жавоб берувчи гапларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бундай гапларни тузиш учун ўйинчоқлардан, суратлар туркумидан фойдаланиш, сюжетли-ролли ўйинларни ташкил қилиш мумкин. Бу борада «Телефон» ўйини катта имкониятлар яратади - болалар ўзларининг

«телефон» суҳбатларини ҳикоя қилишда қўшма гап тузишлари шарт: «Барно унга қўғирчоқни келтиришимни илтимос қилди»,

Қўшма гапларни тузишга доир ишлар сайрда, табиат билан танишувда, расм чизиш, мусиқа машғулотларида давом эттирилиши лозим. Орттирилган нутқий кўникмалар саҳналаштириш, дидактик ва ҳаракатли ўйинларни ўтказишда мустақкамланади.

Ҳаётнинг еттинчи йилини бошдан кечираётган болаларда грамматик кўникмаларни шакллантириш. Етти ёшга келиб, бола одатда, нутқнинг барча грамматик шакллари, яъни: отларни турлаш, энг кенг қўлланиладиган феълларни туслашни эгаллаши лозим. Ҳаракат белгисини (кенглик, вақт, ҳаракат образи) тавсифлаш учун улар равишлардан фойдаланадилар, бунинг учун болалар уларни сўз бирикмаси ва гап қаторида қўллайдилар: тез юрди, секин гапирди, чапга бурилди ва бошқ.

Етти ёшли болалар нутқида олд кўмакчилар кўпинча нафақат ўз маъносида, балки ноаниқ тарзда ҳам қўлланилади. Шуниси диққатга сазоворки, олд кўмакчилар дастлаб кенглик маъноси кўрсаткичи сифатида тўрт-беш ёшли болалар нутқида пайдо бўлади (уйдан, девордан узоқлашди); сўнгра беш-олти ёшли болалар ушбу олд кўмакчини объектив маъно кўрсаткичи сифатида ҳам қўллайдилар (онамнинг совгаси, дадамнинг хати) ва фақат, кейинроқ, етти-саккиз ёшларга келиб, бола сабаб маъносини ифодалаш учун «дан» олд кўмакчисидан фойдаланиши мумкин (кўрққанидан қичқириб юборди, оғриқнинг зўридан йиғлаб юборди).

Етти ёшга келиб, одатда, нутқнинг синтактик қатори шаклланади: бола оддий гапларни, бир хил аъзоли гапларни тўғри тузади, бунда у бириктирувчи, зидловчи, ажратувчи боғловчиларни қўллайди; у ўз нутқида қўшма гаплардан, кўпинча эса турли хил синтактик муносабатларни ифодаловчи эргашган қўшма гаплардан фойдаланади: қўшимча гаплар – «Камол нима кўрганлигимизни сўради»; мақсадли гаплар – «Биз озиқ-овқат харид қилиш учун дўконга кетаяпмиз»; шартли гаплар – «Агар ёмғир ёғмаса, биз сайр қилгани чиқамиз» ва бошқ.

Ўз таассуротлари ҳақида ҳикоя қилар экан, олти ёшли бола раvon монологик нутқ шаклидан фойдаланиши лозим.

Мактабгача таълим муассасасининг тайёрлов гуруҳида грамматик расмийлаштирилган нутқни ривожлантириш борасидаги ишлар асосий ўринни эгаллаши лозим. Худди олдинги йиллардаги каби, у махсус машғулотларда ва бошқа фаолият турлари билан боғлиқликда амалга оширилади.

Айнан бир фикрни турли воситалар ёрдамида расмийлаштириш мактабга тайёрлаш гуруҳидаги болаларда грамматик нутқ кўникмаларини шакллантиришга доир ишларнинг асосий тури бўлиши мумкин. Масалан, болалар ўйин-кулги қилаётган сюжетли суратни таҳлил қилишда қатор гапларни тузиш мумкин: «Болалар қувончдан сакраб юборишди», «Хурсанд бўлиб, болалар осмонга сакрадилар»; «Болалар сакраб юборишди, чунки улар хурсанд эдилар». Айнан бир мавзуда турлича гаплар тузишга доир бундай ишлар мактабгача ёшдаги болаларга битта фикрни турлича ифодалаш имконини беради. Машғулотларда тарбиячи атайлаб болаларга бир-бирининг ўрнини босиши мумкин бўлган гаплар тузишни ўргатади.

Айнан бир мавзуга оид гаплар вариантларини яратиш учун дидактик ўйинлар, сюжетли расмлар, бадиий матнлардан фойдаланиш мумкин. Айнан битта фикрни ифодалаш учун турлича гаплар тузишга оид ишлар етти ёшли болаларда грамматик тўғри нутқ кўникмаларини шакллантиришда асосий ўринни эгаллаши лозим.

Бу ёшдаги болаларга нутқда сифатдошларни қўллашни ўргатиш улар нутқини ривожлантиришга доир ишларнинг иккинчи йўналиши бўлиши мумкин.

Болалар нутқига сифатдош шаклларни киритиш учун болалар, катгалар, ҳайвонлар, қўшларнинг турли ҳаракатларини тасвирловчи суратлардан фойдаланиш мумкин (ўқиётган бола, рақс тушаётган қиз, югураётган қуён ва ҳ.к.).

Болалар сурат асосида гап тузадилар: «Бола ўқияпти». Тарбиячи ўқиётган бола сўз бирикмасини тузишга ёрдам беради. Тарбиячи сўз бирикмасидаги сифатдошни айтади, сўнгра болалардан сўрайди: «Қайси бола?» - «Ўқиётган бола».

Машғулот учун энг кўп қўлланиладиган феълларни олиш ва улардан ҳозирги замондаги ҳақиқий сифатдошларни ҳосил қилиш даркор. Болаларга ҳеч қандай атамалар маълум қилинмаслиги керак, бунда уларнинг айрим сифатдошларни эсда саклаб қолишлари ва зарур бўлганда уларни ўз нутқига қўша олишлари жуда муҳимдир.

Болаларнинг сифатдошларни қўллашларига оид ишлар табиатни кузатиш чоғида, расм чизиш машғулотларида, бадиий адабиётни ўқиш жараёнида ўтказилиши мумкин. Бунда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

• Предметни, унинг белгиларини кўрсатиш ва номини айтишни уларнинг моҳиятини очиб берадиган изоҳлар билан биргаликда амалга ошириш лозим. Масалан, тушаётган барг сўз бирикмасида - бу тушаётган баргдир. Болаларга таништириладиган сифатдошларни яхшиси, олдин алоҳида-алоҳида, кейин жўр бўлиб айтган маъкул.

• муайян сўзнинг ҳосил бўлишини тушунтириб бериш: «чизаётган» сўзи чизмоқ сўзидан, «рақсга тушаётган» сўзи рақсга тушмоқ сўзидан.

• Сифатдошга саволлар қўйиш: «Дала қандай, сарғаяптими?» - «Сарғаяпти».

• От ва сифатдошдан иборат бўлган сўз бирикмаси асосида гап тузиш: сарғаяётган барглр - «Олманинг сарғаяётган барглари кўриниб турибди»; фириллаётган самолёт - «фириллаётган самолёт шаҳар устидан учиб ўтди» ва ҳ.к.

Агарда ўқиладиган асар матнида сифатдош учраса, болаларнинг уни ҳикоя қилиб беришида мазкур сифатдошни унга тааллуқли бўлган отлар билан биргаликда қўллашларига, тарбиячи савол берганида эса ушбу сифатдош ҳосил бўлган феъл номини айта олишларига эътибор бериш жуда муҳимдир.

Мактабгача катта ёшдаги болаларга мустақил ҳикоя-тавсифлар (уйинлар, нарсалар бўйича) ёки сюжетли суратлар туркуми асосида ҳикоялар тузишни ўргатиш мақсадида нутқни ривожлантиришга доир махсус ишларни ўтказишда тарбиячи болаларнинг ўзларига маълум бўлган барча грамматик шаклларни қўллашларига эришиши лозим: отларнинг келишик шакли ва сифатлар, сифатлар тўлиқ ва қисқа шаклда, сифатларни таққослаш даражалари (юқори, баланд, энг баланд); феълларнинг тусланадиган шакллари; энг кенг тарқалган равишлар (ўннга, чапга, олдинга, орқага, бу ерда, анави ерда, юқорида, пастда, яхши, тез), ҳозирги замон ҳақиқий сифатдошлари; олд кўмакчилар ва боғловчилар.

Болалар нутқининг синтактик қаторини ривожлантирар экан, тарбиячи болаларнинг оддий гапларни, бир хил аъзоли, гапларни тузиш, қўшма гапларни тўғри тузишларига эътиборни қаратиши лозим. Фақат юқорида кўрсатиб ўтилган барча грамматик шаклларни ўзлаштирган тақдирдагина бола мактабда ўқишга яхши тайёрланган бўлади.

ХУЛОСАЛАР:

- Грамматика - фикр билдириш ва бошқалар билдирган фикрларни тушуниш учун инсонга зарур бўлган билимлар умумийлигидир.

- Бола тилга суст эмас, балки фаол, амалий ёндошади, ўзи англамаган ҳолда доимо тил ҳодисаларини таҳлил қилади.

- Бутун тил ривожининг асосини боланинг предметли фаолияти ташкил қилади. Боланинг тил борлиғи элементлари билан ҳаракатлари худди предметли олам элементлари билан бўлгани кабидир.

- Сўз ҳосил қилишни (ва сўз ўзгартиришни) эгаллашда бола морфеманинг товуш қиёфасига йўналади.

- Болаларнинг сўз ижодкорлиги - қоидалар, умумлаштирмалар, образли муносабатлар ҳаракатларини шакллантириш жараёнининг яққол кўринишидир.

- Грамматик элементларни эгаллаш жараёни кўргазмали тасаввурни шакллантириш асосида рўй беради ва у бир нечта босқичларга эга.

- Бугунги кун лингвистикасининг асосий вазифаларидан бири - сон-саноқсиз гапларни тузиш ҳамда уларни тушуниш қобилиятини ривожлантириш табиати ва механизмини тушунишдан иборатдир.

- Бола катталар тилининг категориялар тизимига амал қилмайди, аксинча у ўзининг «индивидуал» тил тизимининг ичидаги вазифавий хусусиятларига асосланган ўз сўзлари категориясини яратади.

- Тилни ривожлантиришнинг моҳияти (луғат тўплаш билан параллел равишда) шундан иборатки, токи ўрганаётган бола кўп сонли янги фикрлар талқинини яратиш учун қоидалар тизимини эгаллаб олсин.

- Она тилининг грамматик аҳамиятлари маъносини тушуниш - ўсиб бораётган инсоннинг ақли шаклланаётгани ва ривожланаётганидан далолат беради.

- Мактабгача ёшдаги болалар нутқидаги грамматик хатоликлар грамматик аҳамиятни ўзлаштириш жараёни нормал ҳолатда давом этаётганлигидан, боланинг ўз она тилида грамматик аҳамият мавжудлиги ҳақидаги ғояни ўзлаштириб олганидан ва мазкур аҳамиятни у атрофдаги катталарнинг педагогик қобилиятдан келиб чиққан ҳолда эгаллаб олаётганидан далолат беради.

- Нутқни ривожлантиришга доир машқлар - яъни, нутқий грамматик моделларни мустаҳкамлашга доир машқлар бошқа ишлар (китоб ўқиш, расм чизиш, ўйин ўйнаш ва бошқ.) билан биргаликда бажарилиши лозим.

- Мактабгача катта ёшдаги болаларга сюжетли суратлар асосида мустақил равишда ҳикоялар тузишни ўргатиш мақсадида нутқни ривожлантиришга доир махсус ишларни ўтказишда тарбиячи болаларнинг ўзларига маълум бўлган барча грамматик шаклларни қўллашларига эришиши лозим.

- Фақат барча грамматик шаклларни ўзлаштирган тақдирдагина бола мактабда ўқишга яхши тайёрланган бўлади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Грамматика деганда нимани тушуниш лозим?
- Имитация назарияси нимани англатади?
- Имитация назариясига қарши қандай илмий далиллар мавжуд?

- Бутун тил ривожланишининг асосини нима ташкил қилади? Нима учун шундай деб ўйлайсиз?

- Боланинг грамматик элементларни ўзлаштириши қайси фаолият негизида рўй беради?

- Бола морфемани ўзлаштиришда қайси босқичлардан ўтади?

- Боладаги мавжуд қоидаларнинг шакланганлиги ва барқарорлигини қандай қилиб текшириш мумкин?

- Болалар сўз ижодкорлиги нимани билдиради?

- Сўз ижодкорлигининг психофизиологик негизини нима ташкил қилади?

- Боланинг она тили синтаксисини эгаллаш жараёни қандай амалга ошади?

- Болалар нутқда қандай фикр билдириш турлари ажратилган?

- Боланинг тил тизимини эгаллаш, тил қобилиятларига эга бўлиш жараёнининг асосини нима ташкил қилади?

- Мактабгача таълим муассасасида педагог олдида грамматика соҳасида қандай вазифалар турибди? Уларнинг ҳар бирини тавсифлаб беринг.

- Мактабгача ёшдаги боланинг грамматик хатоликлари нимадан далолат беради?

- Болалар нутқидаги грамматик хатоликларнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?

- Болаларнинг суффикслар, префикслар, сўз қўшимчаларининг грамматик аҳамиятини қай даражада тушунишларидан далolat берувчи грамматик хатоликларига мисоллар келтиринг.

- Тарбиячи болалар нутқидаги грамматик хатоликларни қандай қилиб тузатиши мумкин?

- Уч-тўрт ёшли болалар нутқининг асосий грамматик белгиларини айтиб беринг.

- Уч-тўрт ёшли болалар нутқининг грамматик қатори устидаги ишларни нималардан бошлаш зарур?

- Беш-олти ёшли болалар нутқини грамматика нуқтаи-назаридан тавсифланг.

- Беш-олти ёшли болалар ўз нутқида қайси асосий синтактик муносабатларни акс эттиришлари мумкин?

- Мактабгача таълим муассасасида қўшма гаплар устида иш олиб бориш методикаси қандай?

- Болаларнинг она тилининг грамматик тизимини ўзлаштириб олишлари нима учун уларнинг ақлий ривожланишида шунчалик муҳим аҳамият касб этади?

ХИ-МАВЗУ. НУТҚНИНГ ТОВУШ МАДАНИЯТИНИ ТАРБИЯЛАШ

Нутқнинг товуш маданияти тушунчаси
Нутқнинг товуш маданиятига доир ишлар бўлимлари

Ҳар бир ёш босқичида нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш

Нутқнинг товуш маданияти тушунчаси

Нутқ маданияти - бу тўғри сўзлай олиш, яъни нутқий мулоқот шартлари ва фикр билдиришдан кўзланган мақсадни ҳисобга олган ҳолда ҳамда барча тил воситаларидан (тил воситаларидан, шу жумладан интонация, лексик заҳира, грамматик шакллардан) фойдаланган ҳолда баён қилинаётган мазмунга мос ҳолда гапиришдан иборатдир.

Бола сўзлашни ўрганмокда. Лекин бунинг учун у аввал ушбу тилга хос бўлган барча фонемаларни айтишни; товушларни ва сўзда муайян позицияда турган товушлар бирикмасини анъанага мувофиқ ҳолда, яъни орфоэпия қоидалари бўйича талаффуз қилишни; интонацияни яратувчи просодемааларни моделлаштиришни ўзлаштириб олиши лозим.

Болаларга она тилида нутқни ўргатиш тажрибасидан маълумки, алоҳида товушлар артикуляциясини ўзлаштириш бола учун энг қийин вазифа ҳисобланади. О.И.Соловьева нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ишларнинг асосий йўналишларини белгилар экан, «педагог олдида болаларга сўзлардаги товушларни соф, тоза талаффуз қилиш, сўзларни рус тилининг орфоэпия қоидаларига мувофиқ ҳолда тўғри талаффуз қилиш, аниқ талаффуз этишни (яхши дикция) ўргатиш, уларда ифодали нутқни тарбиялаш вазифалари турганлигини» таъкидлайди¹.

Баъзан тарбиячининг болаларда тўғри нутқни шакллантириш борасидаги фаолияти товуш талаффузи камчиликларини бартараф этувчи логопед меҳнати билан таққосланади. Бироқ нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш фақатгина товушларни тўғри талаффуз этишни шакллантиришдан иборат эмас. Товушларни тўғри талаффуз

¹ Соловьева О.И. Методика развития речи и обучения родному языку в детском саду. 3-нашр. М., 1966, 50-51-бетлар.

этишни шакллантириш нутқдаги товуш маданиятини тарбиялашга оид ишларнинг бир қисмидир. Тарбиячи болаларга тўғри нутқий нафас олиш, она тилидаги барча товушларни талаффуз қилиш, сўзларни аниқ айтиш, товушдан фойдаланишни ўргатади, болаларни шошмасдан ифодали қилиб сўзлашга одатлантиради.

Айни пайтда нутқдаги товушни шакллантириш жараёнида тарбиячи айрим логопедик усуллардан фойдаланиши, яъни худди логопед каби нутқ камчиликларининг олдини олишга қаратилган ишлар билан шуғулланиши мумкин.

Товуш артикуляциясини эгаллаш анча узоқ ва мураккаб жараён бўлиб, у кўпинча беш йил, баъзан эса етти йилгача чўзилади: бу борадаги ишлар муваффақиятли олиб борилган тақдирда бола беш ёшдан бошлаб соф сўзлай бошлайди. «Мактабгача таълим муассасасида тарбиялаш дастури» бола ҳаётининг еттинчи йилига келиб - яъни, болаларга ўқиш ва ёзиш ўргатиш бошланадиган даврга келиб унинг барча товушлар артикуляциясини тўлиқ ўзлаштиришини таъминлаш вазифасини қўяди.

Болаларга тўғри талаффузни ўзлаштириш вазифаси агарда улар орфоэпик талаффузли шахслар ичида ўсаётган бўлса жуда осон ҳал этилиши (бу ҳолда уларда биринчи кундан бошлаб артикуляция базаси тўғри шаклланади) ва айни пайтда у катталардан шевага хос ёки халқона талаффуздаги сўзларларни эшитса бу жараён жуда қийин кечиши (аниқроғи - ҳеч нарсани ўзлаштира олмаслиги) мумкин.

Тил ҳақидаги фанда турли тоифадаги гаплар интонацияси ва ўз-ўзидан, просодемалар, уларнинг артикуляция органларини модуллаштиришдаги иштироки масаласи жуда кам ўрганилган.

Тажрибалар шундан далолат бермоқдаки, болалар барча просодемаларни ҳеч бир қийинчиликсиз ўзлаштириб оладилар, айниқса уларга овоз оҳанги модуляциясини ўзлаштириш жуда осон кечади, кўпчилик болалар просодемаларни деярли машқсиз ўзлаштириб оладилар. Бироқ, ўргатувчилар (ота-оналар, тарбиячилар, ўқитувчилар) ўзлари она тили интонациясини аъло равишда эгаллаганлари боис буни пайқамайдилар. Агарда бола айрим просодемаларни «муस्ताқил равишда» ўзлаштира олмаса, катталар, одатда нутқдаги бу камчиликка тезда эътибор бермайдилар, бу борада болага

ёрдам бермайдилар ва у шу камчилик билан мактабга боради. У ерда эса интонациядаги нуқсонни бартираф этиш нутқ товушлари артикуляциясидаги нуқсонларни бартираф этишга қараганда янада қийин кечади.

Болалар интонациянинг айрим элементларини (просодемалар) гапнинг яхлит интонациясидан ажратиб олишни ўрганадилар ва буни алоҳида эмас, балки гапнинг ўзида бажарадилар. Болалар гапнинг ўзини (тугалланган фикрни) интонациясига қараб тушунишни ўрганадилар. Улар икки тугалланган интонацияни, яъни: баён ва сўроқ интонацияларини ўзлаштирадилар.

Тугалланган интонациялар билан бир вақтда болаларга мантиқий урғулар (гапни долзарб ўқиш) кўрсатилади ва улар ёйиқ гапнинг мазмуний кесимларида тугалланмаган интонацияни бажаришни машқ қиладилар. Маълумки бундай интонациялар олтита (А.Н.Гвоздев): санаш интонацияси («И к царевне наливное, молодое, золотое прямо яблоко летит»), қарама-қарши қўйиш интонацияси («В третий раз закинул он невод, - пришел невод с одной рыбкою, с непостою рыбкою - золотою»), чақирқ интонацияси («Чего тебе надобно, старче?», «Свет мой зеркальце, скажи, да всю правду Расскажи..»), огоҳлантириш интонацияси ёки икки нуқта интонацияси («Отвечает золотая рыбка: «Не печалься, ступай себе с богом!», «Удивился старик, испугался: рыбачил тридцат лет и три года и не слыхивал, чтоб рыба говорила»), кириш интонацияси («Вот пришел он к синему морю (помутилось синее море), стал он кликать золотую рыбку...»), алоҳида ажралиш интонацияси («Но царевна молодая, тихомолком расцветая, между тем росла, росла, поднялась - расцвела, черноброва, нраву кроткого такого»).

Юқорида баён қилинганлар тилнинг фонетик ва фонологик воситалари равон нутқда бир вақтнинг ўзида қўлланилади. Боланинг равон нутқи услуби, унинг ҳис-ҳаяжонлилиги унинг нутқ товушларини қандай талаффуз этишига (артикуляцияларни ғайрат билан ва аниқ айтиш ёки секин ва тушунарсиз айтиш) ва мавжуд просодемалардан қайси бирини танлашига (паст-жарангдор, тез-секин, овоз тембри билан ижобий ёки салбий ҳиссиётларни тасвирлаш) боғлиқдир.

Л.В.Шерба рус тилида иккита асосий талаффуз услубларининг мавжудлигига эътиборни қаратган.

Тўлиқлик (ёки китобий) услуби омма олдида нутқ сўзлашда - маърузалар ўқиш, йиғилишда сўзга чиқиш, радио ва телевиденида диктор бўлиб ишлашда, шунингдек ўқувчи, талабалар учун ва ўзини яхши англашларини хоҳлаган ҳамда тингловчиларга уни тушунишларини осонлаштиришга интилаётган ҳар бир шахс учун мажбурийдир. Тўлиқ услуби нутққа аниқ талаффуз, ўртача суръат хос бўлиб, овоз кучи хона ҳажми ва овоз тембрига мос бўлади. Нутқда кишининг ўз қадрини яхши билиши, яъни уни тинглаётганларга нисбатан ҳурмат ва эътибори яққол ифодаланади.

Нотўлиқ, (ёки сўзлашув) услуб маиший мулоқотда қўлланилади. Бунда сўзлардаги товушларни бирмунча паст ва суст айтиш, ва тез айтиш ёки, аксинча, ибораларни секин айтиш ва шивирлаш мумкин; сўзлашув нутқига оҳангий (ҳис-ҳаяжонли) ишлов бериш кўринишлари турлича бўлади: барча ҳис-туйғулар сўзлашув нутқининг жаранглашида тўлиқ акс этади.

Етарли даражада маданий нутққа эга бўлган ҳар бир инсон ҳар доим ҳам вазиятдан келиб чиққан ҳолда иккала нутқ услубларини махсус тайёргарликсиз қўллай олиши мумкин. Махсус тайёрланган нутқ нотиклик нутқи (публицистик чиқишларда) ёки бадиий ўқиш (актёрлик фаолиятида) деб аталади.

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш бир вақтнинг ўзида нутқнинг бошқа қисмларини ҳам, яъни луғат, боғловчи, грамматик жиҳатдан тўғри нутқни ривожлантирган ҳолда амалга оширилади.

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга оид ишлар бўлимлари

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш она тилидаги товушларни аниқ айтиш, уларни тўғри талаффуз қилиш, сўзлар ва ибораларни аниқ талаффуз қилиш, тўғри нутқий нафас олиш, шунингдек овоз кучидан етарли даражада фойдалана олиш қобилияти, нутқнинг нормал суръати ва ифодалиликнинг турли интонацион воситалари (нутқ мусиқаси, мантиқий сукут, урғулар, нутқ суръати, ритми ва тембри) ни шакллантиришни ўз ичига олади. Нутқнинг товуш маданияти яхши ривожланган нутқни тинглай олиш қобилияти асосида шаклланади ва ривожланади.

Болаларда тўғри ва яхши жаранглайдиган нутқни ривожлантирар экан, тарбиячи қуйидаги вазифаларни ҳал этиши зарур:

- болаларда тинглаш қобилиятини тарбиялаш, унинг компонентларини, яъни: тинглаш эътибори (бирон-бир товушни жаранглашига қараб қандай товуш эканлигини ва унинг йўналишини аниқлай олиш), фонематик тинглаш, мазкур нутқ суръати ва ритминини қабул қила олиш қобилиятларини аста-секин ривожлантириб бориш;

- артикуляция аппаратини ривожлантириш;

- нутқий нафас олиш устида ишлаш, яъни иборалар билан эркин сўзлай олиш учун қисқа нафас олиш ва давомли нафас чиқаришни ўргатиш;

- мулоқот шароитидан келиб чиққан ҳолда овоз баландлигини бошқариш қобилиятини тарбиялаш;

- она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантириш;

- ҳар бир товушни, шунингдек сўзлар ва ибораларни аниқ ва тушунарли талаффуз қилишга, умуман яхши талаффузга одатланиш;

- сўзларни ўзбек адабий тилининг орфоэпия қоидалари меъёрларига мос ҳолда талаффуз қилишни ривожлантириш;

- нормал нутқ суръатини шакллантириш, яъни сўзлар ва ибораларни нутқни тезлаштирмай ва секинлаштирмай секинлик билан ҳамда шу билан бирга тингловчига аниқ тушуниш имкониятини яратган ҳолда талаффуз қилишни ўргатиш;

- нутқнинг оҳангий ифодалилигини тарбиялаш, яъни фикрлар, ҳиссиётлар ва кайфиятни мантиқий пауза, урғу, оҳанг, суръат, ритм ва тембр ёрдамида аниқ ифодалаш қобилиятини шакллантириш.

Тарбиячи нутқдаги камчиликларни ўз вақтида аниқлаш ва уни мутахассисга юборишдан олдин бундай нуқсонлар ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиши лозим.

Энди ҳар бир вазифани батафсил кўриб чиқамиз.

• Нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш

Нутқни шакллантиришнинг дастлабки даврида нутқни тинглашга оид асосий компонентларни ривожлантириш бир текисда бормайди. Чунончи, нутқни ривожлантиришнинг биринчи босқичларида тинглаш эътиборига алоҳида аҳамият

берилади. Ваҳоланки, бунда асосий мантиқий вазифа юқори товуш тинглаш қобилияти зиммасига тушади. Болалар товуш баландлиги ўзгаришини нутқнинг ҳис-ҳаяжонли хусусиятига (жаҳд қилинса унга жавобан йиғлайдилар ҳамда хушмуомала ва майин муносабатга жавобан жилмаядилар) ва тембрига (онаси ва бошқа яқинларини овозларидан танийди) мувофиқ ҳолда қараб таниб олишни биладилар, шунингдек сўзнинг ритмик суратини, яъни унинг шева-бўғин таркибини (сўзнинг бўғинлар сони ва асосий урғунинг жойига боғлиқ бўлган товуш тузилиши хусусиятлари) нутқ суръати билан бирликда тўғри қабул қиладилар.

Келгусида нутқни ривожлантиришда фонематик тинглаш қобилиятини, яъни бир товушни бошқасидан аниқ ажрата олиш ва бунинг натижасида айрим сўзларни таниш ҳамда тушуниш қобилиятини шакллантириш муҳим ўрин тутди.

Яхши ривожланган нутқни тинглаш қобилияти она тилининг барча товушларини аниқ ва тўғри талаффуз қилишни таъминлайди, сўз айтишда унинг баландлигини тўғри бошқара олиш ва уни оҳиста суръатда, оҳанг жиҳатдан ифодали қилиб сўзлаш имконини беради.

Нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш артикуляция аппаратини ривожлантириш билан узвий боғлиқдир.

Нутқни тинглаш қобилиятини тарбиялаш болаларда нутқ жарангдорлигининг турли хил кўринишларини, яъни товушларни тўғри талаффуз қилиш, сўзларни аниқ ва тушунарли айтиш, овозни пасайтириш ёки кучайтириш, нутқ баландлиги, тезлиги, оҳисталиги, уни жадаллаштириш ва секинлаштириш, тембрал ишлов бериш (илтимос, буйруқ ва бошқ.) кабиларни қабул қила олиш қобилиятини шакллантиришга қаратилгандир.

- Артикуляция аппаратини ривожлантириш

Нутқий товушлар оғиз бўшлиғида шаклланади, унинг шакли ва ҳажми ҳаракатчан аъзолар: лаблар, тил, пастки жағ, оғизнинг юмшоқ юқори қисми, қизилўнғач ҳолатига боғлиқ бўлади. Муайян товушни талаффуз қилиш учун зарур бўлган нутқ органларининг тўғри ҳолати ва ҳаракати артикуляция деб аталади.

Артикуляция аппарати тузилишидаги бузилишлар, масалан, қисқа тилости тугуни, нотўғри тишлашиш, оғиз юқори қисмининг ҳаддан ташқари баландлиги ёки пастлиги ва

бошқа айрим камчиликлар товушни нотўғри талаффуз қилишга одатланишга олиб келувчи дастлабки омиллар ҳисобланади. Бироқ, агарда боланинг артикуляция аппарати органилари ҳаракатчан бўлса, у яхши тинглаш қобилиятига эга бўлса, бу ҳолда кўпчилик ҳолатларда унинг ўзи товуш талаффузидаги камчиликларни бартараф этишга қодир.

Агарда боланинг артикуляция аппарати ҳаракатида нуқсонлар мавжуд бўлса (масалан, тил кам ҳаракатланса), бу ҳолда у товушларни нотўғри талаффуз қилиш, суст, ноаниқ ва тушунарсиз нутққа олиб келиши мумкин.

Шунинг учун тарбиячининг вазифалари қуйидагилардан иборат: тилнинг ҳаракатчанлигини ривожлантириш; лабларнинг етарли даражадаги ҳаракатчанлигини ривожлантириш; пастки жағни товушларни талаффуз қилиш учун муҳим бўлган муайян ҳолатда тутиб туришни ўрганиш.

- Нутқий нафас олишни ривожлантиришга доир ишлар.

Ўпкадан кекирдик, бўғиз, оғиз бўшлиғи ёки бурун орқали чиқаётган ҳаво оқими товуш ҳосил қилувчи манба ҳисобланади. Нутқий нафас олиш ўз-ўзидан рўй берадиган нонутқий нафас олишдан фарқли равишда ихтиёрий нафас олиш ҳисобланади. Нонутқий нафас олишда нафас олиш ва нафас чиқариш бурун орқали амалга оширилади, нафас олиш ўзининг давомийлиги бўйича нафас чиқаришга деярли тенг бўлади.

Нутқий нафас олиш оғиз орқали амалга оширилади, нафас олиш тез, нафас чиқариш эса секинроқ рўй беради. Нонутқий нафас олишда нафас олишдан кейин дарҳол нафас чиқарилади, сўнгра пауза сақланади. Нутқий нафас олишда эса нафас олинганидан кейин пауза сақланади, сўнгра аста-секинлик билан нафас чиқарилади.

Тўғри нутқий нафас олиш тўғри товуш ҳосил бўлишини таъминлайди, нутқнинг тегишли баландликда бўлишини таъминлаш, паузаларга аниқ рия қилиш, нутқнинг аста-секинлигини ва интонацион ифодалилигини сақлаш учун зарур шарт-шароитларни яратади.

Нутқий нафас олишдаги хатоликлар умумий заифлик, аденоидик ўсимталар, турли юрак-томир касалликлари оқибати бўлиши мумкин. Шунингдек, мактабгача ёшдаги болаларнинг ривожланишига салбий тасъир кўрсатувчи нафас чиқаришдан оқилона фойдалана олмаслик, нафас олаётиб сўзлаш, ўпкани етарли даражада ҳаво билан тўлдирмаслик каби нутқий нафас

олишдаги номутаносибликлар нотўғри тарбия, катталарнинг болалар нутқига старли даражада эътибор бермаганликлари оқибатида ҳам юз берган бўлиши мумкин.

Заиф нафас оладиган ва нафас чиқарадиган мактабгача ёшдаги болалар одатда, паст овозда сўзлайдилар, узун ибораларни талаффуз қилишда қийналадилар. Нафас чиқаришда ҳаводан нооқилона фойдаланилганида нутқнинг изчиллиги бузилади, чунки болалар иборанинг ўртасида нафас олишга мажбур бўладилар.

Кўпинча бундай болалар сўзларни охиригача айтмайдилар ва баъзан ибора сўнггида уларни шивирлаб айтадилар. Баъзида болалар узун иборани ниҳоясига етказиш учун нафас олиб сўзлашга мажбур бўладилар, бунинг натижасида нутқ ноаниқ бўлади, болалар худди тиқилиб қолгандек сўзлайдилар. Чунки, тезлаштирилган нафас чиқариш ибораларни мантиқий паузаларга риоя қилмасдан жадал суръатда сўзлашга мажбур қилади.

Шунинг учун тарбиячининг вазифалари қуйидагилардан иборат: махсус ўйинли машқлардан фойдаланган ҳолда эркин, бир текис ва узайтирилган нафас чиқаришни ўргатиш; педагог нутқига тақдид қилган ҳолда ундан тўғри, оқилона фойдаланишни (кичик ибораларни узоқ нафас чиқариш билан талаффуз қилиш) тарбиялаш.

- Овоз устидаги ишлар

Овоз аппарати воситасида баландлиги, кучи ва тембри турлича бўлган товушлар чиқарилади: уларнинг умумийлиги айнан инсон овозини аниқлайди.

Ҳар бир овоз хусусиятларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Овоз баландлиги - оҳангнинг кўтарилиши ва пасайиши, юқори овоздан паст овозга ўтиш ва аксинча.

Овоз кучи - товушларни муайян баландликда талаффуз этиш, шунингдек товушни бор овози билан талаффуз эта олиш қобилияти.

Овоз тембри - овозга сифат жиҳатдан ишлов бериш (жарангдор, маъносиз, титроқ, бўғиқ ва бошқ.)

Овоз овоз тугунчаларининг тебраниши натижасида вужудга келади. Унинг сифати нафас олиш, овоз ва артикуляция аппаратларининг биргаликдаги фаолиятига боғлиқ бўлади.

Юқори нафас йўллариининг турлича тебранишлари, сурункали шамоллаш, аденоид ўсимталар ва ҳоказолар

овоздаги бузилишларнинг юз беришига ёрдам беради. Кўпинча мактабгача ёшдаги болаларда овоз бузилиши ундан нотўғри фойдаланиш: доимий равишда бақриб сўзлаш, айниқса йилнинг совуқ даврида кўчаларда баланд овозда сўзлаш орқали овоз тугунчаларини зўриқтириш, бола овози диапозонига мос келмайдиган оҳангда сўзлаш (масалан, болалар анчага ёш болаларнинг чийиллоқ нутқиغا такдид қиладилар ёки «адаси номидан» паст овозда сўзлашга уринадилар) оқибатида юз беради. Овоздаги бузилишлар бурун-томоқ ёки юқори нафас йўллариغا оид касалликларни бошдан кечирган ҳамда касаллик пайтида ёки соғайганидан сўнг дарҳол овозни асраш режимга риоя қилмаган болаларда ҳам вужудга келиши мумкин.

Овоз имкониятларидан нотўғри фойдаланиш бола шахсининг ўзига хос хусусиятлари (жуда уятчан бола кўпинча паст овозда сўзлайди; тезда ғайратга келади) болалар баланд оҳанглarda сўзлайдилар); нотўғри тарбияга (агарда атрофдагиларнинг ўзлари баланд овозда сўзласалар болалар ҳам ноилож шунга ўрганадилар); агарда хонада доимий шовқин-сурон бўлса (радио, телевизор, мактабгача таълим муассасаси гуруҳидаги доимий шовқин-сурон ва ҳ.к.) болаларнинг баланд овозда сўзлашга мажбур бўлишларига боғлиқдир.

Тарбиячининг вазифалари қуйидагилардан иборат: ўйинларда, ўйинли машқларда овознинг асосий сифати - кучи ва баландлигини ривожлантириш; болаларни зўриқмасдан сўзлашга ўргатиш, уларни овоздан турли вазиятларга мос ҳолда фойдаланишга одатлантириш (паст-баланд).

- Она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантириш

Мактабгача ёш она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантириш учун энг қулай давр ҳисобланади. Бу ишлар мактабгача таълим муассасасида ниҳоясига етказилмоғи лозим.

Товушларни тўғри талаффуз қилишни фақатгина болаларда артикуляция аппарати органларининг ҳаракатчанлиги ва тез ўзгара олиши, нутқий нафас олиши етарли даражада ривожланган, улар ўз овозларини бошқаришни уддалай олган тақдирдагина шакллантириш мумкин. Тўғри талаффузни шакллантириш учун яхши ривожланган нутқни тинглай олиш қобилиятига эга бўлиш ҳам жуда муҳимдир, чунки у ўз-ўзини назорат қилиш имконини

беради, ўз-ўзини назорат қилиш эса доимо ўз устида ишлашга ундайди.

Товушни талаффуз қилишдаги камчиликлар нутқий аппаратдаги нуқсонлар (оғизнинг юқориги қаттиқ ва юмшоқ қисмларидаги нуқсонлар), тиш-жағ тизими тузилишдаги хатоликлар, тил ости тугунчаларининг қисқалиги, артикуляция органларининг етарли даражада ҳаракатчан эмаслиги, фонематик тинглай олиш қобилияти (бир товушни бошқасидан фарқлай олмаслик) етарли ривожланмаганлиги оқибатида юз бериши мумкин. Жисмоний тинглай олиш қобилиятининг сусайганлиги, ўз нутқига бепарволарча муносабатда бўлиш (ўзини ҳам, бошқаларни ҳам тинглай олмаслик), атрофдагиларнинг нотўғри нутқларини ўзлаштириб олиш ҳам талаффузда камчиликларга олиб келиши мумкин.

Болаларнинг товушни нотўғри талаффуз қилишлари товушларни ташлаб кетишда, бир товушни бошқаси билан алмаштиришда ва товушни бузиб талаффуз қилишда намоён бўлади. Айниқса, товушларни алмаштириб ёки бузиб талаффуз қилиш ҳолатлари аниқланган болалар билан ишлашни ўз вақтида бошлаш жуда муҳимдир, чунки товушлар ўрнини алмаштириш кейинчалик ёзма нутқда ҳам пайдо бўлиши мумкин (бир ҳарфни бошқаси билан алмаштириш), бузиб талаффуз этилаётган ҳамда ўз вақтида тузатилмаган товушлар кейинчалик уни бартараф этиш учун логопед ва боланинг биргаликда кўп вақт ҳамда меҳнат сарфлашларини талаб қилади.

Бундан ташқари, унутмаслик зарурки, товуш талаффузидаги камчиликлар кўпинча боланинг ўзи нутқда хатоликка йўл қўйиши эмас, балки фақат махсус даволаш ва таълим беришни талаб қилувчи нисбатан мураккаб нутқ бузилишларининг (алалия, дизартрия ва бошқ.) бир белгиси ҳисобланади.

Тарбиячи қуйидагиларни амалга ошириши лозим: болаларга ҳар қандай позицияда (сўз бошида, ўртасида ва охирида) ва сўз таркиби турлича бўлганида (ҳар қандай ундош бирикмалари ва бўғинлар сони исталганча бўлганида) барча товушларни тўғри талаффуз қилишни ўргатиш; нутқда камчилик бўлган болаларни ўз вақтида аниқлаш ва зарур ҳолларда уларни ўз вақтида махсус болалар муассасаларига юбориш.

• *Дикцияга оид ишлар*

Яхши дикция, яъни ҳар бир товушни, шунингдек сўзлар ва ибораларни алоҳида ва аниқ, тушунарли қилиб талаффуз этиш болада бир вақтнинг ўзида артикуляция аппаратини ривожлантириш ва такомиллаштириш билан биргаликда аста-секин шаклланади. Дикцияга оид ишлар она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантиришга доир ишлар билан узвий боғлиқдир.

Бола нутқининг барча томонлари жадал ривожланаётган 2 ёшдан 6 ёшгача бўлган даврда унинг сўзлар ва ибораларни аниқ ва тушунарли талаффуз этишига эътиборни қаратиш, болаларда сўзлардаги барча товушларни аниқ айтган, иборалардаги барча сўзларни тушунарли қилиб талаффуз қилган ҳолда оҳиста суръатда тақлид қилиш нутқини тарбиялаш зарур. Бироқ ҳар доим ҳам фақат тақлид қилиш орқали яхши дикцияга эришиб бўлмайди. Бунга нутқни тинглаш қобилиятининг етарли даражада ривожланмаганлиги, артикуляция аппарати органларининг етарлича ҳаракатчан эмаслиги, ўз овозини бошқара олмаслик ва бошқа камчиликлар тўсиқ бўлиши мумкин.

Кўпинча ноаниқ дикция сўзловчиларнинг нутқини диққат-эътибор билан тинглай олмайдиган ва ўз-ўзини назорат қилиш етарли даражада ривожланмаган, эътиборини бир нарсага жамлай олмайдиган ва салга жаҳли чиқадиган болаларда юз беради. Бундай болалар нутқи ноаниқ, аралаш бўлади, улар ҳар доим ҳам сўзлар, ибораларни охиригача айтмайдилар.

Аста-секин атрофдагилар ва ўз нутқини диққат билан тинглашни ўрганиши, нутқий нафас олиш, артикуляцияни ривожлантириши, овозни бошқаришни ўрганиши натижасида боланинг дикцияси ҳам яхшиланиб боради.

Тарбиячи мактабгача ёшдаги болаларга грамматик жиҳатдан тўғри нутқни, яхши дикцияни ўргатиши, уларни атрофдагилар нутқини диққат билан тинглаш ва ўз талаффузининг аниқлигини кузатиб боришга одатлантириши зарур.

• *Орфоэпияга доир ишлар*

Кишилар бир-бирларини тушунишлари учун улар оғзаки нутқининг товуш қисми бир хил бўлиши даркор. Шунинг учун тарбиячилар нафақат ўзлари оғзаки нутқ қоидаларига риоя

қилишлари лозим, балки улар болаларни ҳам шунга одатлантиришлари керак.

Биз бир неча бор болаларнинг ўз нутқида маҳаллий шевани, жайдари сўзларни қўллаётганини, урғуни нотўғри қўяётганликларини, сўзларни ҳарфига қараб айтаётганликларига дуч келамиз.

Тарбиячи болаларнинг адабий талаффуз қоидаларига риоя қилишлари устидан доимий назоратни амалга оширади. Бу ўринда тарбиячининг вазифаси қуйидагилардан иборат бўлмоғи лозим: она тилининг орфоэпик меъёрларини ўзлаштириб олиш йўли билан ўз нутқининг талаффуз маданиятини ошириш, машғулотларга тайёргарлик кўришда мунтазам равишда турли қўлланмалар, луғатлардан фойдаланиш.

• *Нутқ суръатига доир ишлар*

Нутқ суръати деганда, нутқнинг вақт бўйлаб давом этиш тезлиги тушунилади. Мактабгача ёшдаги болалар секин сўзлашдан кўра кўпроқ тез суръатда сўзлайдилар. Бу нутқнинг тушунарлилиги, аниқлигига салбий таъсир кўрсатади, товуш артикуляцияси ёмонлашади, баъзан алоҳида товушлар, бўғинлар ва ҳатто сўзлар тушиб қолади. Айниқса бу нуқсонлар узун сўзлар ёки ибораларни талаффуз қилишда кўп учрайди.

Тарбиячининг фаолияти болаларда сўзлар жуда аниқ жаранглайдиган оҳиста нутқ суръатини шакллантиришга йўналтирилиши зарур.

• *Интонацион ифодалиликка оид ишлар*

Интонация – бу нутқдаги барча ифода воситаларининг мураккаб мажмуи бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

муסיқийлик - иборани айтишда овознинг кучайиши ва пасайиши, бу нутққа турли буёқлар бахш этади ва бирхилликдан қочиш имконини беради. Муסיқийлик жаранглаётган нутқнинг ҳар бир сўзида иштирок этади. Баландлиги ва кучига қараб ўзгаргани ҳолда унлилар унга ишлов беришни ниҳоясига етказдилар;

суръат - нутқий кесимлар ўртасидаги паузаларни ҳисобга олган ҳолда нутқнинг айтилган фикр мазмунидан келиб чиққан ҳолда жадаллашиши ва секинлашуви;

ритм - урғули ва урғусиз бұғинларнинг бир текис ўрин алмашиши (яъни, уларнинг қуйидаги сифатлари: узоқлик ва қисқалик, овозни баландлатиш ва пасайтириш);

иборавий ва мантқиқий урғулар - айtilган фикр мазмунидан келиб чиққан ҳолда паузалар, овозни баландлатиш, сўзларни талаффуз қилишдаги зўриқиш ва узоқлиги билан ажратиш;

нутқ тембри - (товуш тембри ва овоз тембри билан аралаштириб юборилмаслик) товушнинг экспрессив-эмоционал буёқлари (қайғули, қувноқ, ҳазин тембр).

Ифодалиликнинг ушбу воситалари ёрдамида мулоқот жараёнида фикрлар ва ибораларни, шунингдек эмоционал-ирода муносабатларини аниқлаштириш амалга оширилади. Интонация туфайли фикр тугалланган тусга эга бўлади, айtilган фикр асосий маънони ўзгартирмаган ҳолда қўшимча маънога эга бўлиши мумкин. Шунингдек, айtilган фикр мазмуни ҳам ўзгариши мумкин.

Оҳанг жиҳатидан ифодали бўлмаган нутқ одатда, тинглаш қобилиятининг сустлиги, нутқни тинглаш қобилиятининг етарли даражада ривожланмаганлиги, нотўғри нутқий тарбиялаш, нутқдаги турли нуқсонлар (дизартрия, ринология ва бошқ.) оқибатида юз бериши мумкин.

Бола ўз нутқида турли ҳис-ҳаяжон ва кечинмаларини тингловчига етказиш учун ифода воситаларини тўғри қўллашни билиши лозим. Тарбиячи нутқи ҳис-ҳаяжонга тўлиқ бўлиши ҳамда интонацион ифодалилик намунаси бўлиб хизмат қилиши лозим.

Интонацион ифодалиликка доир ишлар асосан тақдид йўли билан амалга оширилади. Тарбиячи шеърларни ёд олишда, ҳикоя қилиб беришда ўзи ҳам нутқнинг ифода воситаларидан фойдаланади ва бола нутқининг ифодалилигига эътиборни қаратади. Болалар тарбиячининг тўғри, ифодали нутқини эшитгани сайин аста-секин мустақил нутқда зарур интонацияларни қўллай бошлайдилар.

Нутқнинг товуш маданиятига доир барча ишлар бўлимлари ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлади. Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ўйинлар ва машғулотлари

мунтазам ҳамда изчил равишда амалга ошириш учун унга «жонли» овоз устидаги ишлар асос қилиб олиниши лозим. Ҳар бир ёш босқичида материални аста-секин мураккаблаштириб унга нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир бўлимларни киритган ҳолда уни мураккаблаштириб бориш даркор.

Болалар нутқини ривожлантиришнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нутқнинг товуш маданиятини шакллантиришни урта асосий босқичга ажратиш мумкин.

Биринчи босқич - бу 1 ёшу 6 ойдан то 3 ёшгача бўлган давр. Ушбу босқичда (айниқса, унинг бошида) фаол луғат жадал ривожланади. Илгари шаклланиб улгурган артикуляция ҳаракатлари яхлит сўзларни талаффуз қилишда иштирок этгани ҳолда унга айрим ўзгартиришлар киритилади, яъни бунда аниқлаштириш юз беради, у янада барқарорлашади. Боланинг яхлит сўзни айтишга онгли равишда тақлид қилиш қобилияти ривожланади, шу туфайли тарбиячи бола нутқининг товуш жиҳатига сезиларли таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Турли товуш тақлидларидан фойдаланиш нутқнинг товуш маданиятига доир ишларнинг асосини ташкил қилади.

Ишнинг самарадорлиги ортади, чунки ушбу ёшдаги болалар билан машғулотлар кичик гуруҳларда олиб борилади.

Иккинчи босқич - 3 ёшдан 5 ёшгача бўлган давр. Бу ёшда сўзнинг фонетик ва морфологик таркибини шакллантириш жараёни боради. Энг қийин артикуляция ҳаракатларини такомиллаштириш давом эттирилади. Бу бола учун оралик, аффрикат ва сонор товушларини чиқариш имкониятини яратади. Ушбу босқичдаги ишлар болаларнинг сўзнинг товуш жиҳатига нисбатан сезиларли равишда ажралиб турадиган онгли муносабатига таянади ва у она тилининг барча товушларини изчил равишда машқ қилиш асосида қурилади.

Учинчи босқич - 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган давр. Бу босқич гўёки мактабгача таълим муассасасида мактабгача ёшдаги кичкинтойлар нутқининг товуш томонини шакллантиришдаги яқунловчи давр ҳисобланади. Давр бошида энг қийин артикуляция ҳаракатлари шаклланиб бўлади, бироқ бунда шу нарса муҳимки, артикуляция ёки акустик белгилари бўйича

яқин бўлган (с-ш, з-х, с-з ва бошқ.) товушлар бир-биридан аниқ фарқланиши (талаффузда ҳам, нутқни тинглаш орқали қабул қилишда ҳам) лозим. Бундай товушларни табақалаштириш, фарқлашни такомиллаштиришга оид махсус ишлар болаларда фонематик тинглаш қобилиятини янада ривожлантиришга, фонемаларни мазмун фарқловчи товушлар сифатида ўзлаштиришга ёрдам беради (сурат - суръат, дур-тур ва бошқ.).

Мазкур даврда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш асосий товушлар жуфтлигини табақалаштириш асосида қурилади ва бир вақтнинг ўзида дикция, суръат, интонацион ифодалилик ва ҳ.к. ларни ўз ичига олади.

Тарбиячи ҳар бир босқичда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ишларнинг асосий мазмунини назарда тутгани ҳолда айни пайтда болалар нутқини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам ҳисобга олиши лозим.

Ҳар бир ёш босқичида нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш

1-босқич - 1 йилу 6 ойдан бошлаб то 3 ёшгача бўлган давр

Бир ярим ёшдан 3 ёшгача бўлган болаларда нутқни тушуниш тез ривожланади, луғат бойлиги кескин ортади, сўз таркиби такомиллашади. Улар дастлаб товуш бирикмаларини, сўнгра эса оддий иборалар, кичик шеърларни осон такрорлайдилар. Агарда икки ёшда бола икки-учта сўздан иборат бўлган ибораларни қўллаётган бўлса, у уч ёшга кирганида уч-бешта ва ундан ортиқ сўзлар иштирокида мураккаб ибораларни тузади. Ушбу даврда нутқ нафақат катталар билан, балки тенгдошлар билан ҳам мулоқот воситаси сифатида шаклланади. Бу даврда болаларда нутқнинг товуш томони, яъни: овоз ва артикуляция аппарати, товуш талаффузи, тинглаш қобилияти жадал ривожланади. Яхши, аниқ ва интонацион жиҳатдан тўғри бўлган ифодали нутққа эришиш учун илк ёшлардан бошлаб болалар билан нутқнинг товуш маданиятини ривожлантиришга доир ишларни амалга ошириш зарур.

Нутқнинг товуш маданиятини шакллантириш болаларнинг катталар билан мунтазам равишда мулоқотда бўлиши орқали амалга оширилиши лозим. Ушбу даврдаги асосий вазифа-тинглаш қобилиятини доимий ривожлантириш, артикуляция аппарати аъзоларини мустақкамлаш ва ривожлантиришдан иборатдир.

Ушбу мақсадларга эришиш учун муайян товушлар гуруҳи танлаб олинади ва болалар товушга тақлид қилиш асосида уларни машқ қиладилар. Асосан бу энг оддий товушлар гуруҳларидир: унлилар - а, и, о; лаб-лаб - п, б, м; орқа тиллилар - к, г, х; лаб-тишлилар - в, ф; олд тиллилар - т, д, н. Икки йилдан кейин аста-секин артикуляция жиҳатидан нисбатан мураккаб бўлган олд тилли товушлар ҳам берилади - ҳуштаксимонлар - с, з; шувилловчилар - ш, ж, ч; сонорлилар - л, р, ammo бу 3 ёшдан бошлаб болаларнинг тўғри талаффуз қилишларига эришиш зарур, дегани эмас. Болалар ушбу товушларни мунтазам машқ қилиш натижасида аста-секин, 5-6 ёшларга тўғри талаффуз қила бошлайдилар.

Товушга тақлид қилишни турли иш шакллариغا қўшиш болаларнинг нафақат турли кўринишдаги товушларни тўғри талаффуз қилишларини аниқлаш ва мустақкамлашга ёрдам беради, балки яхши дикцияга эришишда, яъни уларнинг товушлар ҳамда сўзларни аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз этишларига эришишда ҳам қўмаклашади. Айнан бир хил товуш тақлидларини бир неча марта қўшиб талаффуз қилиш нутқий нафаснинг ривожланишига ёрдам беради, уларни турли баландликда талаффуз қилиш боланинг овоз аппаратини ривожлантиради.

Товуш тақлидлари бола томонидан кўп марта амалга оширилгани боис у бола учун намунага айланиб қолади ҳамда акустик ва артикуляция кўникмаларини орттириш учун яхши материал бўлиб хизмат қилади.

Дастлаб икки ёшгача шундай товуш тақлидларини бериш керакки, токи улар боланинг тинглаш-нутқ кўникмаларини ривожлантиришга мос келсин, масалан: на-на, ба, у, му, ав, га-га, ту-ту, ва ҳ.к. Боланинг фонетик имкониятларига ва унинг оддий сўзлари, товушга тақлид қилиш шакллариغا мослашиш товуш талаффузини аниқлаш имконини беради. Бу нутқий ҳаракат таҳлилчисига нормал ривожланиш ва «пишиб етилиш» имкониятини, болага эса - айрим товушларга қулоқ тутиш

имконини беради, бу эса ўз навбатида тинглаш қобилиятининг ривожланишига ёрдам беради.

2-3 ёшли болалар билан ишлашда товушга тақлид қилиш мураккаблашади, хусусиятларига кўра турлича бўлган товушларни ўз ичига олади, масалан: диш-диш, га-га-га, ку-ку-ку ва ҳ.к. Бу товушга тақлид қилишда ҳам, мустақил нутқда ҳам товушларни аниқ, тушунарли қилиб талаффуз қилишга ёрдам беради, шунингдек нутқий тинглаш қобилиятини ривожлантиради. Бундан ташқари, товушга тақлид қилишга мактабгача ёшдаги болалар ноаниқ талаффуз қиладиган ёки умуман айта олмайдиган товушларни аста-секин қўшиб бориш товуш талаффузини яхшилашга ёрдам беради. Болаларда мавжуд товушлар аниқлаштирилади, янгилари пайдо бўлади.

Шундай қилиб, машғулотларда ва ундан ташқарида турли товуш тақлидларини мунтазам равишда қўллаган ҳолда тарбиячи бир вақтнинг ўзида нутқнинг товуш маданиятини ҳам шакллантиради. Талаффуз учун осонлаштирилган нутқий материалда бола нутқнинг товуш маданиятига оид қатор бўлимларни машқ қилади ҳамда шу билан нутқни тинглаш ва нутқий ҳаракат анализаторларини нисбатан мураккаб акустик-артикуляция ишига тайёрлайди.

Ишларнинг ушбу босқичида болаларнинг ёшига қараб уларга ўзида турли товуш тақлидларини жамлаган ўйинлар, қўшиқлар, шеърлар, саноқ шеърлар ва ҳикоялар берилади.

Тарбиячи товушга тақлид қилишни ўйин-машқлар, нутқни ривожлантириш ва атроф-муҳит билан таништиришга оид машғулотлар, дидактик ўйинли машғулотлар, мусиқий машғулотлар таркибига киритади.

2-босқич - уч ёшдан беш ёшгача бўлган давр

3 ёшдан 5 ёшгача бўлган даврда болаларнинг нутқи ривожланишни давом этади. Ушбу ёшда луғат йиғилади, аниқлаштирилади ва такомиллаштирилади. Болалар сўзларни мазмунига қараб аниқроқ айта бошлайдилар. Улар грамматик шакллардан тўғри фойдалана бошлайдилар, кичик эртаклар, ҳикояларни мантиқий изчиликда ҳикоя қилиш ва суратлар мазмунини айтиб беришга қодир бўладилар. Нутқнинг товуш жиҳати ҳам жадал ривожланади. Болалар она тилининг кўпгина товушларини ўзлаштириб оладилар ва тўғри талаффуз қиладилар, сўзлар ва ибораларни соф ва аниқроқ айта бошлайдилар, ўз нутқининг суръатига эътибор бера бошлайдилар.

Мазкур босқичда нутқнинг товуш маданиятини шакллантиришдаги асосий вазифа болаларда фонематик тинглаш қобилиятини ривожлантириш ҳамда сўзлар ва ибораларни аниқ ва тушунарли қилиб талаффуз қилган ҳолда она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни ривожлантиришдан иборат бўлади.

Бу ёшда асосий вазифани ҳал этиш билан бир қаторда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашнинг бошқа бўлимларига оид ишларни ҳам амалга ошириш, яъни: овоз баландлигини вазиятга қараб мослаштириш, сўзларни улардаги урғуларни аниқ қўйган ҳолда шошмасдан, тўғри ва аниқ қилиб айтиш қобилиятини тарбиялашга доир ишларни ҳам амалга ошириш зарур.

Илк ёшдаги болалар билан ишлашда товушга тақлид қилиш кенг қўлланилади. 3-4 ёшли болалар учун нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш товуш талаффузига оид ишларни олиб бориш жараёнида амалга оширилади. Уни шакллантириш мактабгача таълим муассасасида ниҳоясига етказилиши лозим, нутқнинг товуш маданиятига оид қолган бўлимларни такомиллаштириш эса мактабда давом эттирилади. Айни пайтда товуш талаффузи бўйича ишларни нутқни тинглаш қобилиятини, нутқий нафас олишни, овозни, артикуляция аппарати, дикция ва интонацияни ривожлантириш билан қўшиб олиб бориш осондир.

Тўғри товуш талаффузини тарбиялаш она тилининг барча товушларини изчил машқ қилиш жараёнида амалга оширилади. Бунда нафақат у ёки бу товушни тўғри талаффуз қилиш кўникмаларини шакллантириш, балки боланинг тинглаш ва талаффуз қилиш имкониятларини шакллантириш, яъни тинглаш ва артикуляция назорати ўртасидаги боғлиқликни ҳам шакллантириш зарур, зеро уларсиз товушларни тўғри талаффуз қилиш мумкин эмас.

Агарда 3 ёшли болалар - с, з, ш, ч, р, л каби товушларини етарли даражада яхши талаффуз эта олмасалар, дарҳол уларни машқ қилишга киришиш керак эмас, чунки бу болаларнинг уларни нотўғри талаффуз қилишга одатланиб қолишларига олиб келиши мумкин. Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга оид ишларининг барча бўлимлари бўйича ишларни олиб бориш зарур. Нутқни тинглаш қобилияти ва талаффуз имкониятларини такомиллаштириш бу товушларнинг бола нутқида пайдо

бўлиши ҳамда уларнинг тўғри талаффуз этилишига ёрдам беради.

Масалан, 3 ёшли болалар билан талаффуз учун нисбатан осон бўлган - «ф», «в» товушларини машқ қилишда тарбиячи янги товушлар гуруҳи - яъни артикуляция аппарати органларининг «и» товушига яқин бўлган муайян жойлашуви хос бўлган, шунингдек «ф», «в» товушларини машқ қилишда ҳосил бўладиган мақсадли ҳаво тўлқини мавжуд бўладиган шувилловчи - «с», «з», товушларининг пайдо бўлиши учун шарт-шароитларни яратади. Бир товушлар гуруҳи учун ишлаб чиқилган кўникмаларнинг бошқасига ўтиш имконияти шу тарика яратилади.

Товушларни кетма-кет машқ қилиш нутқнинг товуш маданиятини шакллантириш ва уни янада такомиллаштириш борасидаги ишларни мунтазам равишда ўтказиб бориш имкониятини яратади.

Она тилининг барча товушларини машқ қилиш бир-бирини кетма-кет алмаштирувчи тўрт иш турини кўзда тутати: артикуляция аппарати органларини тайёрлаш, ажратилган товушни талаффуз қилишни аниқлаштириш (бўғинларда) ва ушбу товушни бошқа товушлардан ажрата олиш, сўзларда товушни тўғри талаффуз қилишни мустаҳкамлаш, иборали нутқда товушни тўғри талаффуз қилишни мустаҳкамлаш.

Сўнги учта иш турига нутқий тинглаш қобилиятини ривожлантириш ҳам киради. Бу иш турлари машғулотларда машғулотлардан ташқари вақтларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ушбу барча ишлар турларини битта машғулотда амалга ошириш тавсия этилмайди, чунки товушларни тўғри талаффуз қилишни ўзлаштириш жараёни - бу муайян кўникмага эга бўлишдан иборат, уни яратиш эса изчиллик ва доимийликни талаб этади. Юқорида санаб ўтилган ишлар турларини 3-6 кун оралиғида бажариш болаларга артикуляция аппарати органларининг муайян жойлашуви ва ҳаракатини ўзлаштириш ҳамда мустаҳкамлаш имконини беради, товушни тўғри талаффуз қилишни шакллантириш ҳамда уни яхши тинглай олишга ёрдам беради.

Товуш талаффузига оид ишлар нутқ товуш маданиятининг бошқа бўлимларига доир ишлар (нутқни тинглаш қобилияти, артикуляция, нутқий нафас олиш, овозлар, дикция, нутқ суръати, унинг интонацион

ифодалилигини ривожлантириш) билан биргаликда олиб борилади. Энди ҳар бир иш турини батафсил кўриб чиқамиз.

1-иш тури - артикуляция аппарати органлари ҳаракатини аниқлаштириш. Тарбиячи ҳаракатларни ривожлантириш ёки аниқлаштириш, товушнинг тўғри артикуляциясига ёрдам берадиган муайян ҳолатларни ишлаб чиқиш учун ўйин машқларини ўтказди. Бунда нутқ товуш маданиятининг навбатдаги бўлимларига оид ишлар ажратилади: аниқ ва тўғри артикуляцияни, оғиздан узоқ муддат давомида бир текис нафас чиқаришни ўргатиш, товуш баландлигини ривожлантириш.

2-иш тури - ажратиб қўйилган товушни талаффуз қилишни аниқлаштириш ва нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш. Тарбиячи ажратиб қўйилган товушни талаффуз қилишни аниқлаштириш ёки уни тақлид асосида аташ учун ўйинларни ёки ўйинли машқларни олиб боради. Болаларнинг диққат-эътибори ушбу товушни талаффуз этишда артикуляция аппарати органларининг ҳолатига ва унинг жаранглашига қаратилади. Ушбу товушни товушлар гуруҳи ичидан ажратиб олиш учун ўйинлардан фойдаланилади.

Бу иш тури нутқни тинглаш, овоз баландлигини таққослай олиш қобилиятларини тарбиялаш, артикуляция аппаратини, нутқий нафас олишни ривожлантиришга ёрдам беради.

3-иш тури - сўзларда товушни тўғри талаффуз қилишни тарбиялаш ва фонематик тинглаш қобилиятини ривожлантириш.

Тарбиячи сўзларда товушларни аниқ ва тўғри қўллашга ёрдам берувчи турли материалларни (асосан, дидактик ўйинлар) беради. Дастлаб машқ қилинаётган товуш урғули бўғинда турган сўзларда берилади. Болалар уни янада аниқроқ, чўзиб талаффуз қилишни ўрганадилар, яъни товушни овоз ёрдамида ажратиш кўникмасини машқ қиладилар, кейинчалик эса уларни нафақат ажрата олиш, балки унинг бўғиндаги жойини аниқлашни ўрганадилар. Бир вақтнинг ўзида фонематик тинглаш, сўзларни орфоэпия меъёрларига мувофиқ ҳолда талаффуз қилиш вазифалари ҳал этилади.

4-иш тури - товушларни иборали нутқларда тўғри талаффуз қилишни тарбиялаш ва нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш.

Педагог махсус танлаб олинган нутқий материаллар, яъни: сўзли ўйинлар, тез айтишлар, топилмоқлар, шеърлар ва

ҳикояларни беради. У мазкур товушнинг юқорида санаб ўтилган материалда тўғри қўлланишини кузатиб боради. Мустақил нутқда товушни тўғри талаффуз қилишни тарбиялаш нутқни тинглаш ва нутқий нафас олиш қобилиятларини ривожлантириш, нутқнинг оҳиста суръати ва интонацион ифодалигидан фойдалана олиш қобилиятини шакллантириш билан биргаликда олиб борилади.

3-босқич - беш ёшдан етти ёшгача бўлган давр

Мактабгача катта ёшдаги болалар кўп ҳолларда она тилидаги барча товушларни ўзлаштириб оладилар ва тўғри талаффуз қиладилар, сўзлар ва ибораларни аниқ ва тўғри талаффуз қилишни, нутқ баландлигини вазиятдан келиб чиққан ҳолда ўзгартиришни, ифода қилишнинг интонацион воситаларидан фойдаланишни биладилар, етарли даражада ривожланган тинглаш қобилиятига эга бўладилар. Бироқ бу ёшда ҳали ҳам айрим товушлар ва мураккаб сўзларни, айниқса бир неча ундошлар иштирокидаги сўзларни унчалик аниқ талаффуз қила олмайдиган болалар ҳам учрайдилар. Улар ҳар доим ҳам оҳиста нутқ суръатларидан фойдалана олмайдилар, анча баланд ёки паст овозда сўзлайдилар ва ҳ.к. Айрим болалар эса товушларни тўғри талаффуз этгани ҳолда уларни тинглаш жараёнида ажратиб олишни қийналадилар, бу эса келгусида савод чиқаришда қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин.

Болалар одатда мактабгача таълим муассасаларига турли ёшларда келиши ва нутқ товуш маданиятининг барча бўлимларини ҳар хил ўзлаштиришлари туфайли уни шакллантиришга доир ишлар катта гуруҳларда давом эттирилиши лозим. 5-7 ёшли болалар нутқда товуш маданиятини шакллантиришнинг асосий вазифаси нутқни тинглаш қобилиятини янада такомиллаштириш, аниқ, тўғри ва интонацион ифодали нутқ кўникмаларини мустаҳкамлашдан иборатдир.

Ушбу босқичда нутқ товуш маданиятини шакллантириш- ни болалар томонидан кўпинча аралаштириб талаффуз қили- надиган товушларни табақалаштириш ишлари билан боглиқ ҳолда амалга ошириш мумкин: шиппиловчи ва чийилловчи товушлар - ш-с, ж-з; жарангли ва жарангсиз товушлар - в-ф, з-с, ж-ш, б-п, д-т, г-к; «л» ва «р» товушлари ва бошқалар.

Зарур ҳолларда кўпинча болалар томонидан аралаштириб юбориладиган бошқа товушлар жуфтликларини ҳам табақалаштириш мумкин.

Товушларни табақалаштиришга доир ишлар товушларни фарқлаш билан бир вақтнинг ўзида уларнинг акустик ва артикуляция хусусиятларига қараб ўтказилган ҳоллардагина тўғри ташкил этилиши мумкин. Бу хусусиятлар болалар томонидан анча илгари, товушларни машқ қилиш чоғида ажратилган. Масалан, «с-ш» товушларини машқ қилиш жараёнида тарбиячи болаларга ушбу товушларнинг асосий акустик ва артикуляция хусусиятларини ажратган ҳолда уларни бир-бирига таққослашга ундайди: совуқ ҳаво насосдан чиқади ва ҳуштак чалади: ссссс... биз «с» товушини талаффуз қилганимизда тил пастки тишлар ортида туради; ёрилиб кетган шинадан шувиллаб иссиқ ҳаво чиқмоқда: шшшшш.....биз «ш» товушини талаффуз қилганимизда тил юқори тишлар ортига кўтарилади.

Товушларнинг фарқловчи хусусиятларини амалий ўрганишга қаратилган бундай тизимли иш мактабгача таълим муассасасига кечроқ қатнай бошлаган болаларга ўз товуш талаффузини аниқлаштириб олишда ёрдам беради, фонематик тинглаш қобилияти ривожланиши ва артикуляция аппаратининг товушларни фарқлашга хос бўлган табақалаштирилган нозик ҳаракатларини ўзлаштиришда кўмаклашади. Буларнинг барчаси она тилини муваффақиятли ўқитишни давом эттиришнинг зарур шарти ҳисобланади.

Ажратиб қўйилган товушларни табақалаштириш билан бир қаторда сўзлар ва иборали нутқлардаги товушларнинг ҳам табақалаштирилиши бир вақтнинг ўзида болаларда нафас олишни, дикцияни, интонацион ифодалиликни, яъни такомиллаштириш ишларини ҳам олиб бориш имконини яратади.

Ҳар қандай товуш жуфтлигини табақалаштириш уч хил турдаги ишларни амалга оширишни кўзда тутлади.

1-иш тури - ажратиб қўйилган товушларни табақалаштириш. Тарбиячи товушларни уларнинг акустик ва артикуляция хусусиятларига қараб фарқлашга доир ишларни бажаради. Бунда у «образли» суратлардан фойдаланган ҳолда, яъни товушни ҳайвонлар, нарсалар ва ҳаракатлар чиқарадиган муайян товушлар билан шартли равишда таққослашни амалга оширади.

Бир вақтнинг ўзида ушбу иш тури фонематик тинглаш қобилиятини такомиллаштириш, товушларни аниқ талаффуз қилишни ўрганишга ёрдам беради.

2-иш тури – сўзлардаги товушларни табақалаштиришдан иборат. Тарбиячи номларида табақалаштириладиган товушлар иштирок этадиган турли суратлар, нарсалар, ўйинчоқларни танлаб олади ҳамда болаларга уларни фарқлашни ўргатади. Дастлаб табақалаштириладиган у ёки бу товуш мавжуд бўлган сўз олинади, сўнгра эса фақат бир дона табақалаштириладиган товуш мавжуд бўлган сўзлар, кейин эса ҳар икки табақалаштириладиган товушни ўз ичига олган сўзлар танланади. Болалар уларни аниқ, тўғри талаффуз қилишлари ва уларнинг фарқларини кўрсата олишлари лозим. Бир вақтнинг ўзида ушбу иш дикцияни яхшилашга ёрдам беради, сўзларни талаффузнинг орфоэпик меъёрларига мувофиқ ҳолда тўғри талаффуз қилишни таъминлайди.

3-иш тури - нутқда товушларни табақалаштириш. Тарбиячи сўзли ўйинлар, ҳикоялар, сюжетли суратлар, шеърлар, тез айтишлар, топишмоқлар, мақоллар, маталлар ҳамда табақалаштириладиган товушлар билан бойитилган бошқа нутқий материалларни танлаб олади. Айни пайтда у болаларнинг ушбу товушларни тўғри қўллашларини ва уларни ўз талаффузлари билан аралаштириб юбормасликларини назорат қилади.

Педагог шеърлар, ҳикояларда товушларни табақалаштириш учун материаллар берар экан, у бир вақтнинг ўзида болалар билан нутқ суръати, дикция, овоздан тўғри фойдаланишни машқ қилиш имкониятига эга бўлади ҳамда сўзларни талаффуз этишнинг адабий меъёрларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг тўғри талаффуз қилинишини кузатиб боради.

Энди кўрсатиб ўтилган иш турларидан ҳар бир ёш босқичида фойдаланган ҳолда талаффуз кўникмалари, нутқнинг товуш маданиятини амалиётда қандай ишлаб чиқиш (шакллантириш) зарурлигини кўриб чиқамиз.

1 йилу 6 ойдан 3 ёшгача бўлган давр

«А» товуши

«Меҳмонлар»

Мақсад: товуш тинглай олиш ва товуш тақлидларини тўғри талаффуз қилишни тарбиялаш. Бир вақтнинг ўзида овоздан ўртача баландликда фойдаланиш машқ қилинади.

Мазмуни: Педагог болаларга улар меҳмонларни кутиб олишлари лозимлигини маълум қилади. Тарбиячи болалардан бири билан хонадан чиқар экан, унга кучук сурати тасвирланган ниқоб-қалпоқчани кийдиради. Сўнгра улар «тақ-

гак» деб, эшикни очишади. Болалар сўрайдилар: «ким у?» Бола жавоб беради: «вов-вов». Тарбиячи болаларга мурожаат қилади: «Бизга ким меҳмон бўлиб келибди?». Болалар жавоб берадилар: «кучукча». Тарбиячи: «кучукча қандай вовуллайди?». Болалар: «вов-вов». Педагог болаларга ғоз, қурбақа, товуқ, эчки ва бошқа жонзотлар тасвирланган ниқоб-қалпоқчаларни кийдиргани ҳолда ўйинни такрорлайди.

Методик кўрсатмалар. Болалар товуш бирикмаларини аниқ ва етарли даражада баланд талаффуз этишларини назорат қилинг.

«Қўғирчоқни аллалаш»

Мақсад: артикуляция аппаратини ривожлантириш ва тинглаш қобилиятини шакллантириш. Бир вақтнинг ўзида узоқ муддат мобайнида нутқий нафас чиқариш ва овоз баландлигини ўзгартира олиш қобилияти машқ қилинади.

Мазмуни: Педагог болаларга қўғирчоқларни тарқатади ва «а» товушини узоқ вақт мобайнида чўзиб айтиш - аааа - орқали уларни аллалашни таклиф қилади. Дастлаб болалар «а» товушини баланд овозда талаффуз қиладилар. Сўнгра тарбиячи қўғирчоқлар ухлаб қолаётганини айтади ва болалардан секинроқ аллалашни сўрайди. Болалар «а» товушини паст овозда айта бошлайдилар.

Методик кўрсатмалар: Болалар «а» товушини анча узоқ вақт мобайнида, бир нафасда айтишларини назорат қилинг; овозидан унчалик яхши фойдалана олмайдиган болаларни яхшироқ назорат қилиш учун уларни кичик гуруҳларга ажратинг.

«У» товуши

«Бу кимлигини (нималигини) топ»

Мақсад: Тинглаш қобилиятини тарбиялаш (талаффуз этилган товуш тақлидининг турли баландликларини тинглаш орқали аниқлаш қобилияти)

Мазмуни: Тарбиячи турли товуш бирикмаларини нарсалар ва ҳайвонлар билан таққослаган ҳолда талаффуз қилади. Болалар бунинг нималигини ёки кимлигини аниқлашлари зарур. Масалан, тарбиячи паровознинг чинқириғига, сигирнинг маърашига, хўрознинг қичқириғига, най товушига тақлид қилади. Такрорий ўйинда педагог болалардан нарса ёки жонзотларнинг узоқ ёки яқиндалигини аниқлашни сўрайди.

Методик кўрсатмалар: Тегишли нарсалар, жонзотлар тасвирларини танлаш; товушга тақлидларни баланд овозда ижро этиш.

«Ҳай-ҳўйлаш»

Мақсад: Артикуляция аппарати органларининг аниқ ҳаракатларини машқ қилдириш.

Мазмуни: Педагог болаларга улар боққа гул тергани келганлигини маълум қилади. Айрим болалар узоққа кетиб қолишди, уларни ҳай-ҳўйлаб чақириб лозим (кафтларини оғзига карнай қилиб қўяди ва қандай қилиб «ҳой-ҳув» деб талаффуз қилиш кераклигини кўрсатади). Болалар икки кичик гуруҳга бўлинадилар. Бир гуруҳ педагог ёнида қолади (улар паст овозда «ҳой-ҳув» деб талаффуз қилишлари керак), бошқа гуруҳ эса ажратилган жойга йўл олади (улар «узоқда» ва баланд овозда чақирадилар).

Методик кўрсатмалар: Паст овозда сўзлайдиган болалар баланд овозда «ҳой-ҳув» деб талаффуз қиладиган» гуруҳга киритилади. Барча болалар ҳар икки товушни бир текисда талаффуз этишлари, овоз баландлигидан тўғри фойдаланишларини назорат қилиш даркор.

«В» товуши

Бўри ва ит

Мақсад: Тинглаш қобилиятини ва «в» товушини аниқ талаффуз қилишни тарбиялаш. Бир вақтнинг ўзида оғиздан узун нафас чиқаришни, овоз баландлигини ўзгартиришни машқ қилиш.

1-вариант: Тарбиячи болаларга бўрининг қандай увиллашини тинглашни таклиф қилади (секин овозда: увввв...), сўнгра итнинг қандай ҳуришини тинглашни таклиф қилади (баланд овозда: вов-вов). Унинг кўрсатмаси бўйича болалар овоз баландлигини оширадилар, бўрининг увиллаши ва итнинг ҳуришига тақлид қиладилар.

Методик кўрсатмалар: Тақлидларнинг тўғри талаффуз этилишини назорат қилинг. Бўрининг увиллаши паст овозда, итнинг ҳуриши баланд овозда.

2-вариант: Тарбиячи болаларга бир нафасда бўрининг увиллаши, итнинг ҳуриши ва яна бўрининг увиллашини кўрсатишни таклиф қилади. Болалар бу жонзотлар овозига кетма-кет тақлид қиладилар: паст-баланд-паст.

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг овозни пасайтириш ва кучайтиришни бошқа нафас олмасдан бир нафасда амалга оширишлари, паст овоздан баланд овозга оҳиса ўтишларини назорат қилинг.

3 ёшдан 5 ёшгача.

«С» товуши

Мақсад: Артикуляция аппарати органларининг аниқ ҳаракатлари ва уларнинг тўғри ҳолатини машқ қилиш.

«Фаррухнинг қандай жаҳли чиқиши ва унинг қандай қувонишини кўрсат»

Мазмун: Тарбиячи болаларга Фаррухнинг жаҳли чиққанида унинг лабларини мана бундай қилиб чўччайтиришини (лабларини шиширади), Фаррух хурсанд бўлганида эса унинг жилмайишини (лабларини чўзади, юқори ва пастки тишларини кўрсатади) айтади.

Тарбиячи: «Энди эса мен сизга Фаррух ҳақида ҳикоя қилиб бермоқчиман. Унинг жаҳли чиққанида сиз лабларингизни чўччайтирасиз (лабларини шишириб кўрсатади), у хурсанд бўлганида эса сиз жилмаясиз... Фаррухнинг ойиси унга машина олиб берди. Фаррух хурсанд, у жилмаймоқда... У машинасини кўтариб, кўчага ўйнагани чиқди, ташқарида эса ёмғир ёмқода, у нима қилишини билмай қолди. Алишер Фаррухдан машинасини ўйнаш учун бериб туришни илтимос қилди. Фаррух машинани бергиси келмади, у лабларини чўччайтирди. Кўп ўтмай булутлар тарқаб, қуёш чиқди. Фаррух жилмайди ва Алишерга деди: «Кетдик, машинамни бирга ўйнаймиз».

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг жилмайиш учун лабларини қийналмасдан чўзишларини ва олд тишларини кўрсатишларини назорат қилинг. Лаблар олдинга чўзилганида улар бир-бирига тегиб туриши лозим.

«Сайра»

Мазмуни: Педагог болаларга қараб, дейди: «Бизнинг тилимиз сайр қилишга қарор қилибди. У ўз уйини очди (оғзини очади), дастлаб чапга, сўнгра ўнгга қаради, кейин яна чапга, ўнгга қаради, қараса ҳеч ким йўқ. Шунинг учун панжарага ётиб, қуёшга тобланмоқчи бўлди (тилини пастки тишлари устига қўяди)».

Бу вақтда болалар тарбиячи ҳаракатига тақлид қиладилар.

Методик кўрсатмалар: Кенг тилнинг пастки олд тишлар устида бемалол ётишини назорат қилинг.

«Қорча учқунламоқда»

Мазмуни: Болаларга «қор учқунлари» - ипга терилган пахта тутамчалари тарқатилади. Болалар, шамолни тасвирлаганлари ҳолда шошмасдан «қор учқунларини» пуфлайдилар.

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг юзларини шиширмаган ҳолда узоқ вақт мобайнида бир текис пуфлашларини назорат қилинг.

2-иш тури:

Мақсад: Артикуляция аппарати ҳаракатларини аниқлаштириш, алоҳида ажратилган «С» товушини тўғри талаффуз этиш. Нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш, узоқ вақт давомида оғиздан нафас чиқаришни машқ қилиш.

«Насос»

Мазмуни: Тарбиячи дейди: «Болалар велосипедда сайр қилишга қарор қилишган эди, лекин улар филдирагининг дами чиқиб кетибди. Улар насосларни олиб, филдиракларни дамлашга киришдилар. Насосдан чиқаётган ҳаво хуштак чалмоқда: ссссс..ссс..Барчамиз биргаликда филдиракларни дамлаймиз. Болалар ана шу ҳаракатларга тақлид қиладилар, тарбиячи билан биргаликда «с» товушини чўзиб айтадилар.

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг товушни аниқ, тўғри ва чўзиб айтишларини назорат қилинг.

3-иш тури:

Мақсад: сўзларда «с» товушининг тўғри талаффуз қилинишини мустаҳкамлаш, фонематик тинглашни ривожлантириш, сўзларнинг адабий меъёрларга мувофиқ ҳолда аниқ талаффуз этилишига эришиш.

«Сен биласанми?»

Мазмуни: Тарбиячи: «Болалар, мен сизларга бир нечта саволлар бераман, уларга жавоб беришингизда ҳар бирингизнинг столингизда ётган суратлардан фойдаланишингиз мумкин. Тўғри жавобни топган бола ёки қиз бу ёққа чиқади ва суратда тасвирланган нарса номини айтиб беради». Кейин саволлар бошланади: «Нимани миниб юриш мумкин?» (Болаларда самокат, самолёт, автобус, троллейбус ва бошқа нарсаларнинг суратлари мавжуд.);

«Дўконда нималар бор?» (сариеғ, минерал сув, нон); «Ҳайвонот боғида кимлар яшайди» (сиртлон, йўлбарс, фил, сарлочин ва бошқ.). Болалар нарсалар номини тўғри

айтганларидан сўнг, тарбиячи ушбу сўзларда қайси товуш тақрорланаётганлигини сўрайди.

Методик кўрсатмалар: Сўзларнинг аниқ талаффуз қилинишини, сўзларда «с» товушининг тўғри талаффуз қилинишини назорат қилинг. Агарда болалар товушни аниқлашда қийналсалар, бу ҳолда тарбиячининг ўзи бир нечта сўзларни айтади ва уларда «с» товушини ажратиб талаффуз қилади.

4-иш тури:

Мақсад: Нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантириш, яхши дикцияни машқ қилиш, «с» товушини ибораларда бир нафасда айтилишини мустаҳкамлаш, интонацион ифодалилик билан оҳиса суръатда сўзлаш қобилиятини тарбиялаш.

«Почтальон»

Мазмуни: Почтальон болаларга сюжетли суратларни тарқатади. Ҳар бир бола суратни олгач, уни бошқа болаларга кўрсатади ва унда нималар чизилганлигини айтади. Масалан, мана бундай суратлар туркуми фойдаланилади: богда скамейка турибди, самолёт ўрмон устидан жуда баландда учиб ўтмоқда, ит шўрва ичмоқда ва ҳ.к.

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг аниқ, баланд ва бир нафасда иборалар айтишларини назорат қилинг.

5 ёшдан 7 ёшгача.

1-иш тури.

«В-ф» товушлари.

Мақсад: «в» ва «ф» товушларини фарқлаш, уларнинг тўғри талаффуз қилинишига эришиш. Оғиздан давомли нафас олиш, овозни ихтиёрий ишга сола олиш қобилиятларини ривожлантириш.

«Ёзми ёки қишми?»

Мазмуни. Тарбиячи: «Ёзда қуёш нур сочади, майин ва илиқ шамол эсади. У шундай эсади: ффф...Қишда совуқ бўлиб, кучли шамол эсади, у шундай овоз чиқаради: ввв...». Тарбиячи дастлаб болаларга майин шамол қандай эсишини, сўнгра эса, кучли шамол қандай эсишини кўрсатиб беришни таклиф қилади.

Сўнгра тарбиячи «ф» товушини, кейин - «в» товушини давомли талаффуз қилади, болалар эса қайси фасл эканлигини, яъни қишми ёки ёзлигини аниқлашлари лозим.

Методик кўрсатмалар. Болалар «ф» ва «в» товушларини бир нафасда тўғри ва давомли талаффуз қилишларини назорат

қилинг. «Ф» ва «в» товушларини талаффуз қилишда пастки лаб юқори қатордаги тишлар билан бирга дарча ҳосил қилиши ва ундан ҳаво чиқишини, айна пайтда «ф»ни талаффуз қилишда ҳаво секин чиқиши, «в» товушини айтишда эса кучли босим остида чиқишини кўрсатинг.

2-иш тури.

Мақсад. Сўзларда «ф» ва «в» товушларининг фарқланишига, ушбу товушлар қатнашадиган сўзларнинг аниқ талаффуз қилинишига эришиш. Фонематик тинглаш қобилиятини ривожлантириш. *«Коптокни узат».*

Мазмуни. Болалар доира ҳосил қиладилар. Копток тарбиячида турибди. Болаларга коптокни бир-бирига узатишда «в» ёки «ф» товушини айтиш вазифаси қўйилади. Коптокни олаётган бола эса ушбу товушлардан бири иштирок этадиган сўзни айтиши зарур.

Методик кўрсатмалар. Уйинларни ўтказишда болаларга зарур сўзларни эса олишлари учун-вақт бериш зарур.

3-иш тури.

Мақсад. Болаларга иборали нутқда «в» ва «ф» товушларини аралаштириб юбормасдан, тўғри талаффуз қилишни ўргатиш.

«Кимга нимани бериш керак?»

Мазмуни. Тарбиячи болаларга ўғил болалар ва қизларнинг «ф» ёки «в» товуши иштирок этадиган исмларини айтишни таклиф қилади. Сўнгра у дейди: «Валида ва Фаррух хонани йиғиштирамоқдалар. Валида номида «в» товуши иштирок этадиган нарсаларни йиғиштиради, Фарруҳ эса номида «ф» товуши қатнашадиган нарсаларни йиғиштиради». Тарбиячи болаларга «в» ёки «ф» товушли нарсалар тасвирланган суратларни тарқатади (ваза, кофта, фартук, самовар ва ҳ.к.). Ҳар бир бола нарсанинг номини айтади ва уни ким олиши лозимлигини айтади. Масалан: «Менинг суратимда кофта тасвирланган. Кофтани Фаррух олади».

Методик кўрсатмалар: Болаларнинг «в» ва «ф» товушли суратларни тўғри танлашларини ҳамда сўзларни аниқ ва баланд овозда айтишларини назорат қилинг.

РЕЗИЮМЕ

• «Нутқ маданияти» атамаси кўп қирралидир: 1-уни кенг маънода тушуниш мумкин, бунда у «нутқ маданияти» синонимига эга бўлади (бу ўринда у намунавий ҳуснихат матнларини ва умуман олганда, тил тизимининг потенциал хусусиятларини кўзда тутади); 2-тор маънода, нутқ маданияти - бу кундалик, оғзаки ва ёзма мулоқот шароитида тил хусусиятлари ҳамда имкониятларини аниқ юзага чиқаришдир; 3-нутқ маданияти - бу мустақил лингвистика фанидир.

• Нутқ маданияти - оғзаки ва ёзма адабий нутқ меъёрларини (талаффуз, ургу, грамматика, сўзни қўллаш қоидалари ва бошқ.), шунингдек нутқ мақсади ва таркибига мувофиқ ҳолда тил воситаларидан фойдалана олиш қобилиятини ўзлаштириш.

• Лингвистик адабиётларда одатда, адабий тилни ўзлаштиришнинг икки босқичи ҳақида, яъни: нутқнинг тўғрилиги ва нутқий маҳорат ҳақида айтиш қабул қилинган.

• Мактабгача ёшда нутқда товуш маданиятини тарбиялаш вазифаси бу - болаларда сўздаги товушларни соф ва тушунарли қилиб талаффуз этишни, сўзларни ўзбек тили орфоэпияси меъёрларига мувофиқ ҳолда тўғри талаффуз қилишни, аниқ талаффуз қилишни (яхши дикция) ҳамда нутқ ифодалилигини тарбиялашдан иборат.

• Болаларнинг товуш артикуляциясини ўзлаштириш жараёни анча давомли бўлиб, у 5-7 йилга чўзилади.

• Агарда болаларга ўз вақтида ва мунтазам равишда ўргатилса улар ҳеч бир қийинчиликсиз барча просодемаларни (интонацияларни) ўзлаштириб олишлари мумкин.

• Интонацияларнинг 6 та тури мавжуд: санаш интонацияси, қарама-қарши кўйиш, чақириш, огоҳлантириш (ёки икки нуқта), кириш, ажратиб кўйиш.

• Ўзбек тилининг фонетик ва фонологик воситаларидан раво нутқда бир вақтнинг ўзида фойдаланилмоқда.

• Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш нутқнинг бошқа жиҳатларини ҳам, яъни: луғат, раво, грамматик тўғри нутқни ривожлантириш билан бир вақтда амалга оширилади.

• Нутқий ривожлантиришнинг дастлабки босқичида тинглаш қобилиятига алоҳида ўрин берилади (гарчи асосий

мазмун юки юқори товушни тинглай олиш қобилияти зиммасига тушса ҳам).

- Яхши ривожлантирилган нутқни тинглаш қобилияти она тилининг барча товушларини аниқ, тушунарли ва тўғри талаффуз қилинишини таъминлайди, сўзни талаффуз қилиш баландлигини тўғри бошқара олиш, оҳиста суръатда, интонацион ифодали сўзлаш имкониятини беради.

- Артикуляция аппарати органларининг яхши ҳаракатчанлиги, яхши тинглаш қобилияти боланинг товуш талаффузидаги нуқсонларни бартараф этиш имконини беради.

- Тўғри нутқий нафас олиш нормал товуш вужудга келишини таъминлайди, тегишли нутқ баландлигига, пазуаларга аниқ риоя қилишни таъминлаш, нутқнинг бир текислигини ва интонацион ифодалиликни сақлаш учун зарур шарт-шароитларни яратади.

- Овоз сифати нафас олиш, овоз ва артикуляция аппаратларининг биргаликдаги фаолиятига боғлиқ бўлади.

- Мактабгача ёш она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилишни шакллантириш учун энг қулай давр ҳисобланади. 7 ёшгача бола она тилининг барча товушларини адабий тил меъёрларига мувофиқ ҳолда талаффуз қилишни ўрганиб олиши шарт.

- Дикция (товушлар, сўзлар, ибораларни тўғри талаффуз қилиш) артикуляция аппарати фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш билан бир вақтда аста-секин шакллантирилади.

- Педагог (бола атрофидаги катталар) болаларнинг адабий талаффуз меъёрларига риоя қилишлари устидан доимий назоратни амалга оширишлари, барча хатоликларни тўғри талаффуз намуналарини кўрсатган ҳолда бартараф этишлари лозим.

- Мактабгача ёшда барча болаларда сўзлар анча тиниқ талаффуз этиладиган оҳиста нутқ суръатини шакллантириш даркор.

- Интонация - бу жаранглаётган нутққа оид барча ифода воситаларининг мураккаб мажмуи бўлиб, унинг ёрдамида мулоқот жараёнида фикрлар ва ифодаларни, шунингдек эмоционал-ирода муносабатларини аниқлаштириш амалга оширилади.

- Болалар нутқининг интонацион ифодалилиги устидаги ишлар асосан тақлид йўли билан амалга оширилади.

- Нутқни ривожлантиришнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нутқнинг товуш маданиятини шакллантиришни 3 та босқичга бўлиш мумкин: 1-босқич - 1 йилу 6 ойдан 3 ёшгача; 2-босқич - 3 ёшдан 5 ёшгача; 3-босқич - 5 ёшдан 7 ёшгача.

- 1-босқичда нутқнинг товуш маданиятини шакллантириш катталарнинг болалар билан мунтазам мулоқоти орқали амалга оширилади. Асосий вазифа - тинглаш қобилиятини доимий равишда ривожлантириб бориш, артикуляция аппарати органларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдан иборат. Бунда ҳар хил товуш тақлидларини ўзида жамлаган ўйинлар, шеърлар, кўшиқлар, ҳикоялардан фойдаланиш мумкин.

- 2-босқичда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш товуш талаффузига доир ишларни олиб бориш жараёнида амалга оширилади. Асосий вазифа - болаларда фонематик тинглаш ва она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилиш, сўзлар ва ибораларни аниқ ҳамда тушунарли қилиб талаффуз этиш; овоз баландлигини вазиятдан келиб чиққан ҳолда бошқариш қобилиятини тарбиялаш, сўзларни улардаги урғуларга аниқ риоя қилган ҳолда тўғри ва аниқ талаффуз қилишдан иборат. Айтиш пайтда товуш тақлидидан фойдаланиш даркор. Она тилидаги барча товушларни машқ қилиш навбати билан бир-бирини алмаштирувчи тўртта турни кўзда тутати: артикуляция аппарати органларини тайёрлаш, ажратилган товушни талаффуз қилишни аниқлаштириш ва ушбу товушни бошқалари ичидан ажрата олиш, иборали нутқда товушни тўғри талаффуз қилишни мустаҳкамлаш.

- 3-босқичда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашни болалар томонидан кўп ҳолларда аралаштириб юбориладиган товушларни (шувилловчи, ҳуштаксимон, жарангли, жарангсиз ва бошқ.) табақалаштиришга доир ишлар билан боғлиқ ҳолда амалга ошириш лозим. Бунда асосий вазифа нутқий тинглашни янада такомиллаштириш, аниқ, тўғри, интонацион ифодали нутқ кўникмаларини мустаҳкамлашдан иборат.

- Табақалаштириш ажратиб қўйилган товушлар бўйича ҳам ва айтиш пайтда сўзлар ҳамда иборали нутқлар бўйича ҳам амалга оширилади. Бу эса бир вақтнинг ўзида болаларда

нутқий нафас олиш, дикция, интонацион ифодалилик, яъни нутқ товуш маданиятининг барча қирраларини такомиллаштириш имконини беради.

- Ҳар қандай товуш жуфтлигини табақалаштириш уч турдаги ишни амалга оширишни кўзда тутати: ажратиб қўйилган товушларни табақалаштириш; сўзларда товушларни табақалаштириш; нутқда товушларни табақалаштириш.

- Товушларни табақалаштириш учун материалларни шеърлар, ҳикоялар, тез айтишлар орқали бериш ва бир вақтнинг ўзида болалар билан нутқ суръати, дикция, овоздан тўғри фойдалана олиш, сўзларни адабий меъёрларни ҳисобга олган ҳолда талаффуз қилишни машқ қилиш лозим.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- «Нутқ маданияти» атамаси нимани англатади?
- Мактабгача таълим муассасасида нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш борасидаги вазифаларни аниқ мисоллар орқали тушунтириб беринг.

- Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ишларнинг қайси бўлимларини биласиз?

- Болаларнинг нутқни тинглаш қобилиятини ривожлантиришга доир ишлар мазмунини аниқ мисоллар ёрдамида тавсифлаб беринг.

- Артикуляция аппарати ҳаракатчанлигини қандай қилиб ривожлантириш мумкин?

- Нутқий нафас олишни ривожлантириш борасидаги ишлар нутқ учун қандай аҳамиятга эга? Нима учун шундай деб ўйлайсиз?

- Овоз устидаги ишларни қандай амалга ошириш лозим?

- Она тилининг барча товушларини тўғри талаффуз қилиш қандай аҳамиятга эга? Ўз жавобингизни аниқ мисоллар ёрдамида асосланг.

- Дикция устидаги ишларни қандай қилиб амалга ошириш лозим?

- Орфоэпия устидаги ишлар нимани англатади?

- Болалар билан нутқ суръатига доир ишларни амалга ошириш шартми? Қайси мақсадда ва қандай қилиб?

- Нутқнинг интонацион ифодалилиги нимани англатади? У мулоқотда қандай аҳамиятга эга?

- 1-босқичда (1 йилу 6 ойдан 3 ёшгача) нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш жараёнида қайси метод ва усуллардан фойдаланиш лозим?

- 2-босқичда (3 ёшдан 5 ёшгача) қўлланиладиган ишлар турларини тавсифлаб беринг.

- 3-босқичда (5 ёшдан 7 ёшгача) нутқнинг товуш маданиятини шакллантиришга доир ишлар мазмуни ва методини тавсифланг.

- Нутқнинг товуш маданияти кўникмаларини амалиётда қандай қилиб тарбиялаш лозим?

XIII-МАВЗУ. БОЛАЛАРНИ БАДИЙ АДАБИЁТ БИЛАН ТАНИШТИРИШ

Болаларни ҳар томонлама тарбиялашда болалар бадий адабиётининг аҳамияти

Илк ёшдаги болаларни болалар бадий адабиёти билан таништириш

Мактабгача кичик ёшдаги болаларни болалар бадий адабиёти билан таништириш

Мактабгача катта ёшдаги болаларни болалар бадий адабиёти билан таништириш

Болаларни ҳар томонлама тарбиялашда болалар бадий адабиётининг аҳамияти

Бадий адабиёт болаларни ақлан, ахлоқан ва эстетик тарбиялашнинг қудратли, таъсирчан қуроли сифатида хизмат қилади, у бола нутқини ривожлантириш ва бойитишга улкан таъсир кўрсатади.

Шеърый образларда бадий адабиёт жамият ва табиат ҳаётини, инсоний ҳис-туйғулар ва ўзаро муносабатлар оламини очиб беради ҳамда тушунтиради. Бу намуналар ўз таъсир кучига кўра турлича бўлади: ҳикояларда болалар сўзларнинг лўндалиги ва аниқлигини билиб оладилар; шеърларда ўзбекча нутқнинг мусиқийлигини, оҳангдорлигини илғайдилар; халқ эртаклари улар олдида тилнинг аниқлиги ва ифодалилигини намоён қилади, она тилидаги нутқнинг юмор, жонли ва образли таққослашлар, ифодаларга қанчалик бойлигини кўрсатади.

Болалар бадий асарлар қаҳрамонларига қайғуришни ўрганганларидан сўнг улар яқинлари ва атрофдаги одамлар кайфиятини пайқай бошлайдилар. Уларда инсонпарварлик ҳис-туйғулари - бировнинг дардига шерик бўлиш, яхшилик қилиш, адолатсизликка нисбатан қаршилик кўрсатиш қобилияти уйғона бошлайди. Бу принципаллик, ҳалоллик, ҳақиқий фуқаролик ҳислари тарбияланадиган пойдевордир. Ҳис-туйғулар билимдан олдин келади; кимки ҳақиқатни ҳис қилмаган бўлса, у бунга тушунмаган ва танимагандир.

Халқ - болаларнинг бетакрор ўқитувчисидир. Халқ асарларидан бошқа ҳеч қайси асарларда қийин талаффуз қилинадиган товушларнинг бундай қойилмақом қилиб

жойлаштирилишини, жарангига кўра бир-биридан зўрға фарқ қиладиган сўзларнинг ҳайрон қоларли даражада ёнма-ён терилишини учратиш қийин. Беозор ҳазиллар, нозик юмор, саноқ шеърлар – педагогик таъсир кўрсатишнинг самарали воситаси, дангасалик, кўрқоқлик, ўжарлик, инжиқлик, фақат ўзини ўйлаш (эгоизм) каби хислатларга қарши яхшигина «малҳамдир».

Эртақлар оламига саёҳат болалар тасаввурини, уларнинг хаёлот оламини, фантазиясини ривожлантиради. Энг яхши адабий намуналар асосида инсонпарварлик руҳида тарбияланган болалар ўз ҳикояларида ва эртақларида мазлумлар ва заифларни ҳимоя қилиш, ёмонларни жазолаш орқали ўзларининг адолатпарварлигини намоён қиладилар.

Ва албатта болалар эстетик, айниқса ахлоқий тасаввурларни катталарнинг (ота-оналар, педагоглар) ўқиб чиқилган асарлар бўйича насиҳатнамо мулоҳазаларидан, тайёрланган саволларга жавоб беришдан эмас, балки айнан бадиий асарлардан олишлари лозим. Ўқиб чиқилган асар бўйича ҳаддан ташқари кўп насиҳат қилиш катта, кўпинча эса тузатиб бўлмас зиён етказди: майда-чуйда саволлар билан «сочиб ташланган» асар болалар кўз ўнгиде ўзининг барча жозибдорлигини йўқотади, оқибатда унга нисбатан болаларнинг ҳам қизиқиши йўқолади. Шунинг учун бадиий матнинг тарбия имкониятларига тўлиқ таяниш зарур.

К.Д.Ушинский шундай ёзади; «Бола она тилини ўрганар экан, у фақат шартли товушларнигина ўрганмайди. Балки она тилининг она кўкрагидан маънавий ҳаёт ва кучни ҳам эмади. У болага табиатни шундай тушунтирадики, бошқа ҳеч бир табиатшунос бунга қодир эмас, у атрофдаги одамлар характери, у яшаётган жамият, унинг тарихи ва интилишларини шундай таништирадики, бошқа ҳеч қандай тарихчи бунга қодир эмас; У болани халқ удумлари, халқ шеърлятига шундай олиб кирадики, бошқа ҳеч бир эстетик бунга қодир эмас, ниҳоят у болага шундай мантиқий тушунчалар ва фалсафий қарашларни берадики, адбатта, бошқа бирон-бир файласуф бунга қодир эмас»¹. Буюк педагогнинг ушбу сўзларида нафақат она тилини ўзлаштириш натижалари, балки уни ўрганиш методи: «нафақат кўп нарсани ўргатадиган, балки ҳайрон қоларли даражада

¹ Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. Т. М., 1974. 148-бет.

осон, қандайдир етишиб бўлмайдиган метод асосида ўқитадиган»¹ ўқитувчи тилига ишонч кўрсатиб берилган.

Шундай қилиб, она тилидаги муайян бадиий асарни эгаллашда болаларга ёрдам берар экан, педагог ҳар томонлама тарбиялаш вазифасини ҳам бажаради.

Мактабгача даврдаги ҳар бир ёш босқичи ўзининг нутқий ривожлантириш вазифаларини кўяди. Ёши ўсиб бориши билан адабий асарларни қабул қилиш даражаси ҳам ортиб бориши туфайли улар аста-секин мураккаблаштирилиб борилади. Болаларда шеър тинглай олиш қобилияти ривожланади. Шундан келиб чиққан ҳолда катталар болаларнинг ёш имкониятларини билишлари зарур.

Болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни ҳар бир ёш босқичида болалар бадиий адабиёти билан таништириб бориш масалаларини кўриб чиқамиз.

Илк ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш

Илк ёшдаги болаларнинг бадиий асарларни қабул қилишининг асоси - бу уларга нисбатан эмоционал жавоб, турли хил оҳанглари илғаб олиш, уларга муносабат билдириш, имконият даражасидаги адабий асарлар қаҳрамонларини таниб олиш ва улар ҳақида қайғуришидир.

Ушбу ёшдаги болалар учун кичик шаклдаги шеърят, яъни: фольклор ва муаллифлик шеърляти муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, бош қаҳрамонлари болалар, ҳайвонлар бўлган, ўйинли ва маиший вазиятлар баён қилинган асарлар болаларга жуда қизиқарлидир.

Бола катталар билан биргаликда маталлар ва санок шеърлар сюжетлари асосида иштиёқ билан ўйинлар ташкил қилади, у товуш тақлидига ва фольклор йўналишидаги бир маромдаги такрорлашларга кулоқ тутати ҳамда уларга тақлид қилади.

Бола адабий асарларда баён қилинган воқеаларни жуда жиддий қабул қилади. Ўзига ёқиб қолган эртақни бир неча марта эшитишга ҳам тайёр. Унинг қаҳрамонларини иллюстрациялар ва ўйинчоқларда хурсанд бўлиб таниб олади, ҳар гал эртақнинг бахтли якунини берилиб кутгани ҳолда

¹ Ўша жойда, 149-бет.

сюжет ҳаракатларининг одатдаги кетма-кетлигини синчковлик билан кузатиб боради.

Кичкинтойларга мулжалланган бадний асарлар сони унчалик кўп эмас. Шунинг учун улар кўп марталаб такрор жаранглаши, боланинг кундалик ҳаётига кириб бориши ва унда бадний асарни ҳис қилишнинг бирламчи асосларини ривожлантириши лозим.

Илк ёшдаги болаларга ўқиб бериладиган асарлар доирасини асосан фольклор асарлари ташкил қилади. Улар энг яхши тарзда илк ёшдаги болалар эҳтиёжларига мос келади, чунки, у сўз, оҳанг, мусиқа ва ҳаракатни ўзида жамлагандир. Болалар ҳайвонлар ҳақидаги халқ эртаклари билан танишадилар: «Шолғом», «Бўғирсоқ», «Уйча», «Чипор товук» ва бошқ.

Мактабгача таълим муассасалари ва ота-оналарнинг вазифалари:

- Болага сўз санъати оламини очиш, китобга қизиқиш ва меҳрни, уни тинглаш ва тушунишни, хаёлий воқеаларга эмоционал муносабат билдиришни, қаҳрамонлар ҳақида қайғуриш ва «уларга ёрдамлашиш» ҳиссини тарбиялаш, яъни болаларни бадний ривожлантириш, уларни бўлажак китобхон сифатида шакллантириш;
- Ҳикояни тинглаш ва тенгдошлари билан биргаликда билиш малакасини ҳосил қилиш;
- Болаларга санок шеър матнига мос келувчи ўйин ҳаракатларини бажаришни ўргатиш;
- Болаларда халқ асарлари, шеърлар, қўшиқлар оҳангдорлиги ва мусиқийлигига нисбатан эмоционал муносабат билдиришни тарбиялаш;
- Болаларга адабий асарлар кўп марталаб ўқилганида ва ҳикоя қилинганида уларнинг қаҳрамонларини таниб олишда ёрдамлашиш;
- Боланинг шеърлар ва эртаклардан айрим сўзлар ҳамда ифодаларни такрорлашга рағбатлантириш;
- Иллюстрацияларни кўздан кечиришни, улардан адабий асарлар қаҳрамонларини таниб олишни ва иллюстрация мазмуни бўйича оддий саволларга жавоб беришни ўргатиш (Ким бу? Қуённинг қулоқлари қани? У нима қилаяпти? Сичқон қани? ва ҳ.к.).

- Болаларга дастлаб кўргазмали асосда (суратлар, ўйинчоқлар, ҳаракатлар), сўнгра эса кўргазмасиз тақдим қилинаётган қисқа шеърлар, саноқ шеърлар, эртақлардаги ҳаракатлар ривожини кузатиб боришни ўргатиш;

- Болани илк ёшдаги болалар учун махсус чоп этилган (ранг-баранг, йирик суратли, муқоваси қаттиқ ва ювиладиган) китоблардан мустақил равишда фойдаланишга ундаш.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш болаларда адабий асарларни эстетик қабул қилиш қобилияти ва маҳоратини тарбиялаш, уларда бадиий-нутқий фаолиятни ривожлантириш билан узвий боғлиқдир.

Илк ёшдаги болалар билан педагогик ишлар мазмуни ва шартлари қандай бўлмоғи лозим?

Тарбиячининг бадиий асарни ўқиш ёки ҳикоя қилиш жараёнига у худди ана шу воқеалар томошабини ёки иштирокчиси сифатида эмоционал тарзда қўшилиб кетиши болалар билан педагогик ишларни олиб боришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади.

Айнан бир асарнинг ўзи кўп марта такрорланиши лозим: тарбиячи суратли китобдан «Шолғом» эртагини ўқийди, сўнгра уни китобсиз ҳикоя қилиб беради, ўйинчоқлар билан кўрсатади, гуруҳга бошқа рассом томонидан ишланган иллюстрацияларни олиб келади, болалар билан биргаликда ўқийди ва ҳикоя қилади.

Катталар бадиий сўзни боланинг кундалик ҳаётига доимий равишда киритиб боришлари (Ухла, қароғим менинг), боланинг ўз исмини у ёки бу ўйин ёхуд маиший вазиятга мос келувчи халқ қўшиғига қўшиб айтишлари лозим (Аллаю-алла, Гулнор қизим ухласин, алла ва ҳ.к.).

Тарбиячи (катгалар) болалар билан биргаликда таниш ва нотаниш китоблардаги иллюстрацияларни кўздан кечириши, болаларни таниш асарлар, иллюстрациялар ва ўйинчоқлар қаҳрамонларини таниб олишга, қаҳрамон исми ва унинг ҳаракатлари номини айтишга, шунингдек бадиий матннинг айрим ифодали қисмларини айтиб беришга («Қочиб кетдим бобомдан, қочиб кетдим момомдан...») ундаши даркор.

Айниқса, 4-5 нафар боладан иборат бўлган кичик гуруҳлар билан китобларни кўриб чиқиш ва ўқиш, шунингдек, ҳар бир боланинг танлаб олинган ва гуруҳда сақланаётган китоблардан эркин фойдаланиши учун тегишли шароит яратилиши алоҳида аҳамиятга эгадир.

Болаларга барча нотаниш сўзлар маъносини дарҳол тушунтириб беришга, хусусан образли тавсифлаш ёхуд у ёки бу эртақдан келиб чиқадиган маънони ўз сўзлари билан айтиб беришга интилмаслик зарур.

Илк ёшдаги болаларга бадиий адабиётни таништириш жараёнида уларда билиш ва нутқий қобилиятларини ҳамда нисбатан тегишли муносабатни ривожлантириш зарур.

Билиш қобилияти: катталарнинг ҳикоя ёки китоб ўқишларини диққат билан тинглаш, таниш асарларни эсда сақлаб қолиш ва уни такрор тинглаганда эртақ, ҳикоя, иллюстрация, ўйинчоқлар қаҳрамонларини таниб олиш, шеърлар қаторлари, кичик шаклдаги асарлар матнини эсда сақлаб қолиш.

Нутқий малака: асар, саноқ шеър, ўйинлар, қўшиқлар, шеърлар мазмунини сўз, имо-ишора, ҳаракат орқали тасвирлаш; сўзни ва таниш шеърлар қаторларини илиб олиш, уларнинг айримларини ёддан айтиб бериш;

Муносабат: бадиий асар билан учрашувдан хурсандчиликни, эмоционал ҳамкорликдан қувончни ва биргаликдаги қайғуришларни ифодалаш. Тарбиячи болани катталар ва болалар билан биргаликда шеърлар, қўшиқлар айтишда иштирок этишга, товушлар, жарангдор қофия, сўзлар билан ўйнашдан завқ олишга ундайди.

Боланинг ўлаштириш даражаси куйидагиларда ифодаланади: Бола китоб тинглаш, ўйинда иштирок этиш ҳақидаги таклифга фаол жавоб беради. Унинг ўзи катталардан шеърлар, эртақлар ўқиб беришни илтимос қилади. Қабул қилишга осон қўшилади. Асар мазмунига оид саволларни диққат билан тинглайди ва уларга жавоб беради. Матнга мос ўйин ҳаракатларини бажаради. Тинглаган асарларининг мазмунини билади, иллюстрацияларда таниш асар эпизодлари ва уларнинг қаҳрамонларини танийди. Ўқилган китобга нисбатан ёрқин муносабат билдиради; кулади, қувонади, йиғлайди, қўшиқлар, саноқ шеърларни жўр бўлиб айтишда фаол иштирок этади.

Илк ёшдаги болаларда юқорида айтиб ўтилган билиш, нутқий қобилиятларни, бадиий асарга нисбатан муносабатни шакллантириш учун уларга бадиий асарларни таништириш методикасини билиш ва уни тўғри қўллай олиш зарур.

Кичик гуруҳдан бошлаб болаларга жанрларни фарқлашни ўргатиш лозим. Тарбиячи бадиий асар жанри номини албатта

айтиши даркор: «Мен сизларга эртак айтиб бераман», «Ҳикоя, шеър ўқиб бераман».

Жанрлар йўналишини, уларнинг хусусиятини чуқур тушуниш нисбатан катта ёшларда рўй беради. Илк ёшда эса болалар жанр номини эшитганлари ҳолда уни шунчаки эсда сақлаб қоладилар. «Лайлак билан тулки» - бу эртак, Й.Сулаймон ёзган «Бувим» - бу шеър.

«Мен сизларга шеър ҳикоя қилиб бераман», «эртак ўқиб бераман» каби нотўғри ифодалардан сақланиш лозим. Жанр номи аниқ ва тўғри берилиши зарур: эртак, ҳикоя, шеър. Эртак айтилади, ҳикоя ўқилади, шеър ўқилади ва ёд олинади.

Турли адабий жанрлар турлича усулда етказишни талаб қилади. Илк ёшдаги болаларга эртакни китобдан ўқиб эмас, балки уни айтиб берган маъқул; бу эмоционал таъсирни кучайтиради, бу эса ўз навбатида эртакнинг асосий мазмунини тушунишга ёрдам беради. Катта ёшли одам китобга эмас, болаларга қараганида у худди ҳар бир бола билан суҳбатлашгандек бўлади ва шу билан монологик нутқни эшитиш ҳамда тушунишдек муҳим қобилиятни тарбиялайди.

Агарда эртак мазмуни унчалик катта бўлмаса, уни икки-уч марта ҳикоя қилиш ёки энг ёрқин жойларини такрорлаш мумкин. Уни айтиб бўлгандан сўнг болаларга шундай шароитни вужудга келтириш тавсия қилинадики, токи улар энг қизиқарли жиҳатларни эсга олиш ва уларни эртакдаги сўзлар билан такрорлашга мажбур бўлсин.

Педагог вазият ёрдамида болалар билан халқ эртаклари қаҳрамонларининг қўшиқларини, қаҳрамонлар исмларини такрорлаш, образли сўзларни болалар онгида мустаҳкамлашни амалга оширади, ва улар буни ўз нутқларида қўлай бошлайдилар.

Мактабгача кичик ёшдаги болаларга ўқиб бериш учун унчалик катта бўлмаган ҳикоя ва шеърлар (Мирмуҳсиннинг «Олхўри», Қ. Абдуллаеванинг «Қуён» шеърлари) тавсия қилинади, булар кичик тингловчиларда ижобий эмоцияларни тарбиялашга ёрдам беради. Уларнинг боланинг шахсий тажрибасига яқин бўлган осон мазмуни оддий ва содда шаклда ифодаланган: қофиялар ўхшаш, шеър қаторлари қисқа. Болалар уларни такрорлар экан, қаторларнинг жарангдорлигини, шеърнинг мусиқийлигини илғаб оладилар, уларни осон қабул қиладилар. Сўнгра эса бутун шеърни эсда сақлаб қоладилар.

Болаларни илк ёшда кўпроқ шеърлар ўзига жалб қилади, чунки улар аниқ қофиялари, оҳангдорлиги ва мусиқийлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Такрор ўқишда болалар шеър мазмунини ўзлаштириб оладилар, қофия ва ритми ҳис қиладилар, айрим сўзлар ва ифодаларни эса сақлаб қоладилар ҳамда шу билан ўз нутқларини бойитадилар.

Ушбу ёшда нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш катта аҳамиятга эгадир: шеър ўқишда кичкинтойларга ҳар бир сўзни аниқ айтган ҳолда уларни шошмасдан талаффуз қилишни ўргатиш зарур. Болаларда қофияланаётган сўзларга урғу бериш одати мавжуд, шунинг учун тарбиячи мантиқий урғуларни тўғри қўйиши ва болаларнинг ҳам шеърни тўғри айтишларига эришиши лозим.

Мазмуни ҳар бир болага тушунарли ва яқин бўлган эртақ ҳамда шеърлар ўқиб бўлинганидан сўнг болаларга уларнинг шахсий ҳаётидаги ана шундай ҳолатларни эслатиб ўтиш мумкин. Бу саволларга жавоб берар экан, болалар ўз фикрларини фақат бир-иккита оддий гаплардан тузадилар, лекин бунинг ўзи энди келгусида раво нутқни ривожлантириш учун тайёргарликдир.

Кичкинтойларга кўп савол бермаслик лозим, одатда уларнинг асарни қандай тушунганликларини, қайси сўзларни эса сақлаб қолганликларини ва ушбу мазмун боланинг шахсий тажрибаси билан қай даражада боғланишини аниқловчи икки-учта савол бериш kifоя.

Шеърлий образлар яхши ўзлаштирилиши ва унутилиб кетмаслиги учун йил мобайнида болаларга таниш ҳикоялар, шеърлар, айрим эртақлар ёки эртақлардан ритмик қаторларни такрор ўқиш лозим.

Шеърлар ва эртақларни эса сақлаб қолиш луғатни ривожлантиришга катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун болаларнинг машғулот давомида эшитган сўзлари уларнинг фаол луғати таркибига киришига интилиш зарур. Бунинг учун эса ушбу сўзларни турли кўринишларда тез-тез такрорлаш лозим, бўлмаса кичкинтой янги сўзларни шунчаки товушлар уйғунлиги сифатида қабул қилади ва уларнинг маъносини тушуниб етмайди.

Тарбиячининг вазифаси - болаларга ўзлари айтаётган сўзлар маъносини тушунишни ўргатиш, уларни бошқа сўзлар билан биргаликда қандай қилиб қўллаш мумкинлигини

кўрсатишдан иборатдир. Масалан, «Новвосча» шеърини (Новвос борар чайқалиб, ҳансирайди йўлида. Вой, тахта чайқалмоқда, мен ҳам йиқиламан-да.) ўқиб бўлгандан сўнг болаларга яна нималар чайқалишини кўрсатиш мумкин: новдада барг чайқалмоқда, ипга боғланган соққа чайқалмоқда, аргимчоқда қиз чайқалмоқда ва ҳ.к.

Иш жараёнида бадиий адабиёт билан таништиришга нисбатан шундай ёндашув тез-тез учрайдики, бунда педагог эртақ ёки шеърни ифодали, эмоционал ўқиб беради ва шу билан «таништириш» ниҳоясига етади. Болалар балким, унинг маъносини тушуниб етар, лекин ўқиш уларнинг фикрларини ривожлантирмайди, улар тинглаган асар мазмуни ва сўзлари тезда эсдан чиқиб кетади. Бунда меъёр ҳиссига амал қилиш жуда муҳим, аммо асар устида ишлаш, болалар эслаб қолган сўзлар ва ифодаларни такрорлашни давом эттириш жуда зарурдир.

Ҳар бир машғулотдан сўнг сўзларни такрорлаш, мустаҳкамлаш лозим. Уларни энг турли-туман кўринишларда талаффуз қилиш даркор, фақат шундагина болалар она тили луғати ва тузилишини ўзлаштирадilar, уларнинг фаол луғати кенгайди, улар бу сўзларни ўз нутқларида қўллай бошлайдилар.

Айниқса, грамматик тўғри нутқни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бунда болаларнинг адабий асар мазмунидан келиб чиқиб саволларга жавоб беришида тўғри грамматик шаклдаги сўзлардан фойдаланишини кузатиб бориш лозим.

Шундай қилиб, бадиий асар билан таништириш нутқни ҳар томонлама ривожлантиришга, яъни: товуш маданиятига, грамматик қаторга, луғатга таъсир кўрсатади. Илк ёшлардан бошлаб раван нутқни ривожлантириш пойдевори шакллантирилади. Бу нисбатан мураккаб асарларни қабул қилиш, нутқни янада ривожлантириш учун зарурдир.

Болаларга бадиий адабиётларни таништириш борасида амалга оширилган ишлар натижасида бола уч ёшга келиб адабий ривожланишнинг қуйидаги кўрсаткичларига эришади:

- Адабий асар борасида катталар билан мулоқот қилишдан завқ олади, уларни қизиқиб тинглайди;

- Унга айтиб берилган ёки ўқилган асарларни чалғимасдан, диққат билан тинглайди;

- Такрор тинглаганда таниш асарларни, иллюстрациялар ва ўйинчоқлардаги эртактлар, ҳикоялар ва шеърлар қахрамонларини танийди;

- Асар (саноқ шеърлар, кўшиқлар, эртактлар) мазмунини сўз, ҳаракат, имо-ишора билан кўрсатиб беради;

- Таниш шеърлардаги сўзлар ва қаторларни илиб олишга интилади;

- Кичкинтойларга мўлжалланган китоблардаги иллюстрацияларни кўздан кечиришга қизиқиш билдиради.

Мактабгача кичик ёшдаги болаларни болалар бадий адабиёти билан таништириш

Мактабгача кичик ёшда оламга нисбатан эстетик муносабат кўп қиррали бўлади. Бу энди нафақат табиатга ва атрофни ўраб турган табиат муҳитига муносабат, балки инсонлар оламига – ўзига, яқинларига, тенгдошларига, бошқа катталарга бўлган муносабат ҳамдир.

Бола ўз ташқи кўринишини, костюмини кўриш ва уларга баҳо беришни бошлайди; қўллари, юзи, кийимларининг тозалигига эътибор беради; тўғри ва озода овқатланишни ўрганади. У мулоқот ва одамлар борасида нима чиройлию, нима хунуқлигини тушуна бошлайди. Моҳиятан ягона бўлган эстетик ва ахлоқий муносабатлар муайян бола онгида ва хулқ-атворида бирлашади.

Мактабгача кичик ёшдаги бола санъатга, унинг бадий образларига ошно бўлиш, бадий фаолиятни эгаллаб олиш борасида кенг имкониятларга эгадир. У санъат образларини яхлит ва эмоционал қабул қилиши, уларнинг мазмунини оддий англаб етиши билан ажралиб туради. Чунончи, ёрқин ва ритмик марш мусиқасини тинглар экан, бола энг аввало, унинг кўтаринки кайфиятини қабул қилади ва унинг муайян ҳаракат хусусияти билан алоқасини илғаб олади. Бадий қобилиятлар тизимида эмоционал муносабат билдириш ва сенсорлик қобилиятлари билан бир қаторда бадий фикрлаш ҳам қарор топади. У бадий образларни бир-бири билан таққослайди, уларни тегишли ҳаёт ҳодисалари билан қиёслайди ва ўзининг биринчи умумлаштирмаларига келади.

Тўрт ёшга келиб болалар бадий матнни эмоционал ва яхлит қабул қилганлари ҳолда уни тушунганликларини нафақат нутқда (қайта ҳикоя қилиш, ёддан айтиб бериш, саволларга

жавоб бериш), балки предметли ва ўйинли вазиятларда ҳам ифодалядилар. Улар икки-уч персонаж ёки ҳодисани ажратадилар, улар ўртасида алоҳида алоқа ўрнатадилар ва шу тариқа асар сюжетини гавдалантирадилар. Тавсифлашни такрорлаш кўпинча уларда кўпроқ қийинчилик туғдиради.

Бу ёшда адабий матнни қабул қилиш болаларнинг амалий ва ўйин фаолиятига яқин бўлган «ҳаракат»дан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бадиий асар билан тўлақонли ҳамкорлик қилиш учун бола уни тинглаши, суратларни томоша қилиши, китобни қўллари билан ушлаб кўриши, ўйинчоқлар билан ўйнаши, матннинг айрим қисмларини декламация қилиши ёки «бақриб айтиши», уларни муайян ҳаётий вазиятларда қўлланилишини аниқлаши лозим. Ушбу ёшда бадиий асарни қабул қилиш, ижрочилик ва ижодкорликни амалда чегаралаб бўлмайди.

Бола ҳаётининг бешинчи йилида бадиий матнни мазмун-моҳиятли ягоналик сифатида қабул қилиш механизмини шакллантириш бошланади. Болалар билан мулоқот жараёнида педагог энди бола ҳаракатлари ва фикрларининг қабул қилинган бадиий асарга қанчалик мос келиши ҳақида бевосита хулосалар чиқариши мумкин. Кўпчилик болалар матн мазмунини ёйиқ нутқий шаклларда баён қила олмайдилар, аммо уни суратлар, ўйинчоқлар билан ўйинли вазиятларда, катталар ва тенгдошлари билан диалогларда мос равишда тушунишларини намойиш қиладилар.

Ушбу ёшда бошқача вазият ҳам юзага келиши мумкин – яъни, болалар тушунишда қийналган анча мураккаб матнни ёки унинг айрим қисмларини сўзлар билан айтиб берадилар.

Беш ёшларга келиб бадиий асарни эмоционал-яхлит қабул қилиш шунга олиб келадикки, болалар сюжетнинг айрим образлари ва элементларини ажратганлари ҳолда улар билан «ўйнашни» бошлайдилар. Айни пайтда улар уни тўқиб тўлдирадилар, айрим лавҳаларни такомиллаштирадилар, ўз эртақларини, шу жумладан улар томонидан ажратилган адабий образларни тўқийдилар, бадиий асарлар асосида ўйин сюжетларини шакллантирадилар. Болалар нафақат у ёки бу адабий образларни ажратадилар, балки бадиий типажларни – ягона эмоционал-мазмун доминанти асосида умумлаштиради образларни яратганлари ҳолда уларни бирлаштирадилар.

Болалар адабий жанрларни фарқлай бошлайдилар: эртақлар, ҳикоялар, шеърлар; улар тилнинг ташбеҳлар,

таққослашлар, гипербола каби айрим ифода воситаларини кўришга қодирдирлар; шеърий асар кайфиятини интонациялар ёрдамида ифодалаб беришлари мумкин; юмор, лирика, тантана. Баёний матнларнинг анъанавий уч қисмли тузилмаси (кириш, ҳаракатнинг ривожланиши, якун) ва уларнинг стилистик воситалари (анъанавий кириш формуласи, эртак якуни, такрорлаш ва бошқ.) ҳақидаги тасаввурлар шакллана бошлайди.

Уч-тўрт ёшларда болалар адабий асарларни танлашга қодирдирлар: улар айрим адабий қаҳрамонларни биладилар ва севадилар, ўзлари учун муайян асарни ажратиб оладилар ва доимо уларни ўқиб бериш ёки айтиб беришни илтимос қиладилар; ўзлари ҳам ёқиб қолган шеърий матнларни кўп марта қайта такрорлайдилар. Беш ёшларга келиб айрим сюжетли ҳаракатлар ва персонажларни афзал кўриш яққол сезила бошлайди. Буларнинг барчаси беш ёшли боланинг анча бой адабий тажрибаси умумлаштирмалари ҳисобланади.

Мақтабгача кичик ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда педагог уларни болалар бадиий адабиёти билан таништиришда қуйидаги ривожлантириш вазифаларини амалга ошириши лозим:

- Турли жанр ва мавзулардаги адабий асарларни – эртақлар, ҳикоялар, шеърларни, шеърий фольклорнинг кичик шакллари тинглаш, уларнинг мазмунига эмоционал муносабат билдириш ва сюжетнинг ривожланишини кузатиб бориш қобилиятларини ривожлантириш;

- Болаларни айрим асарлар ва уларнинг айнан бир хил қаҳрамонлар билан бирлаштирилган цикллари билан таништириш;

- Тарбиячи билан биргаликда таниш асарларни ҳикоя қилиш, уларни тўлиқ ёки қисман саҳналаштиришга жалб қилиш;

- Болалар сўз ижодкорлиги, шеърий матнларнинг ўйинли ва юмористик вариациялари учун қулай шароит яратиш;

- Болаларнинг ўйин, тасвирлаш фаолиятларини бадиий образлар билан бойитиш;

- Китобга нисбатан эстетик маданият асари сифатида асраб-авайлаш муносабатини шакллантириш. Иллюстрацияларни мустақил равишда ва такрор кўриб чиқиш, айнан шу китобни такрор тинглаш истаги.

Мактабгача ёшдаги кичик болаларни болалар бадий адабиёти билан таништиришга доир ишларнинг мазмуни ва шарт-шароитлари масалаларини кўриб чиқамиз.

Ушбу ёшдаги болалар учун бадий адабиётнинг қуйидаги жанрлари мақсадга мувофиқдир: фольклорнинг кичик шакллари, прозаик ва шеърый эртаклар, ҳикоялар, шеърлар. Айни пайтда бола учун адабий образларнинг эмоционал жозибадорлиги қуйидаги ҳоллардагина ортади: яъни, агарда бадий мазмун унинг қабул қилиши учун имкон доирасида бўлса; бадий асар ёрқин ва ифодали тақдим этилса; бола бадий матн мазмунини ташқи ҳаракатларда ифодаласа; бадий асар асосида ўзи ҳам импровизация қилса.

Педогогик ишларни бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки йўналишда олиб бориш лозим.

Биринчиси бадий асарни яхлит ва тугалланган эстетик объект сифатида қабул қилишни ташкил этиш билан боғлиқ. Болалар айнан бир асарга кўп марта дуч келадилар, тарбиячи уни такрор ўқийди, мазкур асарни саҳналаштиришни, диафильмлар ва видеофильмлар намойишини ташкил этади. Болалар шеърни ёлдан ўқийдилар (яхлит ёки қисман), бунда улар ўқишнинг ифодалилигини саҳналаштириш элементлари билан кучайтирадилар. Гуруҳда болаларга ёқиб қолган китобдан бемалол фойдаланиш мумкин бўлган шароитни яратиш зарур. Бунда тарбиячининг ўзига қандай китоблар ёқишини болаларга ҳаққоний билдириши жуда муҳимдир.

Иккинчи йўналиш айрим бадий образларни ўзгартириш ва бир нечта образларни синтез қилиш жараёнида болаларда тасаввурни ривожлантириш учун зарур шароитлар яратишни кўзда тутди. Бу асаларни ўхшашлик ёки қарама-қаршилик асосида гуруҳлаш, образларнинг улар фаолиятининг турли кўринишларида ривожлантириш туфайли амалга оширилиши мумкин.

Иллюстрация болага ҳаракат ривожини кузатиб бориш ва матнни тушуниш имконини берувчи асосий таянч воситалардан бири ҳисобланади. Шу муносабат билан турли бадий усулларда ва техникаларда бажарилган юқори бадий аҳамиятли қизиқарли иллюстрациялардан фойдаланиш зарур. Бироқ, уч-тўрт ёшли болаларнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли кўпинча шундай вазият юзага келадикки, бунда сурат

матнни безамайди, аксинча матн суратга жон бахш этади. Шунинг учун айрим асарлар боланинг тасаввурини, бадий нутқни тинглаш ва қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш учун албатта, кўриш таянчларисиз тақдим этилиши лозим. Айниқса, бу образлари юқори даражада ноаниқ бўлган ва образлари юқори даражада ифодали бўлган (фольклор шеърларининг кичик шакллари) асарларга тааллуқлидир.

Юқорида санаб ўтилган ривожлантириш вазифаларини амалга оширишда болаларда қуйидаги қобилиятлар шакллантирилиши лозим:

Билиш қобилияти: катталарнинг китоб ўқиши ва ҳикоя қилишини диққатни жамлаган ҳолда тинглаш, чалғитмаслик, асарни охиригача эшитиш. Катталар ёрдамида матн мазмунини тушуниш, ундаги воқеалар тартибини белгилаш, қаҳрамонларнинг муаллиф сўзи билан яратилган энг ёрқин ҳатти-ҳаракатларини кўриш, уларни иллюстрациялардан таниб олиш.

Нутқий қобилият: ўқиган асардан олинган таассуротларини катталар ва тенгдошлари билан ўртоқлашиш. Таассуротлар, фикрлар, образларни сўзлар билан ифодалаш. Таниш эртақларни айтиб бериш, шеърларни ёддан айтиш, адабий сюжетларни саҳналаштиришда, саҳналаштирилган ўйинларда иштирок этиш.

Муносабат: болаларга ёрқин эмоционал муносабатлар, тасвирланган воқеалар ва қаҳрамонларга фаол кўмаклашиш ҳамда улар ҳақида қайғуриш хосдир. Болалар китоб, шеър ва халқ кўшиқлари билан тақдоран учрашишга интиладилар. Улар доно фикр, ҳазил, қофиядош сўзлардан завқланадилар ва уларни эсда сақлаб қолишни ҳамда ўз нутқида қўлашни хоҳлайдилар.

Беш ёшга келиб бола:

- Ўзига ёққан нечта асарлар номларини айтиши; сенга қайси китоб ёқади? У нима ҳақида? Бу эртақда кимлар ҳақида ҳикоя қилинади? Бу эртақда яна кимлар бор? Улар нима қилдилар? Буларнинг барчаси қандай тугади? каби саволларга жавоб бера олиши мумкин;

- Суратларни ўзига таниш бўлган эртақдаги воқеалар ривожига қараб териб чиқиши мумкин. Агарда суратлар ичидан ортиқча персонажнинг сурати чиқса, бола уни четга олиб қўяди, бироқ педагог илтимосига кўра, агар ушбу

қахрамон ҳам эртақда иштироқ этса нима рўй берган бўлиши мумкинлигини уйлаб топади;

- Ҳзи хоҳлаган кичик шеър (овунмоқ) ёки ритмик ташкил этилган матнни (бўғирсоқ қўшиғи, эртақнинг айрим лейтмотивлари) эмоционал тарзда айтиб бериши мумкин.

- Мустақил фаолиятда – ўйинда, расм чизишда ва бошқа кундалик вазиятларда адабий образлардан фойдаланади.

Мактабгача катта ёшдаги болаларни болалар бадний адабиёти билан таништириш

Мактабгача катта ёшдаги болалар адабий асарларни қабул қилишларида ва тушунишларида уларга қуйидаги ҳолатлар хос бўлади:

- Қахрамонларга қайғуриш ва уларга ҳамдард бўлиш, шу туфайли бевосита ташқи ифодаланган эмоционалликнинг пасайиши;

- Воқеалар занжирини тиклаш ва асар ичида ҳамда асарлар ўртасида турли хил мазмунли алоқалар ўрнатиш қобилияти;

- Қахрамонларнинг ташқи ҳаракатларини кўриш ва қахрамонлар хулқ-атворидаги очиқ мотивларни тушуниш, уларнинг яшириш ниятлари маъносига ва ҳаракатларининг ноошқора мотивларига киришга уриниш;

- Ҳосил бўлган воқеа боланинг шахсий кундалик ҳаётдан ҳикоя эмас, балки кўпроқ эртаққа ўхшаш бўлиши учун адабий вазиятни талқин қилиш ва ўзгартиришга уриниш;

- Жанр асоси (эртақ, ҳикоя, шеър) ва мақбул мавзуларнинг (ҳайвонлар, сеҳргарлик кўринишлари, болалар ва бошқ.) пайдо бўлиши;

- Тилнинг айрим ифодали воситаларини пайқаш қобилиятининг пайдо бўлиши;

- Адабий асарларнинг характерли тузилмаси ва шакли ҳақидаги тасаввурларни ўз ижодида ифодалаш (композицияларнинг уч қисмлилиги, адабий қахрамонларнинг асосий ҳаракатлари ва бошқ.).

Беш-олти ёшли болаларнинг ўзига хос хусусиятлари – болаларнинг психологик ривожланишидаги иккита бир-бирига қарама-қарши тамойилларнинг бир-бирига зид бўлган

уйғунлигидан иборат. Бир томондан – болалар юқори ижодий салоҳияти билан ажралиб турадилар. Иккинчи томондан – беш-етти ёшли болаларнинг тақлидчиликка, меъёрийликка интилиши ҳаммага яхши маълум. Бола қоидаларни, ҳаракат усулларини ўзлаштиришга интилади ва у бунга қодирдир. Юқори баҳоланадиган натижаларга эришиш учун унда образли стереотиплар осон шаклланади ва улар болага адабий матнни талқин қилиш ҳамда уни тўғри тушуниш жараёнини осонлаштиради.

Бироқ, адабий қаҳрамонларни фақат «сўзда» тушуниш ва уларнинг ҳаракатини ахлоқ меъёрлари нуқтаи-назаридан баҳолаш тасвирланаётган вазият маъносига кириб борилганликдан далолат бермайди. Бола «яшаб кўрадиган» зиддиятли вазиятларни гавдалантириш натижасидагина уларнинг бадиий образ ва муаллиф ғоясини тушуниши мумкин бўлади. Бу нафақат ахлоқий номувофиқликларга, балки универсал билиш муаммоларига ҳам тааллуқлидир, зеро бадиий асарлар уларнинг кўп қиррали талқинларидир. Мактабгача ёшдаги болаларда бундай тушуниш кўпинча вербал эмас, балки образли ифодалангандир (танлов ҳаракатида, образли ҳаракатда, суратда, ўйин сюжетида, воқеаларни ўйлаб топишда ва бошқ.). Боланинг индивидуал хусусиятлари унинг фаолиятнинг репродуктив ёки ижодий турларини афзал кўришига ёрдам беради. Адабий асарлар мотивлари бўйича саҳналаштириш ўйинлари репродукция ва ижодкорликнинг эстетик имкониятларини ўзида бирлаштирган шакл ҳисобланади.

Мактабгача катта ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш соҳасида педагоглар ва оналар олдида қуйидаги вазифалар турибди:

- Болаларни юқори бадиий савиядаги адабиётларга ошно қилиш, уларда адабий-бадиий таассуротлар заҳирасини шакллантириш;

- Ифодали бадиий нутқни шакллантириш;

- Болаларга кичик прозаик матнлар мазмунини эмоционал ва ифодали тарзда етказиш ҳамда кичик шеърларни ёддан айтиб беришни ўргатиш. Маълум адабий асарларни саҳналаштиришда иштирок этиш.

- Болаларда адабий асарларнинг (хусусан, эртакларнинг) ўзига хос тузилмаси, типик персонажлар ва сюжетли-мавзули

бирликлари ҳамда уларни ижодий қўллаш усуллари ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш;

- Асосини болаларнинг адабий образларни талқин қилиши ташкил қиладиган тасаввур шакллари ривожлантириш;

- Болаларда бадиий образнинг ривожланиши, ўзгариши, унинг кўп қирралилиги ва кўп томонлама боғлиқлиги ҳақидаги тезкор тасаввурларни шакллантириш;

- Болаларда адабиётларни индивидуал тарзда афзал кўришни ривожлантириш;

- Болаларнинг китобга нисбатан эстетик маданият асари сифатидаги муносабатини ривожлантириш, уларни қўлёзма китоблар ёзишга жалб қилиш.

Юқорида қайд этилган вазифаларни ҳал этиш учун педагогик ишлар мазмуни ва шарт-шароитларини тўғри белгилаш зарур. Улар қандай бўлиши лозим?

Боланинг бадиий адабиёт билан ўзаро ҳамкорлиги унинг эстетик, билиш, ижтимоий ва нутқий ривожланиш имкониятларини амалга ошириш имконини беради. Бироқ шу билан бирга фаолиятнинг эстетик хусусиятлари бузилмаслиги лозим, болаларнинг имкониятлари эса схематизм ва тақлидчиликдан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Ушбу мақсадда педагог қуйидаги қатор усуллардан фойдаланиши лозим:

Болаларнинг диққат-эътиборини алоҳида адабий асарнинг бадиий қимматига – шеърларнинг образли ифодалилигига, ҳикояда сюжетнинг кутилмаган ривожига қаратиш.

Боланинг адабий асарни ёки ўзи тўқиган асарини ижро этиши (гуруҳда қайта ҳикоя қилиш, яқка тартибда ифодали ўқиш ва катталар билан диалогда ўқиш) учун эмоционал бойитилган ижро муҳитини яратиш. Бироқ, бадиий асар фақат сўз билан айтилмасдан, балки унинг айрим ёрқин жиҳатлари болалар ва педагогларнинг биргаликдаги ҳаракатлари натижасида саҳналаштирилиши, унга мусиқий ишлов берилиши, ҳаракатлар, суратлар, конструктив моделлар билан кўрсатилиши мумкин.

Педагог болаларга яхши маълум бўлган анъанавий (ҳайвонлар ва сеҳргарлар ҳақида) халқ эртаклари ва ноанъанавий (болалар, табиат ҳодисалари, предметлар ҳақида)

замонавий муаллифлик эртаклари руҳида ўз эртаklarини тўқишлари учун шароит яратиб бериши лозим; болаларни уларнинг ўз ҳаётларида юз берган қизиқарли воқеалар ҳақида ҳикоялар тузишга ундаш зарур.

Болаларнинг адабий асарларнинг ўзига хос тузилмаси ва типик персонажлари ҳақидаги тасаввурларидан фойдаланган ҳолда педагог ушбу элементлар асосида «Агарда бўлса, нима бўлар эди» тоифасидаги ижодий ўйинларни уюштириши лозим. Бундай ўйинларда типик қаҳрамонлар, сюжет элементлари эркин қўшилади, натижада ғайриоддий ва кутилмаган бирикмалар вужудга келади.

Шунингдек, образга кутилмаган ва қарама-қарши йўналиш берувчи алоҳида сўзлар ва жаранглашлар билан ўтказиладиган ўйинлар ҳам муҳимдир. Педагог болаларнинг қофия билан ўйинлари, сўз ижодкорлиги, шеърни давом эттириш ва шеър тўқиш, ташбеҳлар ва таққослашлар ўйлаб топишларига асосланган ўйинли ҳамда кулгили вазиятларини рағбатлантиради. Масалан, адабий асарлар персонажларининг характерини акс эттирувчи янги ифодали исмларни, ёки асарда образли тасвирланган нарсалар ва ҳодисалар учун янги номларни ўйлаб топиш.

Педагог болаларнинг нисбатан йирик ҳажмдаги адабий асарлар сюжетлари асосида ўйинли «хаёлотдаги оламни» яратишларига кўмаклашиши лозим. Масалан, йирик ҳажмдаги адабий асар (муаллифлик эртаги) билан таништиришда у гуруҳга ушбу эртакнинг «хаёлотдаги оламини» олиб кириши ва бир неча кун мобайнида (сайрда, ўйинларда) болалар билан биргаликда унинг ичида «яшаши» мумкин.

Эстетик қабул қилиш ва ижодкорликни ривожлантириш учун асарларни мавзусига қараб гуруҳлашдан фойдаланиш самаралидир. Бу болаларга турли асарларда тасвирланган образнинг вариативлигини ва унинг бир асар доирасида ривожланишини; айнан бир хил мавзу йўналишларини кўриб чиқишда контекстларни ўзгартириш, образли ифодалар турли шаклларининг ўзаро боғлиқлигини (сўз, ҳаракат, товуш, тасвир) намоёиш қилиш имконини беради.

Шунингдек, қуйидаги шакллар ҳам мумкин: педагог болаларга асарлар гуруҳини таништиради ва улар асосида ишни болаларнинг очиқ турдаги универсал билиш муаммоларининг (тирик ва ўлик, яхшилик ва ёмонлик,

гўзаллик ва хунуклик муаммолари) турлича образли ечимларини қидиришларига йўналтиради. Равшанки, қидирув жараёнида муаммоларнинг ўзлари умумлаштирилган кўринишда шаклланмайди, балки фақат турли адабий образлар ва сюжетлар, шунингдек болаларнинг ўзлари томонидан вужудга келтириладиган вазиятларнинг биргаликдаги муҳокамаси рўй беради, холос.

Диалог – педагогик ишларнинг етакчи воситаси бўлиши лозим. Педагог болаларнинг адабий асар бўйича ижодий диалогда, муаммоли вазиятларни ҳал этишда иштирок этишлари учун шароит яратиши лозим. Болалар бир-бирларини тўлдирганлари ҳолда адабий асар мазмунини биргаликда тасвирлайдилар, муҳокама жараёнига талқин элементлари ва таърифланган воқеаларни, адабий қаҳрамонларни ва уларнинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолашни олиб кирадилар. Диалогик муҳокама жараёнига педагог адабий мазмунни муаммоллаштириш элементларини, яъни: талқинларнинг бир хил эмаслиги, очиқ турдаги саволларни қўйиш ва улар бўйича мулоҳаза юритишни (масалан, эртакни айтиб бўлгандан сўнг ундан нима қолади?) олиб кириши зарур.

Педагог ўз ишининг самарадорлигини нафақат болаларнинг машғулотларда ўзларини қандай тутишлари билан баҳолайди, балки у уларнинг эркин фаолиятдаги хулқ-атворини кузатади: адабий мавзудаги ўйин ва суратлар сюжетларини қайд этади, болаларнинг фикрларининг мазмунига, уларнинг мустақил сўз ижодкорлигига эътибор беради; болаларнинг китоблар билан ҳаракатларини – якка тартибда ёки биргаликда уни кўриб чиқишлари, ўқишларини рағбатлантиради. Педагог болалар саволларига жавоб беради ва уларга ёқиб қолган асарлар (дастурдаги ва дастурга киритилмаган) мазмуни бўйича улар билан якка тартибда суҳбатлашади.

Педагог болаларнинг энг қизиқ фикрларини, уларнинг шахсий тажрибасига оид ҳикояларини, болалар томонидан ўйлаб топилган шеърлар ва эртакларни тўплаши лозим. Ушбу материаллар асосида болаларнинг ўзлари томонидан «китоб» яратиш ишларини уюштириш зарур. Бу болалар томонидан тўқилган эртаклар, шахсий тажрибага оид ҳикоялар, қўшиқлар, саноқ шеърларнинг болалар расмлари билан безатилган тўплами, қўлёзма журнали ва комикслари бўлиши мумкин.

Гуруҳда ўқиб чиқилган, болалар суратлари, вариантív сюжетлар, импровизациялар ва тўқиб, охирига етказишдан иборат бўлган у ёки бу адабий асарлар мотивларига оид «китоблар» ҳам айнан шундай тарзда яратилиши мумкин.

Педагогнинг болаларга ўзининг қайси адабий асарларни ёқтиришини маълум қилиши, ўзининг бадиий таъби ва ақлий фаоллигини намойиш қилиши уларни ижодий ривожлантиришнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

Мактабгача катта ёшдаги болаларни бадиий адабиёт билан таништириш борасида тўғри амалга оширилган ишлар натижасида етти ёшга келиб болада қуйидаги ривожланиш кўрсаткичлари шаклланиши лозим:

- Бола ўзига ёққан бир нечта адабий асарлар номларини айтиши мумкин.

- Кичик шеър ёки шеърíй асардан кичик парчани ифодалаи ўқиб бериши мумкин.

- Ўзи танлаган асарни мустақил равишда ёки педагог ёрдамида ҳикоя қилиб бериши ва қуйидаги саволларга жавоб бериши мумкин: у шунга ўхшаш бошқа асарларни ҳам биладими? Уларнинг ўхшашлиги нималардан иборат? (ўхшаш персонажлар, сюжет ҳаракатлари);

- Китобга қизиқиш пайдо бўлади: ўқилган китобларни мустақил равишда варақлаб чиқади, мазмунини айтиб ёки ўқиб беради, уйдан севимли китобларини келтиради.

- Эртак сюжетига мос тарзда қўшимча персонаж киритади, ушбу персонаж қўшиладиган вазиятларни тўқиб, қўшиб қўяди.

- Яхлит эртак тўқиши мумкин, бунда у унинг эҳтимолий қаҳрамонларини тасвирлаш воситаларига таянади, айна пайтда эртакларга хос мазмун-мавзу бирлигидан, типик композициялар ва стилистик воситалар тўпламидан ҳам фойдаланади.

ХУЛОСАЛАР

- Бадиий адабиёт болаларни ҳар томонлама тарбиялашнинг таъсирчан воситаси бўлиб, у улар нутқини ривожлантириш ва бойитишга улкан ҳисса қўшади.

- Бадиий адабиёт шеърӣ образлар орқали болага жамият, табиат ҳаёти, инсоний ҳис-туйғулар ва муносабатларни тушунишга ёрдам беради, эмоцияни бойиғади.

- Бадиий адабиёт мактабгача ёшдаги болаларда инсонпарварлик ҳис-туйғуларини, ҳамдардлик, яхшилик, кичиклар, ота-оналар ва оиланинг катта аъзоларига нисбатан ғамхўрлик кўрсатиш каби ҳиссиётларни шакллантиришга ёрдам беради.

- Болалар бадиий асарлардан эстетик ва ахлоқий тасаввур оладилар.

- Нозик юмор, саноқ шеърлар, ҳазил-ҳузулларни ўзида жамлаган халқ асарлари дангасалик, кўрқоқлик, ўжарлик, инжиқлик, фақат ўзини ўйлаш (эгоизм) каби сифатларга нисбатан педагогик таъсир кўрсатишнинг объектив воситаси ҳисобланади.

- Болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништиришни уларнинг ёш имкониятлари, нутқий ривожланиш ва адабий асарларни қабул қила олиш даражасини ҳисобга олган ҳолда ўтказиш зарур.

- Илк ёшдаги болаларнинг (1-3 ёш) бадиий асарларни қабул қилишларининг асосини уларнинг бадиий асарларга нисбатан эмоционал муносабати, турли хил оҳангларни илғаб олиш, уларга муносабат билдириш, қаҳрамонларни таниш ва улар ҳақида қайғуриш қобилиятлари ташкил этади.

- Ушбу ёш босқичида мактабгача таълим муассасаси ва оиланинг вазифаси — болаларни адабий ривожлантириш пойдеворини ҳозирлаш, уларни бўлажак ўқувчилар сифатида шакллантиришдан иборатдир.

- Катталарнинг (педагоглар, ота-оналар ва бошқ.) бадиий асарни ўқиш ёки ҳикоя қилиб бериш жараёнига эмоционал қўшилишлари илк ёшдаги болалар билан педагогик ишларни олиб боришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади.

- Илк ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш жараёнида уларда билиш ва нутқий қобилиятларни ҳамда унга нисбатан муносабатни ривожлантириш зарур.

- Мактабгача кичик ёшдаги бола (3-5 ёш) санъатга, унинг бадиий образларига ошно бўлиш, бадиий фаолиятни эгаллаш

борасида кенг имкониятларга эга бўлади. Бу ёшда эмоционал муносабат билдириш ва сенсор қобилиятлар билан бир қаторда бадиий фикрлаш ҳам қарор топади.

- Беш ёшларга келиб бадиий асарни эмоционал-яхлит қабул қилиш шунга олиб келадики, бола сюжетнинг айрим образлари ва элементларини ажратгани ҳолда улар билан «ўйнашни» бошлайди. Айни пайтда у уни тўқиб тўлдиради, айрим лавҳаларни такомиллаштиради, ўз эртақларини тўқийди, адабий жанрларни (эртақ, ҳикоя, шеър) фарқлай бошлайди, тилнинг айрим ифодали воситаларини кўришга қодир.

- Мактабгача кичик ёшдаги болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништиришга оид педагогик ишларни икки йўналишда олиб бориш лозим. 1- бадиий асарни яхлит ва тугалланган эстетик объект сифатида қабул қилишни ташкил этиш билан. 2 – айрим бадиий образларни ўзгартириш ва бир нечта образларни синтез қилиш жараёнида болаларда тасаввурни ривожлантириш учун зарур шароитлар яратиш.

- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг (5-7 ёш) адабий асарларни қабул қилишларида ва тушунишларида уларда қаҳрамонларга қайғуриш ва ҳамдард бўлиш; воқеалар занжирини тиклаш ва асар ичида ҳамда асарлар ўртасида турли хил мазмунли алоқалар ўрнатиш; қаҳрамонлар хулқ-атворидаги очиқ мотивларни кўриш ва тушуниш қобилиятлари пайдо бўлади.

- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг психологик ривожланишидаги икки қарама-қарши тамойилнинг зиддиятли бирикуви уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади: 1- юқори ижодий салоҳият, 2-тақлидчилик ва меъёрийликка интилиш.

- Мактабгача катта ёшдаги боланинг бадиий асар билан ўзаро ҳамкорлиги унинг эстетик, билиш, ижтимоий ва нутқий ривожланиш потенциалини амалга ошириш имконини беради.

- Диалог – мактабгача катта ёшдаги болалар билан педагогик ишларнинг етакчи воситаси бўлиши лозим.

- Бадиий адабиёт билан танишув нутқни ҳар томонлама ривожлантиришга, яъни: товуш маданиятига, грамматик тузилишига, луғатга, равон нутққа таъсир кўрсатади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

- Болаларни ҳар томонлама тарбиялаш деганда нимани тушунасиз?

- Болаларни ҳар томонлама тарбиялашда болалар бадиий адабиётнинг тутган ўрнини аниқ адабий мисоллар орқали тавсифлаб беринг.

- Бир ёшгача бўлган болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш керакми? Нима учун шундай деб ўйлайсиз?

- Болаларга жамият ва табиат ҳаёти, инсоний ҳис-туйғулар ва ўзаро муносабатлар оламини бадиий адабиётлар ёрдамида қандай қилиб тушунтириш мумкин?

- Бадиий адабиёт асосида болаларда қандай ахлоқий сифатларни шакллантириш мумкин? Ўз жавобингизни болалар бадиий адабиётининг аниқ манбалари билан асосланг.

- Илк ёшдаги болаларнинг болалар бадиий адабиётини қабул қилишининг ўзига хосликларини тавсифланг.

- Мактабгача таълим муассасаси ва оила олдида илк ёшдаги болаларни адабий ривожлантириш соҳасида қандай асосий вазифалар турибди?

- Илк ёшдаги болаларнинг болалар бадиий адабиётлари билан таништиришга доир педагогик ишлар мазмуни ва шарт-шароитларини тавсифлаб беринг.

- Илк ёшдаги болаларда болалар бадиий адабиётига нисбатан қайси билиш ва нутқий қобилиятларини шакллантириш лозим?

- Илк ёшдаги кичкинтойнинг болаларни болалар бадиий адабиёти билан таништириш дастурини ўзлаштириш даражасини тавсифланг.

- Бола ўз ҳаётининг учинчи йили охирига келиб адабий ривожланиш борасида қандай кўрсаткичларни қўлга киритади?

- Мактабгача кичик ёшдаги болаларнинг ёш имкониятларини тавсифланг.

- Мактабгача кичик ёшдаги болаларни адабий ривожлантириш вазифаларини ҳал этиш учун мактабгача таълим муассасасида ва оилада қандай педагогик ишлар шароитини яратиш лозим?

- Мактабгача кичик ёшдаги болаларни қайси асарлар билан таништириш тавсия этилади? Жанрлар: болалар фольклорининг

кичик шакллари, эртак (халқ ва муаллифлик эртаклари), шеърлар, ҳикоялар орқали тарбиялаш. «Учинчи мингйилликнинг боласи» таянч дастури асосида 3-5 ёшли болаларни ривожлантириш моҳиятини белгиланг.

- Бола 5 ёшга келиб адабий ривожланишнинг қандай кўрсаткичларига эга бўлади?

- Мактабгача катта ёшдаги болаларнинг адабий асарларни қабул қилишлари ва улар бўйича мулоҳаза юритишларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

- Мактабгача ёшдаги катта болаларни адабий ривожлантириш вазифаларини сиз қандай тушунасиз, аниқ мисоллар орқали изоҳлаб беринг.

- Боланинг бадий асар билан қачон, қаерда ва қандай ҳамкорлиги унга эстетик, билиш, ижтимоий ва нутқий ривожланиш борасидаги потенциалини амалга ошириш имконини беради?

- Мактабгача катта ёшдаги болаларни адабий ривожлантириш учун мактабгача таълим муассасасида ва оилада қандай шароитлар яратиш зарур?

- Нима учун диалог мактабгача ёшдаги катта болалар билан педагогик иш олиб боришнинг етакчи воситаси бўлиши лозим?

- Педагогнинг болалар ижодий ривожланишига таъсирини тавсифлаб беринг.

- Мактабгача ёшдаги катта болаларнинг адабий ривожланиш кўрсаткичларини тавсифланг.

Адабиётлар:

1. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. Т., «Шарқ», 1997й.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. (Асарлар тўплами. 3-жилд. М., 1982).
3. Гейзенберг В. Физика и философия. М., 1963.
4. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. М., 1961.
5. Глинка Г.А. Развиваю мышление и речь. С-Петербург: Питер, 1998.
6. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
7. Кадырова Р.М. Обучение детей дошкольного возраста русской разговорной речи в национальных детских садах Узбекистана. Т., «Ўқитувчи», 1992.
8. Кадырова Р.М. Обучение детей 5-6 лет диалогической речи на русском языке в детских садах Узбекистана. Т., «Ўқитувчи», 1992.
9. Кадырова Р.М. Формирования интернациональных и патриотических чувств у дошкольников и шестилеток-учащихся в процессе обучения их русской разговорной, речи. Номзодлик диссертацияси автореферати. Т., 1990.
10. Кадырова Ф.Р. Дидактические игры в обучении детей русской разговорной речи в узбекском детском саду. Номзодлик диссертацияси автореферати. Москва, 1988.
11. Кадырова Ф.Р. Дидактические игры для обучения детей русскому языку. Т., «Ўқитувчи», 1992.
12. Кальцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка. Л., 1975.
13. Карпова С.Н. Осознание словестного состава речи детьми-дошкольниками. М., 1968.
14. Леонтьев А.А. Слова в речевой деятельности. М., 1965.
15. Негневицкая Е.И., Шахнорович А.М. Язык и дети. М., «Наука», 1985.
16. Никольская А.В. Обучение детей русской разговорной речи. Т., 1961.
17. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми (под редакцией М.И.Лисиной). М., «Педагогика», 1985.
18. Развитие речи детей дошкольного возраста (Ф.А.Сохин тахрири остида). М., «Просвещение», 1984.
19. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933.
20. Слобин Д. Психоллингвистика. М., 1976.
21. Соловьева О.И. Методика развития речи и обучение родному языку в детском саду. М., «Просвещение», 1966.
22. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М., «Просвещение», 1981.
23. Усова А.П. Русское народное творчество в детском саду. 3-чиқарилиш. М., 1972.

24. Флерина Е.А. Эстетическое воспитание дошкольников. М., 1961.

25. Чувашев И.В. Очерки по истории дошкольного воспитания в России. М., 1995.

26. Щерба Л.В. О тroyаком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Языковая система и речевая деятельность. М., 1974.

27. Қодирова Р.М. Мактабгача ёшдаги болаларда диалогик нутқни ривожлантиришнинг психологик омиллари. Сариюғоч, 1998.

28. Қодирова Ф.Р. Мактабгача ёшдаги русийзабон болаларни узбекча сўзлашишга ўргатиш. Т., «Ўқитувчи», 1997.

29. Қодирова Ф.Р. Мактабгача ёшдаги болаларни чет тилига ўргатишнинг лингводидактик муаммолари. Ж., «Педагогик таълим». 2002, №2.

30. Қодирова Ф.Р, Қодирова Р.М. Мактабгача ёшдаги болаларга иккинчи тилни ўргатиш методикаси. Т., «Сано-Стандарт» 2004.

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ МОҲИЯТИ, УНИНГ МЕТОДИК АСОСЛАРИ

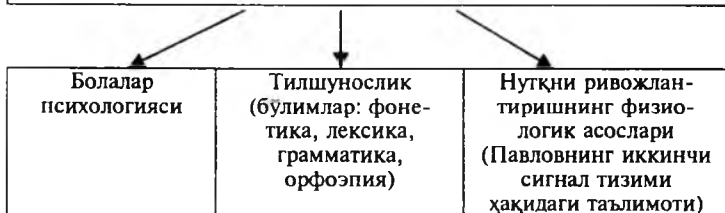

Нутқни ривожлантириш методикаси – бошқа ҳар қандай педагогик фан каби ижтимоий фанлар сирасига киради. Тил ва фикрлаш ҳақидаги таълимот унинг методик асосини ташкил этади.

НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

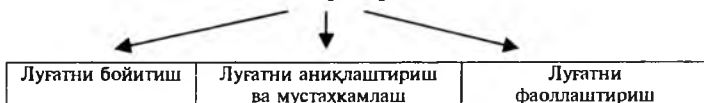

Нутқни ривожлантириш методикаси педагогик фан сифатида қуйидагилар билан боғланган:

Луғат ишлари

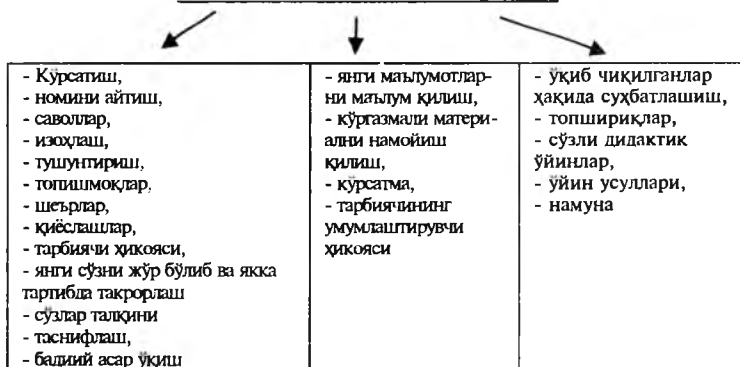
Вазифалар

Методлар

Усуллар

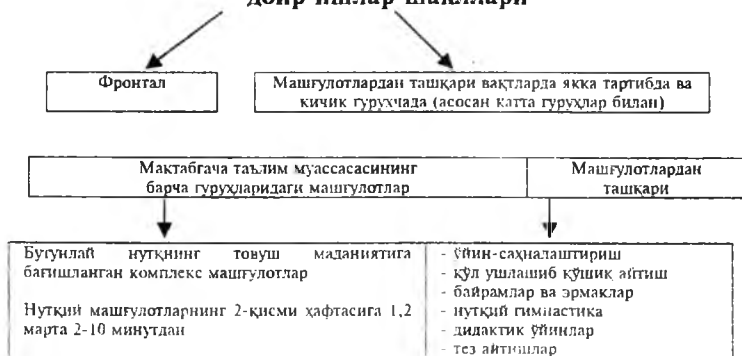
Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялаш

Нутқнинг товуш маданияти жаранглаётган нутқни тавсифловчи талаффуз сифатларини (товуш талаффузи, дикция ва ҳ.к.), нутқнинг товуш ифодалилиги элементларини (интонация, суръат ва бошқ), ифодалиликнинг у билан боғлиқ ҳаракат воситаларини (мимика, имо-ишоралар), нутқий мулоқот маданияти элементларини (суҳбат жараёнидаги оҳанг, қиёфа, имо-ишора), нутқнинг товуш маданиятининг таркибий компонентлари – нутқни тинглаш қобилияти ва нутқий нафас олишни ўз ичига олади.

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир вазифалар

Товуш тўғри талаффуз қилишни шакллантириш	Дикцияни машқ қилиш	Сўзни тўғри талаффуз қилиш ва тўғри урғулашга оид ишлар	Нутқнинг орфо-эпик тўғрилигига доир ишлар	Нутқ суръатини ва нутқ сифатини шакллантириш	Нутқ ифодали-лигини тарбиялаш	Нутқий мулоқот маданиятини тарбиялаш	Нутқни тинглаш қобилияти ва нутқий нафас олишни ривожлантириш
---	---------------------	---	---	--	-------------------------------	--------------------------------------	---

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ишлар шакллари

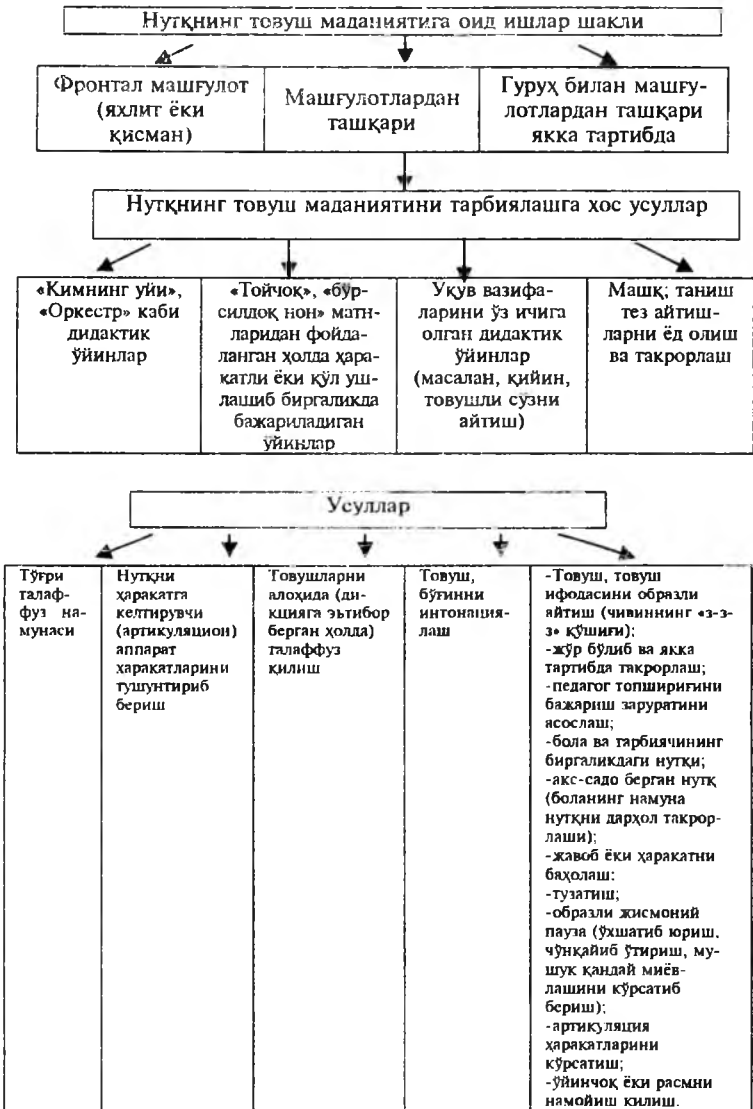

Нутқнинг товуш маданиятини тарбиялашга доир ишлар тизими

I-босқич

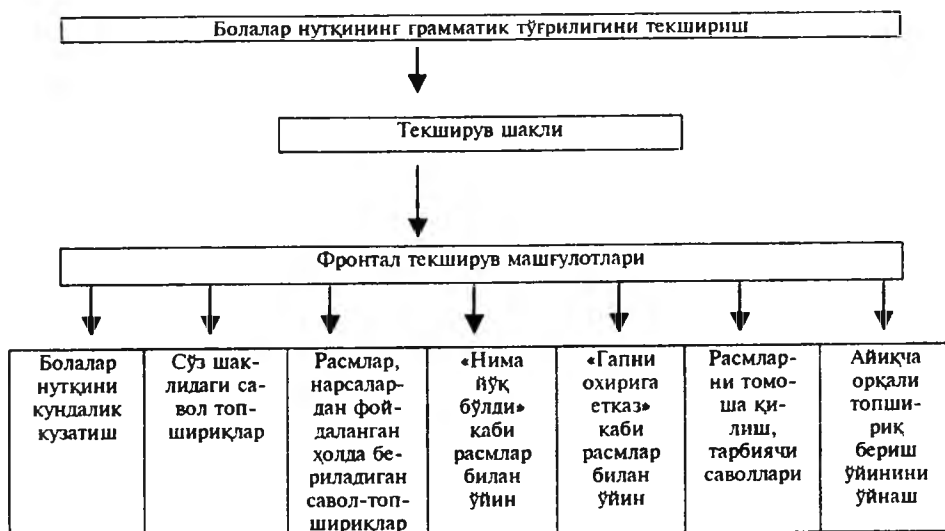

2-босқич

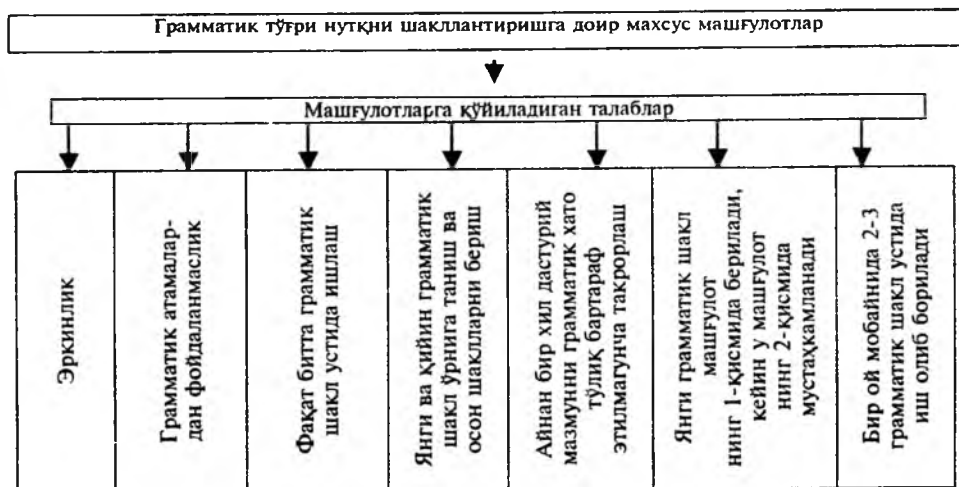

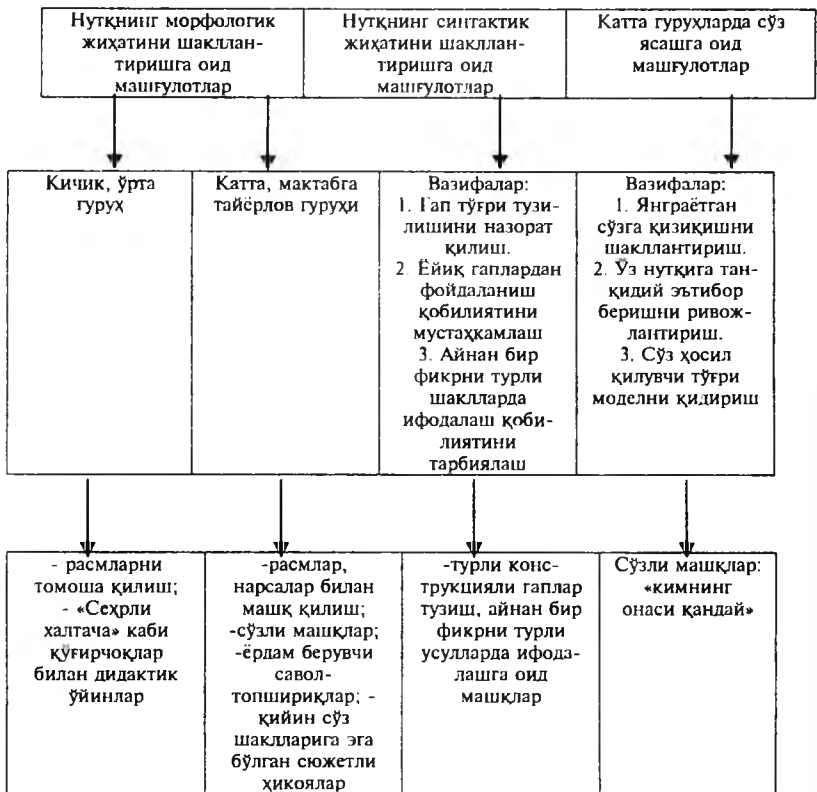
Болаларда грамматик тўғри нутқни шакллантиришга оид ишлар тизими

1-босқич

2-босқич

ОНА ТИЛИДАГИ БОҒЛАНИШЛИ НУТҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТИЗИМИ

Боғланишли нутқ — кишиларнинг ўзаро мулоқоти ва бир-бирларини англашини таъминловчи маъноли кенгайтирилган мулоҳаза

Боғланишли нутқ турлари

Диалог нутқ
Сухбат — тикловчи,
Умумлаштирувчи
Айтиб бериш

Монологик нутқ
Айтиб бериш
Ҳикоя қилиш
Тўқиш

Усуллар ва воситалар

Саволлар
Нутқий намуна
Нутқий мулоқот
топшириқли машқлар
Бадий асарларни
саҳналаштириш
Ролли ўйинлар
Инсценировка — ўйин
Қўғирчоқ театри
Образлар номидан
сўзлаш

Таассуротлар асосида ҳикоя қилиш
Ёлдан айтиб бериш
Тасаввур асосида айтиб бериш
Тарбиячи бошлаган ҳикоянинг
болалар томонидан якунланиши
сюжет, вазият, ҳаракат
вариантларини айтиб бериш
Хатоларни тузатиш
Баҳолаш
Бадий асарларни ўқиш

Босмахонага 17.11.2006 й.да топширилди.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет усули.
21 босма табақ. Адади 2000 нусха.

“Сано-Стандарт” МЧЖ
босмахонасида chop этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.